

2

КИЇВ • 1969

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Про ленінську стратегію й тактику в громадянській війні
- 50-річчя КПЗУ (добірка)
- До 50-річчя Академії наук УРСР (добірка)
- Славна річниця перемоги радянських військ у Корсунь-Шевченківській битві
- До 100-річчя від дня народження Н. К. Крупської

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу 100-летию со дня рождения В. И. Ленина (В помощь пропагандистам и слушателям системы партийного просвещения)*. С. С. Каплин. К ленинской стратегии и тактике в гражданской войне. *К 50-летию создания КПЗУ*. Е. М. Галушко. Организатор и руководитель революционно-освободительной борьбы трудящихся Западной Украины. С. У. Забилк. КПЗУ во главе революционного движения западноукраинских трудящихся в 1934—1938 гг. О. М. Швыдак. В борьбе против антирабочих законов, за созыв рабоче-крестьянского конгресса. *К 50-летию Академии наук УССР*. В. Г. Сарбей, А. В. Санцевич. Историческая наука в системе Академии наук УССР. И. Г. Шовкопляс. Археологи АН УССР за 50 лет. И. К. Билодид. Вклад украинских ученых в мировую славистику. Сообщения. А. Л. Стешенко. 25-летие победы советских войск в Корсунь-Шевченковской битве. П. Ф. Кирпенко. Про политику западногерманского империализма относительно Афганистана после второй мировой войны. *К 100-летию со дня рождения Н. К. Крупской*. Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On a Centenary from V. I. Lenin's Birthday (Aid to Propagandists and Students of the System of Party Education)*. S. S. Kaplin. On Lenin's Strategy and Tactics in the Civil War. *On 50 Years of Creation of Western Ukrainian Communist Party (WUCP)*. E. M. Galushko. Organizer and Leader of Revolutionary Liberatory Struggle of Working People in the Western Ukraine. S. U. Zabilik. The WUCP at the Head of Revolutionary Movement of Western Ukrainian Working People in 1934—1938. O. M. Shvydak. In the Struggle against Anti-Labour Laws for Convocation of the Workers and Peasant Congress. *On 50 years of the Ukrainian Academy of Sciences*. V. G. Sarbei, A. V. Santsevich. Historical Science in the System of the Ukrainian Academy of Sciences. I. G. Shovkopyas. Archaeologists of the Ukrainian Academy of Sciences for Fifty Years. I. K. Bilodid. Contribution of Ukrainian Scientists to World Slav Philology. Communications. O. L. Steshenko. 25 Years of Victory of the Soviet Troops in Korsun-Shevchenkivsk Battle. P. F. Kirpenko. On the Policy of Western Germany Imperialism with Respect to Afghanistan after World War II. *On a Centenary from the Birthday of N. K. Krupskaya*. Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Recollections. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (95)

ЛЮТИЙ

1969

РІК ВИДАННЯ
ДВНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПКР

З М І С Т

СТАТТІ

*Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна
(На допомогу пропагандистам і слухачам системи партійної освіти)*

С. С. КАПЛІН (Харків) — До ленінської стратегії й тактики в громадянській війні 3

До 50-річчя утворення КПЗУ

Є. М. ГАЛУШКО (Львів) — Організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих Західної України 12

С. У. ЗАВІДНІК (Ніжин) — КПЗУ на чолі революційного руху західноукраїнських трудящих у 1934—1938 рр. 22

О. М. ШВИДАК (Луцьк) — У боротьбі проти антиробітничих законів, за скликання робітничо-селянського конгресу 31

До 50-річчя Академії наук УРСР

В. Г. САРБЕЙ, А. В. САНЦЕВИЧ — Історична наука в системі Академії наук УРСР 38

І. Г. ШОВКОПЛЯС — Археологи АН УРСР за 50 років 52

І. К. БІЛОДІД — Внесок українських учених у світову славістику 64

ПОВІДОМЛЕННЯ

Є. С. ПОВЕРЕЖНИЙ — Про рух за комуністичне ставлення до праці в колгоспах України (1959—1965 рр.) 74

О. Л. СТЕШЕНКО (Черкаси) — 25-річчя перемоги радянських військ у Корсунь-Шевченківській битві 81

П. Ф. КІРПЕНКО — Про політику західнонімецького імперіалізму щодо Афганістану після другої світової війни 85

До 100-річчя від дня народження Н. К. Крупської

М. Д. ПАРФЕНЕНКО — Участь Н. К. Крупської в масово-політичній роботі в 1917—1920 рр. 93

В. М. КРИВЕНКО — Н. К. Крупська і партійні організації України (початок ХХ ст.) 99

ЗАМІТКИ

Р. Б. АБСАТТАРОВ (Кзил-Орда) — До питання про зв'язки трудящих України й Казахстану в післявоєнний період 105

В. К. ОНИЩЕНКО (Харків), М. І. СТАРОВОЙТ (Харків) — Харківські ополченці (1941 р.) 109

В. В. ЗАЙЦЕВ (Кам'янець-Подільський) — До експансії Англії в балканські країни наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. 112

С. В. СОРОКОВСЬКА — Перший український бібліограф-історик 114

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- М. Г. ПРИТУЛА (*Одеса*) — Парти́йне керівництво розвитком творчої активності інженерно-технічних працівників металургійної та машинобудівної промисловості України (1951—1955 рр.) 117
- О. Д. ДЕНИСОВА (*Одеса*) — Роль партійних організацій у зміцненні союзу робітничого класу та селянства у 1951—1955 рр. 118

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- В. К. ДЕМИДЕНКО (*Бердянськ*) — Н. К. Крупська про історію як предмет шкільного викладання 120

СПОГАДИ

- В. Й. ІЖЕВСЬКИЙ (*Москва*) — Відвідання Киргизії делегацією комнезамів України в 1925 р. 123

НАШ КАЛЕНДАР

- Б. С. ВАТУЛЯ (*Харків*) — До 50-річчя державного герба УРСР 126
- В. Л. МИКИТАСЬ (*Ужгород*) — Сторінка з українсько-російських зв'язків (До 150-річчя Ленінградського державного університету ім. А. О. Жданова) 128
- І. П. ДУДКО (*Городня, Чернігівської області*), Д. С. ЩЕДРИНА — Вірний син партії (До 80-річчя від дня народження І. П. Товстухи) 130

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- М. Б. ПОГРЕБІНСЬКИЙ — Творча спадщина С. В. Косіора 132

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. П. СТОЛЯРЕНКО, Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН — Нариси історії Волинської обласної партійної організації 141
- І. Д. КУНДЮБА — А. А. Сорокин. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920—1939 гг.) 142
- А. Ф. КІЛУНОВ — Критика новейшей буржуазной историографии 143
- А. Л. ПЕРКОВСЬКИЙ — Едуард Вінтер. Ранне Просвітительство. Борьба проти конфесіоналізму в Центральной та Східній Європі та німецько-слов'янські контакти 145
- М. Ю. ВІЛЬБАУМ — А. А. Фурсенко. Династия Рокфеллеров 148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Б. О. ТИМОЩУК (*Чернівці*) — Наукова конференція в Чернівцях 149
- В. З. — На честь 50-річчя створення Комуністичної партії Польщі та 20-річчя ПОРП 151
- А. Г. ШЕВЕЛІВ, І. Х. САС, В. І. ТУВАЄВ — Наукова і методична робота кафедри 151
- Г. К. ХАРЧЕНКО (*Корсунь-Шевченківський*) — Музей історії Корсунь-Шевченківської битви 153
- П. М. СИНЕНКО (*Івано-Франківськ*) — Болехівський народний краєзнавчий музей Вісті з шкіл 157
- Г. Г. ГОЛУБОВА, Л. М. — Захист докторських дисертацій С. А. Вольським і А. В. Санцевичем 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко

Адреса редакції Київ, 1, Кірова, 4, телефон 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 2, 1969.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Художній редактор А. Д. Греля.

Технічний редактор Л. А. Стражник.

Коректори Н. Г. Тараскіна, Л. П. Волкова.

БФ 63765. Зам. К-228. Тираж 11 166. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 15,97. Здано на складання 27.XII 1968 р. Підписано до друку 12.II 1969 р.

Статті

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

(На допомогу пропагандистам і слухачам системи партійної освіти)

С. С. КАПЛІН

ДО ЛЕНІНСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ Й ТАКТИКИ В ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ

В історії боротьби за комунізм В. І. Ленін виступає як велетень наукової думки, найвидатніший організатор мас, невтомний новатор революційної дії. Нерозривно й постійно зв'язаний з народом, вождь революції увібрав у себе все насправді велике й героїчне. Під проводом В. І. Леніна наш народ на чолі з Комуністичною партією, піднявши прапор Жовтня, розгромив інтервентів і білогвардійців, завоював умови, за яких Радянська держава дістала змогу існувати поруч з капіталістичними державами¹, поклав початок розвитку соціалістичної системи.

Ідеї В. І. Леніна є найвищим ступенем розвитку марксизму. «Ленінський етап у розвитку революційної теорії — це марксизм ХХ століття, марксизм сучасної епохи»² — епохи імперіалізму і пролетарських революцій, «переходу людства від капіталізму до соціалізму і будівництва комуністичного суспільства»³. Ленінські ідеї мають величезну життєву силу. Вони є основою теорії, програми, стратегії й тактики робітничого класу, широких мас трудового народу, що йдуть за ним.

Ідейно-теоретична, організаційно-партійна, військово-політична діяльність В. І. Леніна, стиль його роботи, досвід керівництва масами є могутнім життєдайним джерелом виховання будівників комунізму і його збройних захисників; народів країн соціалістичної співдружності. Постать Леніна — це прообраз нової людини комуністичного завтра. «Немає нічого вищого й благороднішого, ніж йти за Леніним, самовіддано боротися за справу, якій він присвятив своє життя»⁴.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 120—122.

² Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса.— «Радянська Україна», 7 квітня 1968 р.

³ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова Центрального Комітету КПРС.— «Комуніст України», 1968, № 9, стор. 3.

⁴ Там же, стор. 9.

В. І. Ленін був найвидатнішим політичним вождем і воєнним керівником нового типу.

Сила й перевага В. І. Леніна як політичного й військового діяча полягала, насамперед, у тому, що він спирався на знання об'єктивних законів суспільного розвитку, особливо, на знання законів класової боротьби. «Лише об'єктивне врахування всієї сукупності взаємовідносин всіх без винятку класів даного суспільства, а, значить, і врахування об'єктивного ступеня розвитку цього суспільства і врахування взаємовідносин між ним і іншими суспільствами,— відзначав Володимир Ілліч,— може бути опорою правильної тактики передового класу»⁵.

Запалюючи маси і ведучи їх за собою, В. І. Ленін спрямовував зусилля людей у єдиному, потрібному для досягнення поставленої мети, напрямі. У тяжкі й небезпечні для країни періоди великий вождь завжди звертався до мас і, насамперед, до робітничого класу, корінних пролетарів, піднімав їх, згуртовував і вів на боротьбу, здобуваючи перемоги.

Найважливішою рисою ленінської стратегії й тактики є її зв'язок з політикою, підпорядкування політиці партії та держави. У зауваженнях на книгу К. Клаузевіца «Про війну» В. І. Ленін указував, що політика — це розум, війна ж — тільки зброя, а не навпаки. Отже воєнну точку зору слід підпорядковувати політичній⁶.

Політичне керівництво в громадянській війні, що здійснювалося Комуністичною партією, її Центральним Комітетом на чолі з В. І. Леніним, зумовило всі аспекти воєнної стратегії: визначило політичну мету і стратегічні завдання війни, організовувало країну, мобілізувало її ресурси, будувало Червону Армію, обгрунтовувало керівні принципи її навчання й використання, створювало сприятливу обстановку для стратегічних, оперативних і тактичних дій збройних сил.

Політика Комуністичної партії вказала, що будь-яка війна Радянської держави проти імперіалістичних агресорів — це класова війна, де воюючі сторони мають ясну класову мету. Така війна ведеться на основі принципів: «Хто — кого», «Перемога або смерть». Вона у сто разів тяжча й складніша, ніж найупертіша із звичайних воєн між капіталістичними державами, має запеклий і тривалий характер. Для її переможного ведення потрібна армія нового типу.

Під керівництвом В. І. Леніна у боротьбі з троцькістами, «лівими комуністами», і «воєнною опозицією», партія успішно розробила принципи будівництва Червоної Армії і створила її.

Вузловими питаннями побудови армії нового типу в соціалістичній країні є: а) кадри, б) технічне оснащення, в) організаційна структура, г) партійно-політична робота. Ленінська наука дає вичерпні відповіді з усіх цих питань.

У декреті про створення Червоної Армії, затвердженому Радою Народних Комісарів 15 (28) січня 1918 р., говорилося: «Робітничо-Селянська Червона Армія створюється з найбільш свідомих і організованих елементів трудящих мас»⁷. «У Червону Армію, — писала «Правда», — вступає кожний, хто готовий віддати свої сили, своє життя для захисту здобутків Жовтневої революції, влади Рад і соціалізму»⁸.

Будувати армію доводилося в найтяжчих умовах. Полум'я громадянської війни вже буяло, тимчасом як армії нового типу ще не було.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 54.

⁶ Див. Ленинский сборник XII, изд. 2, 1931, стор. 437.

⁷ Декреты Советской власти, т. I, М., 1957, стор. 355.

⁸ «Правда», 23 лютого 1919 р.

«В нас, — відзначав М. В. Фрунзе, — не було часу перед початком громадянської війни створити й проробити організацію. Ми озброювалися і водночас займалися формуванням»⁹. Становище ускладнювалося й тим, що молода Радянська республіка була розорена війною й голодом. Для створення армії не вистачало керівних військових кадрів, зброї, боеприпасів, обмундирування, спорядження, продовольства.

Політичне керівництво партії забезпечило вихід з цього найтяжчого становища. Була організована широка (на той час) система шкіл і курсів по підготовці червоних командирів. Крім того, на основі рішень VIII з'їзду партії в армію були залучені старі військові спеціалісти, зокрема 48 409 колишніх офіцерів і генералів, 214 717 підпрапорщиків і унтер-офіцерів, усього 314 180 чоловік¹⁰.

Правильне політичне керівництво забезпечило тісний зв'язок армії з народом. Боротьбу проти інтервентів і білогвардійців вела не лише армія, а всі трудящі. Поряд з воєнним фронтом існував трудовий, громадянський. В 1919 р. радянський тил дав фронту 462 029 гвинтівків, 6 270 кулеметів і 540 гармат, а в 1920 р. — 359 267 гвинтівків і 3 748 кулеметів¹¹. Трудівники тилу, не шкодуючи сил для розгрому ворогів, забезпечували фронтний пайок хліба 600 г на бійця і тиловий пайок 300—400 г на військовослужбовця тимчасом як цивільне населення одержувало від 200 до 25 г на чоловіка¹².

Громадянська війна була не лише продовженням політики, але й підсумовуванням її, навчанням політиці. В ході війни до політики залучалися широкі політично відсталі маси. Особливо наочно це було видно на прикладі середнього селянства, яке припускалося небезпечних коливань, що подекуди ставили воєнну стратегію Республіки Рад під загрозу, як це сталося, наприклад, навесні й восени 1919 р. під час боротьби проти колчаківщини. Випробувавши на собі режими Колчака, Міллера, Юденича, Денікіна та інших ворогів Радянської влади, середняк зрозумів, з ким він має бути. З осені 1918 р. середнє селянство почало переходити під прапори Радянської влади. Рішенням VIII з'їзду РКП(б) з селянського питання цей перехід був міцно закріплений, що мало величезне значення для ходу й наслідків громадянської війни, для долі країни й соціалізму. Таким чином правильна політика партії створила сприятливі умови для здійснення стратегії й тактики.

На це була спрямована й партійно-політична робота в армії, що велася військовими комісарами, політорганами та парторганізаціями. Наприкінці 1919 р. кількість військових комісарів в армії становила 5 200 чол. На 1 серпня 1920 р. в армії було 7 000 партосередків, які об'єднували 300 тис. комуністів¹³. Це становило більше половини особового складу армії.

«Як ми діяли в більш небезпечні моменти громадянської війни?», — ставив запитання В. І. Ленін і відповідав: — «Ми зосереджували кращі наші партійні сили в Червоній Армії; ми вдавалися до мобілізації кращих з наших робітників; ми зверталися, шукаючи нові сили, туди, де лежить найглибший корінь нашої диктатури»¹⁴.

Володимир Ілліч високо оцінював роль політроботи й політпрацівників. У листі ЦК партії «Всі на боротьбу з Денікіним», він відзна-

⁹ М. Фрунзе. Избранные произведения, М., 1951, стор. 387.

¹⁰ «Военно-исторический журнал», 1960, № 10, стор. 112.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Центральний державний архів Радянської Армії, ф. 3/4, оп. 1, спр. 14, арк. 257, 263—264.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 424.

чав, що там, де політична робота проводиться найбільш ретельно, там немає розхлябаності, там вище бойовий дух, там більше перемог. Партійно-політичні працівники глибоко переконували бійців у справедливості справи революції, і, спираючись на животворний радянський патріотизм, спрямовували енергію й ентузіазм воїнів на розв'язання воєнних завдань. Це гарантувало успіх стратегії й тактики¹⁵.

Партія ретельно готувала стратегічні операції радянських військ. Підготовка й здійснення розгрому Колчака, наприклад, здійснювались у 1919 р. на основі резолюцій липневого й вересневого пленумів ЦК партії, листа «Всі на боротьбу з Денікіним», підготовленого В. І. Леніним. Головними питаннями цих документів були вироблення правильної стратегії, визначення шляхів посилення оборонної могутності країни, поліпшення постачання армії, зміцнення керівництва фронтами, створення сприятливих умов для досягнення перемоги.

Характерною рисою ленінської стратегії й тактики є точне визначення головного напрямку удару, на якому треба зосередити максимум зусиль. Це досягалося аналізом усіх факторів обстановки і на основі цього правильним прогнозуванням подій. Заслуга В. І. Леніна як політичного й воєнного керівника полягала у визначенні найбільшої небезпеки з боку того чи іншого противника, в активній участі у виробленні планів дій, у наполегливому й послідовному здійсненні цих планів.

Влітку 1918 р. Країна Рад знаходилася у вогненному кільці фронтів. З заходу існуванню молодой радянської держави загрожували війська німецького імперіалізму, з півдня — армія Денікіна й білокозацькі банди Краснова, зі сходу — білочехи, з півночі — антирадянські загони інтервентів і білогвардійців. У цьому складному становищі В. І. Ленін вказав єдино вірний напрям удару проти ворогів Влади Рад, зазначивши, що доля революції залежала від швидкої перемоги над чехословаками на фронті Казань — Урал — Самара¹⁶.

Вважаючи Східний фронт 1918 р. головним, вирішальним, В. І. Ленін вимагав спрямовувати сюди підкріплення за рахунок інших фронтів. Він телеграфував про необхідність посилення Східного фронту, пропонував Вищій військовій Раді розробити і в найкоротші строки провести план зняття з Західного фронту найбільшої кількості частин¹⁷. Це рішення ґрунтувалося на врахуванні революційної ситуації в Європі і неминучості революції в Німеччині. Обстановка, тимчасом, вимагала зосередження головних сил республіки на Східному фронті, де вирішувалася доля революції.

Життя підтвердило правильність ленінських стратегічних планів і розрахунків. Заходи, рекомендовані і вжиті В. І. Леніном, Центральним Комітетом партії, дозволили зміцнити Східний фронт, перейти у вересні 1918 р. до широкого наступу і домогтися тут узимку 1918—1919 рр. важливих успіхів. У жовтні — листопаді 1918 р. в Австро-Угорщині та Німеччині сталися революції, активно розгорнувся революційний рух у інших європейських країнах. Життя ще раз підтвердило науковість ленінської стратегії, яка була наслідком аналізу конкретного етапу боротьби і всебічного врахування наявної ситуації.

Вміння В. І. Леніна бачити головне, зосереджувати зусилля саме на ньому добре видно і з інших прикладів — у жовтні 1918 р., коли зусилля внутрішньої та зовнішньої контрреволюції були зосереджені на півдні країни, Володимир Ілліч закликав зміцнювати Південний

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 388—404.

¹⁶ В. І. Ленін. ПСС, т. 50, стор. 133.

¹⁷ Там же, стор. 146.

фронт, а в березні — квітні 1919 р., коли Колчак знов сконцентрував сили реакції на сході, вождь Радянської держави вказав, що доля революції вирішується саме тут і що саме тут необхідне крайнє напруження зусиль Країни Рад¹⁸.

Навесні 1920 р. радянський народ, керований більшовицькою партією, здобув величезні перемоги над білогвардійцями та інтервентами. Зміцнилося внутрішнє становище країни, невпинно зростав її авторитет у міжнародного пролетаріату.

Користуючись здобутим у боях мирним перепопинком, трудящі Країни Рад, керовані партією, намітили плани переходу до мирного будівництва, але міжнародна реакція перешкодила цьому. Використовуючи в новому антирадянському поході війська буржуазно-поміщицької Польщі та барона Врангеля, міжнародний імперіалізм намагався задушити Радянську державу; вороги Радянської влади планували одночасно наступ 100-тисячної японської армії на сході. У складній і суперечливій обстановці В. І. Ленін визначив, що головний фронт значиться на Заході і саме він вимагає максимуму уваги. За стратегічним планом, виробленим керованим вождем ЦК РКП(б), на Далекому Сході був створений буфер у вигляді Далекохідної республіки, який мав послужити захисту Радянської країни на сході і дати їй змогу зосередити головні сили для боротьби проти білополяків і врангелівців.

В. І. Ленін непримиренно ставився до противників утворення ДСР. «Треба,— телеграфував він,— нещадно вилаяти противників буферної держави..., погрозити їм партійним судом і зажадати, щоб усі в Сибіру здійснили лозунг: «ні кроку на схід далі, всі сили напружити для прискорення руху військ і паровозів на захід у Росію». Ми в дурні пошиємося, якщо дамо себе захопити безглуздим рухом у глиб Сибіру, а в цей час Денікін оживе і поляки вдарять. Це буде злочин»¹⁹. Ленінська вказівка мала вирішальне значення для переможного завершення громадянської війни. Тактика «буфера», застосована на Далекому Сході, творчо збагатила «науку перемагати». Завдяки цій тактиці були викриті справжні винуватці війни, паралізовані дії іноземних інтервентів, використані суперечності в стані ворога. Крім того, ДСР стала «мостом», по якому в нашу країну пішли іноземні товари, що їх гостро потребувала Радянська влада. Створений на сході буфер дав змогу краще й міцніше підготувати удар по військам буржуазно-поміщицької Польщі й Врангеля і здобути перемогу над ними. Завдяки цьому плану ворог був розгромлений по частинах — спочатку на заході, а потім — на сході.

Концентрація уваги на головному, цілеспрямована політична й організаторська робота, тверде й послідовне керівництво боротьбою — все це спричинилося до блискучих перемог ленінської стратегії в громадянській війні. «Джерелом успіхів, чудес, які ми проявили у війні справі,— відзначав Володимир Ілліч,— було те, що ми завжди зосереджувались на головному, на основному, ми розв'язали справу так, як не вмiло розв'язувати її капіталістичне суспільство!»²⁰

Для ленінської стратегії й тактики характерні не лише вірний вибір напрямку основного удару по ворогу, але й наступальний характер боротьби, рішучість бойових дій. У непримиренній класовій війні робітничий клас і всі трудящі можуть розраховувати на перемогу, лише застосовуючи наступальну стратегію і тактику.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 38, стор. 268.

¹⁹ В. І. Ленін. ПСС, т. 51, стор. 137.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 441.

Історія воєн, зокрема громадянської, вчить, що армія, яка керується виключно оборонною стратегією, приречена на поразку. Успіх у боротьбі з арміями імперіалістичних агресорів неможливий без організації активних наступальних дій.

В. І. Ленін, який прочитав і найретельніше простудіював, продумав усе, що писали Маркс і Енгельс про революції та повстання і вивчив чимало книг з воєнного мистецтва²¹, був рішучим прихильником наступальної стратегії. Він завжди вчив, що в збройній боротьбі «треба діяти з якнайбільшою рішучістю і неодмінно, безумовно переходити в наступ»²².

У директивах, вказівках та інших документах періоду громадянської війни В. І. Ленін вимагав від військових керівників сміливо застосовувати наступальні бойові дії. При цьому він учив бити ворога до його повного розгрому, переслідувати його відступаючі війська, не даючи жодної години, жодної хвилини відпочинку²³.

На початку 1919 р. В. І. Ленін пропонував військовому командуванню напружити всі зусилля для прискорення й доведення до кінця загального наступу на Східному фронті, щоб протягом найкоротшого часу взяти Челябінськ і Омськ²⁴. Організуючи розгром Денікіна, В. І. Ленін ставив завдання перетворити наступ Червоної Армії з дрібного й місцевого в масовий, величезний, рішучий, що довів би перемогу до кінця. Вся діяльність військ, вчить В. І. Ленін, має бути найрішучішою, спрямованою на безпощадне винищення ворога, який не складає зброї. Завдаючи удари, слід знищувати противника²⁵.

Вождь Великого Жовтня вчив, що від першого успіху слід іти до другого і так далі, не даючи ворогу перепочинку, користуючись його деморалізацією й розгубленістю. Сили слід зосереджувати й нарощувати, вести наступ на головне джерело сил ворога, розгром якого дає наступаючому найбільший успіх²⁶.

У практиці керівництва збройною боротьбою В. І. Ленін виступав за раптовість ударів по ворогу, попереджаючи водночас про недопустимість послаблення пильності і настороги щодо противника, які в період війни мають бути доведені до найвищого рівня²⁷.

Особливо цінні ці вказівки вождя в наш час, в умовах існування ракетно-ядерної зброї. Великої шкоди може завдати недооцінка ворога. «Найнебезпечніше у війні... — говорив В. І. Ленін, — це недооцінити противника і заспокоїтись на тому, що ми сильніші»²⁸.

Готуючись до захисту революційних завоювань, слід орієнтуватися не на легку перемогу, а на найбільше напруження сил. Імперіалістичні сили не є «паперовим тигром». Поки вони існують, продовжує існувати й небезпека експорту контрреволюції в СРСР та інші країни соціалізму. Наочний приклад тому — події у В'єтнамі та Чехословаччині.

Яскравою рисою ленінської революційної тактики є творчий підхід до форм боротьби, спрямованість проти догматизму і схематизму.

Викриваючи банкрутство вождів II Інтернаціоналу, В. І. Ленін вказував, що однією з причин цього явища було те, що вони не були

²¹ Н. К. Крупская. Воспоминания о Ленине, М., 1933, стор. 90.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 150.

²³ Див. В. І. Ленін. Военная переписка (1917—1920), М., 1956, стор. 221.

²⁴ Див. Там же, стор. 92.

²⁵ Див. Там же, стор. 148.

²⁶ Там же.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 398.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 145.

діалектиками. «Основна причина їх банкрутства полягала в тому, — писав В. І. Ленін,— що вони «здивились» на одну певну форму росту робітничого руху і соціалізму, забули про її односторонність, побоялись побачити ту круту ломку, яка в силу об'єктивних умов стала неминучою, і продовжували твердити прості, заучені, на перший погляд безперечні істини: три більше ніж два. Але політика більше схожа на алгебру, ніж на арифметику, і ще більше на вищу математику, ніж на нижчу»²⁹.

У революційній боротьбі, в захисті революційних завоювань В. І. Ленін ніколи не пов'язував боротьбу робітників і всіх трудящих з якоюсь однією, раз і назавжди даною формою боротьби, а ставив її застосування в залежність від умов місця й часу. Він учив, що в ході боротьби має арсенал тактики постійно оновлюється і збагачується. Завдання політичних і військових керівників полягає в тому, щоб бачити цю зміну і, виходячи з ситуації, що створилася, застосовувати найдоцільніші форми боротьби, виробляти нові.

Не володіючи всіма формами боротьби, можна втратити багато, подекуди й найголовніше. Володіючи ж ними, «ми, — писав великий стратег революції,— перемагаємо напевно»³⁰. При цьому, вчив В. І. Ленін, слід знати й форми боротьби армії противника: «злочинна поведінка тієї армії, яка не готується оволодіти всіма видами зброї, всіма засобами і прийомами боротьби, які є або можуть бути у ворога»³¹.

Боротьба трудящих на чолі з В. І. Леніним у громадянській війні сповнена фактів творчого підходу до обрання форм і засобів дій у захист завоювань Великого Жовтня. У 1919 р., коли денікінській кінноті вдалося прорватися в тил наших військ, В. І. Ленін висунув ідею використання проти кавалерії літаків і дав розпорядження розробити це питання теоретично³². Літаки не приступні для нападу кінноти, тоді як вона абсолютно беззахисна перед ними. Коні лякалися літаків, що летіли на бриючому польоті, це призводило до повного розладу дій кавалерії.

В. І. Ленін обгрунтував співвідношення основних форм збройної боротьби — наступу й оборони. Вказуючи на те, що стратегія й тактика Червоної Армії повинні бути пройняті наступальним духом, В. І. Ленін, одночасно, вважав допустимою оборонну тактику. Залежно від умов революційне військо буває змушене припинити наступ, перегрупувати сили, закріпити досягнуті успіхи, підтягнути резерви, поповнити запаси тощо.

Визнаючи допустимим оборонний бій, В. І. Ленін виступав проти його абсолютизації. Заперечуючи меншовикам і есерам, які вимагали, щоб Радянська держава використовувала свої збройні сили виключно з метою оборони, Володимир Ілліч вказував на небезпеку таких поглядів і кваліфікував їх як злочин.

Говорити, що «ми повинні вести війну тільки оборонну, коли над нами досі піднятий ніж...», говорити це нам — значить повторювати старі фрази дрібнобуржуазного пацифізму, що давно втратили смисл. Якби ми перед такими постійно активно-ворожими нам силами повинні були заректися, як це нам пропонують, що ми ніколи не розпочнемо певних дій, які у воєнно-стратегічному відношенні можуть виявитися наступальними, то ми були б не тільки дурнями, але й злочинцями»³³.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 77.

³⁰ Там же, стор. 72.

³¹ Там же, стор. 71.

³² Див. В. І. Ленін. Военная переписка (1917—1920), стор. 200.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 466.

Події громадянської війни повністю підтвердили ленінське вчення про форми боротьби й види бойової діяльності. Радянський народ і його армія не здобули б таких блискучих перемог, якби догматично вирішували питання стратегії й тактики, не вели активних бойових дій, абсолютизували оборонний вид бою. Ще яскравіше розкрилася мудрість ленінських принципів творчого підходу до вибору форм боротьби на досвіді Великої Вітчизняної війни, в якій радянський народ прийшов до своєї великої перемоги крізь вогонь і кров небувалих за своїми масштабами боїв³⁴.

У складних умовах громадянської війни ленінська стратегія й тактика виконали поставлені перед ними завдання. Радянські люди спромоглися здобути перемогу, ведучи війну одночасно на кількох фронтах. Одним із джерел перемог над інтервентами і внутрішньою контрреволюцією була невтомна організуюча й спрямовуюча роль партії на чолі з В. І. Леніним. Всі питання будівництва Збройних Сил, їх організації, комплектування, навчання, постачання, найважливіші стратегічні й оперативні плани в ході цієї війни розроблялися і здійснювалися під керівництвом В. І. Леніна, на основі його ідей, пропозицій і вказівок.

З кінця 1917 р. по листопад 1920 р. В. І. Леніним було написано або підписано понад 600 листів і телеграм з питань військового будівництва. Протягом громадянської війни Володимир Ілліч 216 разів виступав з доповідями, промовами, відповідями на запитання³⁵, дав зразок активності не лише як великий стратег, але також і як пропагандист і полум'яний агітатор революційної військової науки.

Основні риси ленінської стратегії й тактики, що виправдали себе в роки громадянської війни, не втратили свого наукового інтересу й практичного значення в сучасних умовах. Їх всебічне вивчення і наукове узагальнення є одним з найважливіших завдань історичної науки.

Буржуазна історіографія, що розглядає всі питання громадянської війни та іноземної інтервенції з ворожих позицій, намагається по-своєму висвітлити причини всесвітньо-історичних перемог радянського народу. Розглядаючи всі суспільні явища з суб'єктивно-ідеалістичної точки зору, буржуазні історики вбачають причини поразок інтервентів і білогвардійців не в історичних закономірностях, не в правильній стратегії й тактиці робітничого класу, не в діях революційних мас трудящих, а у випадкових обставинах, роблячи на цій підставі висновки про те, що перемога, здобута радянським народом під керівництвом партії, є незаконним явищем. У своїй книзі «Союзники і революція в Росії»³⁶ американський історик Р. Уорт пише, що причина поразки інтервентів полягає не в науковості радянської стратегії, а у відсутності прозорливості керівних діячів західних держав, які, начебто, «несвоєчасно» помітили загрозу з боку Радянської країни і «нерішуче» виступили проти вогнища комунізму. Брехливість цієї концепції Уорта очевидна. Імперіалісти «своєчасно» помітили небезпеку Жовтневої революції і з усією рішучістю виступили проти Країни Рад, обрушивши на неї величезну силу об'єднаних армій найбільших імперіалістичних держав. Але справа агресорів була приреченою. Їх війна була несправедливою, непопулярною серед народів їх країн, тоді як трудящі Радянської країни, захищаючи свої революційні завоювання, вели справедливу війну. Це надавало непереможну силу їх стратегії.

³⁴ Л. И. Брежнев. Пятьдесят лет великих побед социализма.— «Коммунист», 1967, № 16, стор. 13.

³⁵ В. И. Ленин и Советские Вооруженные Силы, М., 1967, стор. 62—63.

³⁶ R. D. Warth. The Allies and the Russian Revolution. From the Fall of Monarchy to the Peace of Brest-Litovsk, Durham, Duke University Press, 1954.

Є й такі буржуазні історики, які вважають причинами провалу інтервенції та перемоги Радянської влади неосвіченість селянства. Американський історик Р. Пайпс пише, що «темнота» й «відсталість» українських й грузинських селян перешкодили їм зрозуміти програми Винниченка, Жорданія та інтервентів³⁷. Пайпс намагається не помічати фактів, які свідчать, що інтервенти разом з націоналістами і білогвардійцями типу Винниченка й Жорданія, окупували радянську територію, відразу ж відновлювали на ній режим класового й національного гноблення, ще більше протиставляючи себе трудящим. Апологет імперіалізму ігнорує численні факти, що свідчать про те, як народи національних окраїн, зрозумівши суть режимів українських буржуазних націоналістів, закавказьких меншовиків, мусаватистів тощо, випробувавши «цивілізаторську» місію інтервентів, переконалися що їх шлях лише разом з Радянською владою.

Ось чому трудящі різних національностей пліч-о-пліч боролися в рядах Червоної Армії, в партизанських загонах, у революційному підпіллі. Активна участь трудящих у боротьбі проти інтервентів і білогвардійців забезпечувала реальність ленінської стратегії й тактики. Участь ця була цілком усвідомленою. Переконаність мас у справедливості справи революції зумовила їх стратегію й перемогу.

На применшенні значення переможної радянської стратегії побудовано й твердження про те, ніби інтервенція зазнала поразки не внаслідок здійснення нищівних ударів, передбачених ленінською стратегією, а тому, що між інтервентами існували суперечності, як це пише у своїй книзі професор Колумбійського університету К. Меннінг³⁸.

Безумовно, суперечності між учасниками антирадянської інтервенції були великими. Вони, зокрема, виявлялися у взаємовідносинах між командуючими військами інтервентів. Однак, крах інтервенції стався не внаслідок незгод між ворогами Радянської влади. Висновок про необхідність евакуації своїх військ агресори (за винятком японських) зробили лише тоді, коли вони, після розгрому армій Колчака, Денікіна, Міллера, Юденича та інших, опинилися віч-на-віч з наступаючою Червоною Армією.

Факти свідчать, що крах інтервенції був зумовлений поразками, яких зазнали інтервенти і внутрішня контрреволюція в боях з Червоною Армією. Даремно Меннінг та його однодумці намагаються применшити роль ленінської стратегії й тактики, що була головною причиною розгрому ворогів Радянської влади.

У своїх спробах викривити дійсність буржуазні фальсифікатори історії доходять до безглуздя. Так, наприклад, І. Дойчер, що написав трьохтомну біографію Троцького, брехливо приписує йому заслуги у розробці ряду питань стратегії й тактики, тимчасом як загальновідомо, що він заперечував воєнну науку взагалі, зводив її до рівня елементарного ремесла³⁹.

Завдання боротьби з буржуазними фальсифікаторами, інтереси економічної й оборонної могутності СРСР, всього світового соціалізму вимагають дальшого поглибленого вивчення і широкої пропаганди теоретичної спадщини й політичного досвіду В. І. Леніна. Вдосконалення володіння ленінськими ідеями сприятиме дальшому піднесенню боєздатності Радянської Армії та Флоту, могутності країн соціалістичної співдружності.

³⁷ R. Pipes. The Formation of the Soviet Union, Cambridge, 1954, стр. 150.

³⁸ C. Manning. Siberian Fiasco, New York, 1952, стр. 190.

³⁹ С. И. Гусев. Гражданская война и Красная Армия, М., 1958, стр. 185.

До 50 - річчя утворення КПЗУ

Є. М. ГАЛУШКО

ОРГАНІЗАТОР І КЕРІВНИК РЕВОЛЮЦІЙНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Народи нашої багатонаціональної країни вписали багато славних сторінок в історію боротьби за перемогу Радянської влади, за торжество соціалізму і комунізму. Трудящі України пишаються традиціями багатовікової дружби з російським та іншими братніми народами, спільно з якими боролися за соціалізм, проти імперіалістичних інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Характерну особливість боротьби українського народу за Радянську владу і перемогу соціалізму становило те, що цей процес був неодночасним і неоднотипним. Коли на основній частині території України переміг і зміцнився радянський лад, західноукраїнські землі були насильно відторгнуті від радянської матері-батьківщини і включені до складу капіталістичних держав. Це був результат інтервенціоністських дій імперіалістів США, Англії і Франції, яким допомагали українські буржуазні націоналісти. Викриваючи антирадянську агресивну політику польських імперіалістів, Ленін говорив: «...Зараз при загальній ненависті буржуазних держав до Радянської влади всі бачать безпосередній інтерес у володінні польськими поміщиками Східною Галичиною»¹.

Робітники і селяни Західної України ніколи не визнавали влади окупантів, ні на один день не припиняли боротьби за своє визволення, за воз'єднання з УРСР. Очолювала цю боротьбу Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка виникла на основі піднесення революційного руху трудящих, під впливом перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Спершу вона називалася Комуністичною партією Східної Галичини (КПСГ).

Велику роль у пропаганді ленінських ідей та підготовці умов для створення Компартії відігравали військовополонені, що після укладення Брестського миру поверталися з Радянської Росії. На VIII з'їзді РКП(б) В. І. Ленін говорив: «Сотні тисяч військовополонених з армій, що їх імперіалісти будували виключно в своїх цілях, пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що баццли більшовизму захопили ці країни цілком»².

Комуністична партія Східної Галичини організаційно оформилася з комуністичних груп у лютому 1919 р. на конференції в м. Станіславі, в період існування Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР). Виникнення КПСГ було серйозним ударом по ідеології буржуазного українського націоналізму, який твердив про відсутність у Східній Галичині класових суперечностей і класової боротьби.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 366.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 136.

КПСГ виникла з безпосередньою допомогою КП(б)У. В резолюції III з'їзду КП(б)У (березень 1919 р.) з цього приводу говорилось: «Беручи до уваги розгортання революційного руху в Галичині, з одного боку, і зміцнення там Директорії — з другого, треба перед партією поставити завдання поширювати свій вплив і на Галичину»³. На прохання західноукраїнських комуністів — колишніх військовополонених галичан і буковинців, які перебували на Україні, ЦК КП(б)У створив спершу бюро, а потім комітет Компартії Східної Галичини та Буковини при ЦК КП(б)У. Комітет розгорнув масово-агітаційну роботу, випускав газету «Галицький комуніст» і подавав значну організаційну допомогу підпільним комуністичним організаціям у Галичині, направляючи туди на роботу своїх представників.

Вся історія КПЗУ тісно пов'язана з історією Компартії України, з боротьбою українського народу за Радянську владу, за перемогу соціалізму і комунізму.

Велику увагу і піклування про молодий східногалицький комуністичний рух проявляли ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін. Влітку 1920 р. у ході розгрому третього походу Антанти Червона Армія вступила на територію Західної України і, громлячи ворога, дійшла до Львова. Трудящі Західної України проголосили на визволеній території Радянську владу — Галицьку Радянську Соціалістичну Республіку (ГРСР), яку очолив тимчасовий уряд — Галревком, а Комуністична партія стала керівною і спрямовуючою силою державного і громадського життя. Уряд ГРСР і партію очолював визначний діяч КП України В. П. Затонський.

Для допомоги галицьким комуністам при ЦК РКП(б) було створено Галицьке бюро. В своїх спогадах В. П. Затонський згадував, що від В. І. Леніна Галревком одержував безпосередні вказівки про те, як працювати, що робити. Ленін наказував: «Робіть все, що можливо, щоб широкі маси робітників та біднішого селянства негайно і наочно відчули, що Радянська влада несе їм життя», — розповідав Затонський⁴. Володимир Ілліч вимагав від Затонського щотижня інформувати його про становище в Східній Галичині. Він уважно стежив за комуністичним рухом у Галичині, особисто знав багатьох визначних його діячів — М. Левицького, М. Барана, І. Сіяка, Савку (Барала), В. Коцка та ін. Зберігся запис, який Ленін власноручно зробив у блокноті делегата II конгресу Комінтерну від КПСГ М. Левицького. «Привіт галицьким комуністам. 29.VII. 1920 р. В. Ульянов (Ленін)»⁵.

Через ряд об'єктивних причин у 1920 р. світовий імперіалізм і українські буржуазні націоналісти допомогли польським поміщикам і капіталістам знову на довгі роки загарбати західноукраїнські землі. Оцінюючи перспективу революційного руху в краї, в тому числі і в Західній Україні, В. І. Ленін вважав неминучим його дальше посилення, говорив, що трудящі не змиряться з окупацією, боротимуться за визволення і окупанти зможуть тут утриматись тільки з допомогою грубої сили. Ленін прямо писав, що в тих районах, які відійшли за мирним договором до складу панської Польщі, вона «буде триматись тільки силою»⁶.

В умовах окупації революційно-визвольна боротьба трудящих західноукраїнських земель ставала складовою частиною революційної

³ КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 41.

⁴ «Комуніст», 14 липня 1929 р.

⁵ Ленінським шляхом, К., 1960, стор. 232.

⁶ В. І. Лени н. Полн. собр. соч., т. 41, стор. 338.

боротьби трудящих всієї Польщі, а комуністичний рух трудящих Західної України — складовою частиною загальнопольського комуністичного руху. Для КПСГ почався новий період розвитку — тісного організаційного єднання з Комуністичною робітничою партією Польщі (КРПП) на основі марксистсько-ленінської ідеології, з урахуванням специфічних умов західноукраїнської дійсності. Слід зауважити, що цей процес був складний і часто болючий.

Комуністичний рух у Польщі і Західній Україні зазнав своєрідного періоду «дитячої хвороби» «лівизни». Західноукраїнські комуністи не могли зразу усвідомити того, що змінились умови: не було вже Галицької Радянської Соціалістичної Республіки і КПСГ як самостійної секції Комінтерну, що немає безпосередньої революційної ситуації, яка могла б привести до здійснення мрії про воз'єднання. Завдання полягало в тому, щоб спільно з польськими комуністами працювати над підготовкою мас до соціалістичної революції. Останні ж не зовсім усвідомили той факт, що Польща з країни національно поневоленої перетворилася в імперіалістичну, яка сама пригноблювала мільйонні маси непольських народів, захоплених силою зброї. Непереборене ще люксембургіанство в ідеології КРПП вело до недооцінки аграрного і національно-визвольного руху як резерву соціалістичної революції в Польщі і це значною мірою перешкоджало зближенню з КПСГ.

Організаційно-тактичні незгоди призвели до кризи і розколу в КПСГ в 1921—1923 рр. і до утворення двох керівних центрів з підлеглими їм організаціями: ЦК КПСГ на чолі з Й. Кріліком (Васильковим), який відстоював автономію КПСГ в складі КРПП та Виконком (ВК) КПСГ, очолюваний Чеславою Гросеровою, який добивався злиття КПСГ з КРПП, за перетворення КПСГ на звичайну окружну організацію КРПП. Хоч в основних питаннях революційної боротьби обидві частини партії стояли на правильних марксистсько-ленінських позиціях, розкол в КПСГ завдавав партії великої шкоди, вносив дезорганізацію в робітничий рух, ослабляв революційні сили західноукраїнського пролетаріату. Комінтерн, РКП(б) і КП(б)У, особисто В. І. Ленін подали допомогу КРПП і КПСГ в подоланні кризи. Під час роботи III конгресу Комінтерну В. І. Ленін зустрівся з польською делегацією на нараді членів німецької, польської, чехословацької, угорської та італійської компартій 11 липня 1921 р. 19 жовтня того ж року він звернувся з листом до польських комуністів, в якому вказував на необхідність ретельної підготовки трудящих до революції. Ці ленінські вказівки допомогли польським і західноукраїнським комуністам стати на правильний шлях керівництва пролетарським рухом.

Важливу роль у діяльності КПСГ мав відіграти I з'їзд партії (30 жовтня 1921 р.) (так звана «святоюрська конференція»), який повинен був визначити тактику партії в умовах окупації та ліквідувати розкол. Однак, через поліцейську провокацію з'їзд не закінчив свою роботу, його учасники були заарештовані. Але матеріали, підготовлені до з'їзду, зіграли визначну роль у поширенні комуністичних ідей у Західній Україні, підняли авторитет і значення КПСГ.

Остаточну ліквідацію незгод у КПСГ поклав II з'їзд КРПП (вересень — жовтень 1923 р.). Він сприяв засвоєнню польськими комуністами ленінських ідеологічних принципів і подоланню люксембургіанських помилок у національному й аграрному питаннях, зближенню КПСГ з КРПП. КПСГ стала автономною обласною організацією КРПП. З'їзд перейменував КПСГ у Комуністичну партію Західної України (КПЗУ), поширив її діяльність, крім Східної Галичини, на Волинь, Полісся, Холмщину й Підляшшя.

Боротьба КРПП і КПЗУ проти спільних ворогів польського і українського народу була великим вкладом у зміцнення їх дружби. «Польські і українські комуністи, — говорив В. Гомулка, — в рядах Комуністичної партії Західної України виковували цю дружбу в спільній боротьбі проти класу поміщиків і капіталістів»⁷.

Виняткове значення для КПЗУ мала резолюція V конгресу Комінтерну (червень — липень 1924 р.) «Про українське питання», якою визначалась тактика КРПП і КПЗУ з цього питання. В резолюції підкреслювалася необхідність воз'єднання українських земель у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки: «Конгрес ...визнає за необхідне проголошення комуністичними партіями Польщі, Чехословаччини і Румунії лозунга з'єднання розірваних імперіалізмом на частини українських областей у радянську робітничо-селянську республіку»⁸. Визнаючи за КПП, КПЧ і КПр організаційне керівництво комуністичними організаціями, що діяли на західноукраїнських землях, конгрес Комінтерну підкреслював необхідність координації їх діяльності і тісного зв'язку цих організацій з КП(б)У, як з авангардом всього українського народу. На основі цього рішення для здійснення постійного зв'язку між КПЗУ і КП(б)У ЦК КПЗУ мав при ЦК КП(б)У свого представника.

Для країн Європи, зокрема для Польщі, в 1924 р. розпочався період часткової стабілізації капіталізму, що характеризувався спадом революційної боротьби робітничого класу й деяким зміцненням позицій капіталізму. За цих умов комуністичним партіям необхідно було критично проаналізувати досвід минулого періоду боротьби, нагромадити сили для нового наступу на капіталізм. Основне значення для комуністичних партій набирало оволодіння марксистсько-ленінською теорією, досвідом більшовицької партії. Це завдання знайшло свій вираз у лозунгу більшовизації комуністичних партій, даному V конгресом Комінтерну.

Шляхи більшовизації КПЗУ визначили V конференція (квітень 1924 р.) та II з'їзд КПЗУ (жовтень 1925 р.). Конференція вважала одним з першочергових завдань партії: добиватися збільшення робітничого прошарку в партії, її пролетаризації, звертала велику увагу на необхідність зміцнення інтернаціональної єдності трудящих західноукраїнських земель з трудящими Польщі, організаційної єдності з КРПП та посилення зв'язків з Компартією України, як «з партією, з якою вже нині об'єднує її цілий ряд завдань, як з партією тієї країни, складовою частиною якої стане Західна Україна після перемоги соціальної революції»⁹.

II з'їзд КПЗУ підбив підсумки діяльності партії за звітний період і відзначив, що КПЗУ «зробила значний поступ вперед, вийшла з стадії, коли вона мала широкий вплив на маси, але бракувало їй організаційних зв'язків. Під цю пору організаційні зв'язки зростають і міцніють з кожним днем, на місце стихійного росту партії настає свідоме та планове її будівництво»¹⁰. З'їзд поставив завдання більшовизації лав партії, оволодінню «теорією і практикою ленінізму»¹¹. Керуючись ленінськими настановами, делегати виробили основні документи з питань роботи в профспілках, на селі, в комсомолі, серед жінок, чим конкретизували тактику і форми роботи парторганізацій.

⁷ «Радянська Україна», 31 жовтня 1958 р.

⁸ Пятый Всемирный конгресс Коминтерна. Стенографический отчет, ч. II, М., 1925, стор. 126.

⁹ Постанови V конференції КПЗУ, Львів, 1924, стор. 9.

¹⁰ Постанови II з'їзду КПЗУ, Львів, 1925, стор. 25.

¹¹ Там же, стор. 34.

Комуністи розгорнули широку роботу по втіленню в життя рішень з'їзду. На початку 1925 р. КПЗУ налічувала в своїх лавах близько 2100 членів і перетворювалася на масову пролетарську партію, члени якої самовіддано боролися за торжество ідей ленінізму на західноукраїнських землях. В лавах партії в різний час налічувалось від 1 до 5 тис. комуністів.

Визначаючи тактику партії по керівництву масовим революційним рухом трудящих в умовах назрівання світової економічної кризи, III з'їзд КПЗУ (червень—липень 1928 р.) звернув увагу на необхідність використання історичного досвіду КП(б)У для боротьби проти фашизму, за соціалістичну революцію в Польщі. «III з'їзд КПЗУ висловлює незламну впевненість,— записано в резолюції,— що за допомогою цього досвіду КПЗУ зміцніє, виросте в справжню загартовану більшовицьку партію, яка під загальним проводом КПП зуміє повести робітничо-селянські маси Західної України разом з усім польським пролетаріатом і селянством в останній бій за соціальне і національне визволення, яка зуміє допровадити революційну боротьбу до переможної пролетарської революції в Польщі, внаслідок якої Західна Україна зіллється з Україною Радянською в єдиній Українській Соціалістичній Республіці Рад»¹².

Близько двадцяти років КПЗУ викривала ідеологію українських буржуазних націоналістів — зрадників українського народу та союзників іноземних окупантів. Вона була першою інтернаціональною партією в Західній Україні, яка об'єднувала в своїх лавах представників трудящих усіх національностей.

Вміло впроваджуючи в життя ленінські настанови про поєднання легальних і нелегальних форм роботи, партія з допомогою комсомолу, профспілок, культурно-масових і спортивних організацій, комуністичної фракції польського сейму керувала революційно-визвольною боротьбою трудящих Західної України. Велику роль у зміцненні союзу робітничого класу і селянства, в організації масових економічних і політичних виступів та в спрямуванні стихійних розрізаних виступів трудящих у єдине русло революційної боротьби, відіграла створена з ініціативи КПЗУ в 1926 р. масова селянська організація — Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання («Сельроб»), активними діячами якої були К. Пелехатий, І. Остафійчук, Д. Грицай, А. Сенюк, Ф. Кульчицький та ін.

КПЗУ організувала і спрямовувала класові бої трудящих. Визначними подіями революційного руху були демонстрація безробітних Стрия в березні 1926 р., що закінчилася розстрілом демонстрантів і увійшла в історію під назвою «Кривавої середі»; загальний страйк робітників деревообробної промисловості Прикарпаття в листопаді 1926 р.; загальні страйки 1928—1929 р. та 1936 р. на Львівщині, Тернопільщині і Волині; страйк бориславських нафтовиків і селянське повстання в повіті Ліско в 1932 р.; масові кампанії за звільнення політ'язнів у 1935 р.; демонстрації на захист Димитрова, Тельмана, на підтримку боротьби іспанського народу проти фашизму; барикадні бої львівських робітників у квітні та 25-тисячний страйк будівельників улітку 1936 р. та ін.

IV з'їзд КПЗУ (жовтень — листопад 1934 р.) висловився за єдиний антифашистський народний фронт, як головне завдання партії в керівництві масовим революційно-визвольним рухом трудящих. «IV з'їзд КПЗУ,— говорилося в резолюції,— є з'їздом зміцнення пар-

¹² Постанови III з'їзду КПЗУ, ДВУ, 1929, стор. 61—62.

тії на основі непохитної боротьби на два фронти — з опортунізмом і націоналізмом усіх мастей, на основі дальшої більшовизації і згуртування лав партії навколо ЦК КПП і ЦК КПЗУ, на основі зміцнення ідеологічної і організаційної єдності з усією КПП, а також ідеологічної єдності з братньою КП(б)У»¹³.

Велику роль у поширенні впливу партії на прогресивну частину творчої інтелігенції відіграв скликаний з ініціативи КПП і КПЗУ антифашистський конгрес діячів культури у Львові у травні 1936 р. В його підготовці і проведенні за дорученням партії активну участь узяли письменники — комуністи Ярослав Галан та Олександр Гаврилюк. На конгресі були присутніми відомі польські та українські письменники: Владислав Броневський, Ванда Василевська, Леон Кручковський, Петро Козланюк, Степан Тудор та ін. Конгрес виступив з протестом проти фашистського терору і підготовки імперіалістами воєнного нападу проти СРСР.

Всі масові виступи трудящих проти експлуатації, проти фашистського режиму в Західній Україні комуністи органічно поєднували з боротьбою на захист Радянського Союзу. Комуністи розповідали трудящим краю про досягнення Радянського Союзу, про необхідність захисту Країни Рад від зазіхань міжнародного імперіалізму, польського фашизму та їх спільників з табору українських націоналістів. Викриття контрреволюційної агентури імперіалізму на Радянській Україні — СВУ («Союз визволення України») — викликало схвалення трудящих Західної України. На процес ватажків СВУ трудящі Західної України надіслали свою делегацію, в складі якої був член КПЗУ, львівський робітник А. Вишинський. У розмові з кореспондентом газети «Комуніст» делегація заявила: «Нас відрядили сюди конференції та збори робітників і селян Західної України, щоб, обізнавшись тут на місці з процесом СВУ, розповісти їм після повернення правду про так званий «Союз визволення України» та про суд над її верховодами... Ми розповімо тим, хто нас обирав, що ми бачили, що є справді, викриємо підлу брехню радикалів та інших підбрехачів польського фашизму»¹⁴.

КПЗУ виступала як керівник національно-визвольного руху трудящих. Викриваючи зрадництво українського буржуазного націоналізму, який, прикидаючись поборниками національної ідеї, намагався відвернути увагу трудящих від завдань соціального визволення, КПЗУ вчила трудящих, що національне визволення невіддільне від соціального. Виступаючи на чолі боротьби народу за рідну мову, за українські школи й університет, КПЗУ роз'яснювала трудящим, що справжній розквіт культури українського народу є на Радянській Україні, де немає експлуататорів і де влада в руках працюючих. У гострій боротьбі з буржуазно-націоналістичними партіями КПЗУ завоювала масові культурно-освітні організації — «Просвіти», «Рідну хату» та інші, щоб використати їх для розгортання масової легальної революційної роботи серед трудящих.

Свідченням незламної сили, беззавітної мужності і героїства комуністів у боротьбі за народні права є численне використання ними судових процесів як трибуни для пропаганди марксистсько-ленінських ідей, викриття кривавого окупаційного, фашистського режиму (процес над комуністами у Львові в 1922—1923 рр., процес у Володимирі-Волинському в 1926 р., Луцький і Ковельський процеси 1934 р. та ін.).

¹³ А. Д. Ярошенко. КПЗУ — організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель., К., 1959, стор. 39.

¹⁴ Б. К. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1959, стор. 26.

Велику роль у комуністичному вихованні мас відіграла партійна преса. Партія організувала видання легальних і нелегальних органів — газет «Земля і воля», «Професійні вісті», «Нове життя», «Сельроб», «Світло», «Сила», журналів — «Наша правда», «Нова культура», «Культура», «Сяйво», «Освіта» та багато ін., друкувала твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, партійні документи, популярні брошури з питань марксизму-ленінізму і досвіду революційної боротьби, відозви й листівки.

Тисячі комсомольців і комуністів Західної України пройшли сувору школу революційного виховання і гарту в боротьбі за свободу і щастя трудящих. В лавах КПЗУ вирости такі народні герої, як С. Бойко, Н. Ботвін, брати М. і С. Васюти, С. Мельничук, І. Цепко, П. Шеремета та багато інших, що загинули в боях за краще майбутнє свого народу. В лавах КПЗУ вирости і загартувались такі видатні керівники революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель, як А. Бараль (Савка), С. Букатчук, І. Вантух, М. Заячківський (Косар), Г. Іваненко (Бараба), В. Корбутяк, В. Коцко, О. Коцко, Й. Крилик (Васильків), Р. Кузьма (Турянський), П. Ладан, К. Максимович, Х. Пристула, Й. Скрипа, І. Тишик, Н. Хомин та ін.

КПЗУ була автономною організацією КПП, підпорядковувалась постановам її з'їздів і конференцій, а в період між ними — рішенням ЦК КПП. Водночас КПЗУ мала широкі права для практичного проведення цих рішень, виходячи з специфічних умов Західної України, скликаючи для цього власні з'їзди і конференції. Між з'їздами організаційно-практичною діяльністю партії керував ЦК КПЗУ, що обирав з свого складу Політбюро і Секретаріат та відділи: агітації і пропаганди, професійний, сільський, жіночий, військовий та інші. На місцях діяло — 12 окружних комітетів, десятки і сотні повітових, районних, міських і сільських організацій КПЗУ. Низовою організацією партії був фабрично-заводський та сільський гурток.

Героїчна боротьба трудящих Західної України під керівництвом КПЗУ завжди знаходила співчуття і підтримку прогресивної громадськості всього світу, передусім прогресивної української еміграції в Канаді і США, яка в роки панування фашистського терору на Західній Україні створила Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні.

Пошуки нелегальною партією правильних форм і методів керівництва революційним рухом відбувались у складних умовах і часто викликали помилки, внутріпартійну боротьбу. КПЗУ та її керівництву доводилось переборювати хибні погляди в своїх лавах з аграрного і національного питань, оцінки ролі єдиного фронту в боротьбі проти фашизму, тактики партизанського руху на початку 20-х років, масових стихійних виступів селян проти поміщиків на початку 30-х років та ін. Внутріпартійна боротьба в 1927—1928 рр. привела до розколу партії. Але не ці помилки визначали політичне обличчя партії. Загалом КПЗУ твердо стояла на марксистсько-ленінських позиціях, мужньо захищала інтереси трудящих мас в умовах буржуазного терору.

У 1938 р. Виконком Комінтерну, повіривши провокаційним обвинуваченням проти КПП, прийняв необґрунтоване рішення про розпуск КПП та її складових частин — КПЗУ і КПЗБ, чим завдав тяжкого удару революційному рухові трудящих Польщі, Західної України і Західної Білорусії.

Але, незважаючи на розпуск КПЗУ, комуністи не склали зброї, продовжували керувати революційно-визвольною боротьбою трудящих, створюючи антифашистські комітети, використовуючи масові організа-

ції трудящих. Нерідко офіційні представники польської буржуазно-поміщицької адміністрації скаржилися, що не всі організації КПЗУ знають рішення про розпуск партії і продовжують свою підпільну діяльність по мобілізації трудящих на боротьбу за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Так, ковельський повітовий староста 9 травня 1939 р. повідомляв волинське воеводське управління, що в ніч на 1 травня в селах розповсюджувались відозви, в яких говорилось, що КПЗУ не розпущена, що треба святкувати 1 Травня. В сс. Рудка-Миринська, Голоби, Старий Мосир, Бруховичі, Текля та інших вивішено транспаранти з лозунгами на честь КПЗУ, розклеєно листівки, а староста відзначав, що в с. Рудка-Миринська уже з 1935 р. не було комуністичних транспарантів, оскільки це село не знало комуністичного впливу¹⁵.

Восени 1939 р., коли Червона Армія взяла під свій захист західноукраїнське населення, щоб не допустити його поневолення німецьким фашизмом, колишні члени КПЗУ стали в перші лави борців за встановлення Радянської влади на Західній Україні. У м. Станіславі комуністи-підпільники підняли 17 вересня на ратуші червоний прапор. Комуніст-підпільник А. Євчук, який встановив цей прапор, загинув від ворожої кулі.

Велику активність проявили тоді трудящі прикарпатських повітів. Ще до приходу Радянської Армії вони роззброїли багато загонів поліції. У містечку Олика на Волині ревком заарештував відомого польського магната Януша Радзивіла. На Львівщині ревкоми діяли в м. Броди, Золочів, Кам'янка-Бузька та в інших місцях. Золочівський ревком очолює відомий письменник-революціонер Степан Тудор¹⁶. Багато колишніх підпільників-комуністів народ обрав депутатами Народних зборів Західної України, де вони послідовно проводили ленінську політику Комуністичної партії за встановлення Радянської влади, конфіскацію підприємств, банків, поміщицьких земель і возз'єднання Західної України в братній сім'ї радянських народів. Серед них С. В. Букатчук, І. І. Довганик, Й. Ф. Завадка, В. І. Забавка, М. С. Кіх, О. В. Кожан, В. І. Костей, І. Ю. Кравчук, К. Р. Пильо, Ф. І. Пізнак, М. В. Соляк, М. І. Олексюк, І. Н. Тишик та ін. Чимало з них у наступні роки стали депутатами Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР.

Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною мало велике міжнародне значення. У вересневі дні 1939 р. вперше після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції було знову завдано відчутного удару по імперіалізму. Завдяки ленінській національній політиці КППС та її бойового загону — КП України, зросту економічної політичної і воєнної могутності СРСР, п'ятимільйонне населення Західної України скинуло з себе кайдани капіталістичного гноблення, здійснило соціалістичну революцію і відкрило собі можливості для будівництва соціалізму.

Мирна праця по соціалістичному перетворенню західноукраїнських земель, у якій натхненну участь брали колишні підпільники, була перервана віроломним нападом німецько-фашистських орд. І знову колишні члени КПЗУ стали ініціаторами створення підпільних організацій і партизанських загонів. Це — М. Березін, М. Гнидюк, Є. Іванців, М. Кіх, Т. Новак, С. Проць, Д. Тарнавський, І. Тишик, М. Хімчин, Є. Цибрух.

¹⁵ Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною, ч. II, Львів, 1965, стор. 375—376.

¹⁶ «Коммунист», 1963, № 10, стор. 42.

Багато з них стали жертвами терору німецьких фашистів та їх наймитів — українських буржуазних націоналістів (Василь і Ольга Коцко, М. Березін, М. Химчин та ін.).

Після розгрому фашистської Німеччини колишні члени КПЗУ знову включилися в боротьбу за соціалістичну перебудову західноукраїнського краю: ліквідували банди українських буржуазних націоналістів, ширили і зміцнювали колгоспний лад, брали участь у становленні нової радянської культури, формуванні радянської людини. Багато з них були висунуті на керівну партійну і радянську роботу. Серед них: С. Букатчук, І. Довганик, Ф. Додь, Б. Дудикевич, Й. Завадка, М. Кіх, І. Кравчук, В. Костей, О. Кожан, М. Олексюк, М. Павлик, Ю. Пантелюк, І. Пізнак, К. Пильо, С. Проць, В. Столярчук, І. Яворський та інші товариші.

У лютому 1956 р. Центральний Комітет КПРС, ПОРП, комуністичні партії Італії, Болгарії та Фінляндії опублікували Заяву про необгрунтований розпуск КПП і цим реабілітували її складові частини — КПЗУ і КПЗБ. Вже чимало зроблено для відновлення правди про КПЗУ, проте залишилось ще багато недосліджених питань. Слід сміливіше переходити від загальних нарисів про КПЗУ до проблемних досліджень, які б висвітлювали окремі сторони ідеологічної та організаційної діяльності партії, її місце в системі світового комуністичного руху, взаємовідносини з КП України, компартіями Польщі та Західної Білорусії, з українськими організаціями компартій Чехословаччини й Румунії. Цікавим є питання взаємовідносин КПЗУ з українською трудовою еміграцією американського континенту. Завдання історико-партійної науки і партійної пропаганди полягає в тому, щоб всебічно, глибоко й правдиво показувати історію героїчної діяльності одного з бойових загонів міжнародного комуністичного руху — КПЗУ, його вірність і відданість марксизму-ленінізму, ідеям пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів. Треба широко використати історію КПЗУ, її революційні традиції для виховання трудящих у комуністичному дусі. Історія КПЗУ, славне революційне минуле її сьогодні є бойовою зброєю в руках нашої партії в боротьбі за побудову того суспільства, за яке віддавали своє життя кращі сини і дочки українського народу в часи імперіалістичної окупації, — за комунізм.

Історія КПЗУ дає благодатний матеріал пропагандистам. Узяти хоча б роль КП України як вождя й керівника всього українського народу. В масовій пропаганді існує вузько-обмежений підхід до цього питання. Коли йдеться про керівну роль КП України в довоєнний період, то все зводиться переважно до узагальнення матеріалу стосовно Радянської України. Пропаганда чомусь обходить керівництво з боку КП України комуністичним рухом на окупованих імперіалістами західноукраїнських землях. Хоч комуністичні організації цих земель організаційно підпорядковувались відповідним компартіям, КП України здійснювала ідейне керівництво і вплив на ці організації. Досить сказати, що в різні часи в діяльності КПЗУ за дорученням Виконкому Комінтерну і ЦК КП України брали участь такі видатні діячі, як М. О. Скрипник, Г. І. Петровський, В. П. Затонський, М. М. Попов та багато інших. Оцінюючи братерські зв'язки КП(б)У з КПЗУ, М. О. Скрипник на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в березні 1928 р. говорив: «КП(б)У завжди цікавилась життям і співчувала болям і радощам трудящих братів Західної України. Через пресу, через наші газети, через безпосередні зносини, через обговорення питань висвітлювалась Західна Україна на наших партійних зборах, на широких пролетарських нарадах... Весь час протягом тієї всієї історії ми намагалися впливати для того, щоб там сили були найбільш консолідовані, щоб комуністична

партія мала найбільш пролетарський ґрунт, щоб найбільш правильними шляхами проходила там більшовизація партії»¹⁷.

Слід широко популяризувати боротьбу КПЗУ за возз'єднання всіх українських земель. Ця ідея була провідною у всій діяльності партії, її вона відстоювала протягом усієї історії. В лозунгу возз'єднання західно-українських земель з Радянською Україною КПЗУ гармонійно поєднувала соціальні та національні прагнення західноукраїнських трудящих. В тяжкі роки фашистського терору, в листопаді 1936 р. ЦК КПЗУ видав маніфест «За волю, за щасливе майбутнє українського народу», де говорилося: «Всіх, кому дорога свобода і щасливе майбутнє українського народу, кому дороге історичне завдання об'єднання всіх українських земель,— комуністи закликають до спільної боротьби на шляху, який вказали нам радянські брати».

Наша пропаганда повинна широко використати допомогу старих більшовиків, комуністів-підпільників західних областей УРСР, які можуть узяти також активну участь у збиранні документів і матеріалів з історії КПЗУ, в створенні справді наукової історії КПЗУ як складової частини КП(б)У, подати щодо цього серйозну допомогу Інституту історії партії ЦК КП України.

Нарешті, треба сказати, що українські письменники, працівники театру, кіно, образотворчого мистецтва знайдуть в героїчній історії КПЗУ образи і події, які надихатимуть їх на створення яскравих творів про недавнє минуле нашого народу.

Відзначаючи 50-річчя КПЗУ, український народ пишається розквітом економіки, культури своєї Батьківщини, тим, що Радянський Союз став визначною і провідною силою сучасного світового розвитку. Будівництво комунізму є виконанням інтернаціонального обов'язку радянським народом перед трудящими всього світу. В цьому будівництві активну участь беруть і колишні члени КПЗУ.

В братній сім'ї народів Радянського Союзу, під керівництвом Комуністичної партії трудящі західних областей України разом з усім українським народом вносять гідний вклад у будівництво комунізму. Справа, за яку боролись герої КПЗУ, восторжествувала.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 270, арк. 63.

КПЗУ НА ЧОЛІ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ТРУДЯЩИХ У 1934—1938 рр.

Велика Жовтнева соціалістична революція, здійснена під прапором марксизму-ленінізму та пролетарського інтернаціоналізму, міцними узами зв'язала робітників Росії з їх братами по класу в усьому світі. Одним з найважливіших здобутків Жовтня у нашій країні є розв'язання національного питання.

Дослідження політики комуністичних партій у національному питанні та їх інтернаціоналістської діяльності має велику наукову цінність. Зокрема, заслуговує на увагу внесок у цій справі Комуністичної партії Польщі (КПП) та її складових частин — Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) та Комуністичної партії Західної Білорусії (КПЗБ).

Правителі буржуазно-поміщицької Польщі перетворили Західну Україну в свою колонію. Нестерпний соціальний і національний гніт викликав серед народних мас протест, вони піднімалися на боротьбу проти гнобителів — польських окупантів та їх союзників — української буржуазії. На чолі революційного руху стояла Компартія Західної України, яка розгорнула активну діяльність по інтернаціональному вихованню народних мас, згуртуванню трудящих всіх національностей у їх визвольній боротьбі за воз'єднання західноукраїнських земель з УРСР.

Важливе місце в цій діяльності КПЗУ належить періоду 1934—1938 р., коли вся революційна робота партії проходила під прапором боротьби за єдиний пролетарський та народний фронт. У цей час реакційні сили багатьох імперіалістичних країн внаслідок загострення всіх суперечностей капіталізму і назрівання соціалістичної революції відмовлялися від буржуазно-демократичних методів правління і переходили до фашистських. У внутрішній політиці вони застосовували метод терору, а у зовнішній — прагнули розв'язати нову світову війну.

Керівники санаційної Польщі, як у самій країні, так і на міжнародній арені намагалися йти по стопах гітлерівської Німеччини. До складу польської буржуазно-поміщицької держави входили насильно окуповані українські, білоруські та литовські землі, що разом становили понад половину всієї території. Дуже строкатим був національний склад населення. Поляки становили близько 60% його загальної кількості, українці — близько чверті, а разом з білорусами третину всього населення. Крім того, тут проживали литовці, німці, чехи та ін.¹

Отже, комуністам Західної України доводилось працювати у винятково складних умовах, боротися проти буржуазії всіх мастей, що використовувала це становище для розпалювання як великодержавного шовінізму серед польського народу, так і українського та єврейського буржуазного націоналізму.

¹ В. Минаев. Западная Белоруссия и Западная Украина под гнетом панской Польши, М., 1939, стор. 13—14; Wojskowy przegląd historyczny, Warszawa, 1963, № 1, стор. 163.

Українська буржуазія, мріючи перетворити Радянську Україну в колонію імперіалізму, тісно блокувалася з найреакційнішими силами Польщі. Подібну позицію займала і єврейська буржуазія. Головна буржуазно-націоналістична партія Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО) та єврейські сіоністські партії проводили політику «нормалізації» і відкритої підтримки всіх заходів уряду санації («оздоровлення») в справі мілітаризації і фашизації країни. Більш замаскованою була лінія фашистської організації українських націоналістів (ОУН). Прикриваючись демагогічними лозунгами «народної революції» і «самостійної соборної України», оунівці поставляли німецько-польському фашизму кадри шпигунів і провокаторів.

Труднощі революційної роботи полягали також у тому, що значні прошарки робітників і селян ще були під впливом Польської соціалістичної партії (ППС), Української соціал-радикальної партії (УСРП), Бунду, Поалей-ціон-лівиці, Поалей-ціон-правиці та інших дрібнобуржуазних організацій, що стояли на платформі націоналізму і допомагали панівним класам вносити розбрат у середовище трудящих.

У цих умовах КПЗУ провадила тактику, спрямовану на розкол контрреволюційного антирадянського блоку польських фашистів, українських та єврейських націоналістичних партій. Творчо застосовуючи положення марксизму-ленінізму і досвід ВКП(б) та КП(б)У до конкретних умов, комуністи згуртовували всіх трудящих міста і села на революційну боротьбу. Успіх її у значній мірі залежав від правильного проведення національної політики, постійного піклування про інтернаціональне виховання західноукраїнських трудящих, нещадної боротьби проти буржуазного націоналізму.

Важливу подією у житті й революційній діяльності комуністів Західної України був IV з'їзд КПЗУ (жовтень — листопад 1934 р.), який відзначив, що головним завданням партії є створення єдиного пролетарського фронту. «Здійснення єдиного пролетарського фронту, — вказувалося у резолюції, — зміцнить бойову силу робітничого класу і керівну роль Комуністичної партії, стане передумовою зміцнення робітничо-селянського союзу і гегемонії пролетаріату в революційному, селянському і національно-визвольному русі, могутньою підмогою створення широкого антифашистського народного фронту»².

В умовах польської окупації і національного гніту основою такого єднання мала стати спільна боротьба українських, польських та єврейських робітників проти влади свавілля і терору, проти фашизму й імперіалістичної війни, на захист СРСР і за возз'єднання Західної України з УРСР.

Величезне значення у діяльності КПЗУ, спрямованій на створення єдиного пролетарського та народного антифашистського фронту, мали рішення VII конгресу Комінтерну (липень—серпень 1935 р.), який дав нові тактичні настанови. Найважливішим завданням у справі широкої мобілізації мас було визнано здійснення єдності профруку в національному і міжнародному масштабі. Конгрес зобов'язав секції Комінтерну всіма силами і засобами боротися проти паліїв нової імперіалістичної війни, стати на захист СРСР, правильно втілювати в життя національну політику³.

Комуністичні організації Західної України, озброєні рішеннями VII конгресу Комінтерну та IV з'їзду КПЗУ, розгорнули активну діяль-

² Резолюції IV з'їзду КПЗУ, Львів, 1935, стор. 29.

³ VII Всесвітній конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. Доповіді і резолюції, К., 1935, стор. 174—175, 192—193, 558.

ність по об'єднанню всіх демократичних сил проти реакції, фашизму й війни, по згуртуванню трудящих всіх національностей в спільному народному фронті. Розбиті раніше за національними, релігійними й партійними ознаками, профспілки об'єднувались за класовим принципом. Пропагандистська й організаторська діяльність комуністів переконувала робітників у необхідності будувати профспілки на основі інтернаціональної дружби і солідарності. Після успішного страйку восени 1935 р. львівські маляри у зверненні до всіх членів профспілки писали: «Цьогорічний страйк був переможний завдяки тому, що ми з'єдналися в єдиному фронті, по-бойовому плече в плече робітники українці, поляки і євреї... Мусимо ліквідувати наше розбиття і створити класову профспілку, до якої будуть належати всі робітники, без різниці національної і партійної. Тільки міжнаціональна профспілка може й буде боронити робітничі інтереси. Хай живе єдиний робітничий фронт!»⁴.

Комуністи закликали до спільної боротьби проти фашизму польських, українських, єврейських трудящих та їх організації. З цією метою було проведено у 1934—1935 рр. антивиборчу й амністійну кампанії, організовано рух за визволення Е. Тельмана та інших антифашистів. Під керівництвом парторганізацій на всій території Західної України створювались ініціативні комітети по скликанню робітничо-селянського конгресу, а у Львові виник Центральний ініціативний комітет. Ця кампанія набрала широкого розмаху серед робітників і селян. Вона охопила понад 100 місцевостей, трудящі виявили волю «непохитно стояти в боротьбі проти фашизму разом з польськими і єврейськими пролетарями»⁵. Так, учасники повітової конференції, яка відбулася 10 червня 1934 р. у Дрогобичі, заявили, що «робітничо-селянський конгрес у Львові — це частина загальної боротьби міжнародного пролетаріату, це спроба зцементування єдиного фронту боротьби з фашизмом під дійсно робітничим керівництвом»⁶.

Польські власті заборонили проведення робітничо-селянського конгресу. Проте рух трудящих за його скликання мав велике значення. Він охопив найширші народні маси, зміцнив союз робітників і селян всіх національностей, популяризував програму КПЗУ і досягнення соціалізму на Радянській Україні, посилив виступи мас проти фашизму і контрреволюційної пропаганди. Цей рух був однією з причин провалу запланованого українською буржуазією реакційного всеукраїнського конгресу.

26 січня 1934 р. уряд Пілсудського видав новий законопроект конституції. Цього ж дня він уклав «пакт про неагресію» з Гітлером. Фашистська конституція і положення про вибори, прийняті навесні 1935 р. у результаті закулісних махінацій буржуазного парламенту, викликали серед народних мас хвилю гніву й обурення. У міністерство внутрішніх справ у Варшаві надходили листи-протести трудящих. Так, 130 жителів с. Чевля Седлиської гміни і с. Глухи гміни Кримно-Ковельського повіту писали: «Ми, працююча молодь с. Глухи протестуємо проти нової конституції, яка позбавляє нас всякого права і свободи. Домагаємося виборчого голосу від 18 років. Домагаємося п'ятиприметникового виборчого права (загального, таємного, рівного, прямого й пропорціонального — С. З.) Протестуємо проти терору й пацифіка-

⁴ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 11, оп. 29, спр. 2176, арк. 71.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 691, арк. 101; од. зб. 735, арк. 1.

⁶ Там же, од. зб. 716, арк. 75.

ції, проти полонізації, фашизації і милітаризації працюючої молоді»⁷. Подібні заяви польському урядові надходили з багатьох західноукраїнських міст, сіл, від численних громадських організацій.

Напередодні виборів до сейму та сенату 8 і 15 вересня 1935 р. ЦК КПЗУ і ЦК КСМЗУ закликали трудящих міст і сіл до генерального страйку, бойкоту виборчої кампанії⁸. Хоч вона й пройшла під тиском найжорстокішого терору і репресій, але показала повний провал політики санації та її ундівсько-полівських союзників. Робітники й селяни повністю бойкотували вибори. Лише на Волині виборчі комісії виявили 160 тис. недійсних бюлетенів⁹. По всій Західній Україні голосувало тільки 34% виборців.

Наполеглива систематична агітаційно-масова робота комуністів та комсомольців дала свої результати. Під час виборів революційні листівки і транспаранти розповсюджувалися по всіх західноукраїнських воеводствах¹⁰. 500 мешканців сіл Оденіж і Сумовичі на Ковельщині провели демонстрацію з революційними піснями. Вони вирушили потім до виборчої дільниці, і лише великий загін поліції припинив цей похід¹¹.

Під керівництвом КПЗУ у 1935 р. розгорнулася боротьба за повну амністію політв'язнів. У багатьох містах були створені амністійні комітети. 25 визначних польських, українських та єврейських громадсько-політичних діячів (серед них Я. Галан, К. Пелехатий, Г. Гурська, Б. Домбровський, С. Герштал) від імені багатьох організацій виступили з заявою про повну амністію і скасування концтабору Берези Картузької, проти переслідувань за політичні переконання¹². В ході цієї кампанії комуністи здійснювали політику інтернаціонального єднання трудящих. 10 листопада 1935 р. Львівський амністійний комітет скликав конференцію 27 освітніх, культурних та профспілкових організацій, на яку прибуло 150 представників всіх національностей. Через кілька днів розширений амністійний комітет у Львові провів збори, в яких взяли участь близько 5 тис. чоловік¹³. Присутні вимагали відчинити брами тюрем. Це була могутня інтернаціональна маніфестація трудящих на платформі широкого народного фронту боротьби з фашизмом. Аналогічні збори відбулися у Калуші, Станіславі, Перемишлі та інших робітничих центрах.

Велике значення для інтернаціонального виховання робітників і селян мали їх виступи на захист міжнародного пролетаріату. Під керівництвом КПЗУ народні маси Західної України активно реагували на події міжнародного життя, солідаризувалися з революційно-визвольним рухом всіх країн. У лютому 1934 р. по Західній Україні прокотилася хвиля страйків солідарності з трудящими Відня і всієї Австрії, які зі зброєю в руках вийшли на вулиці, щоб відбити спробу фашистів захопити владу¹⁴.

Влітку 1934 р. комуністи провели кампанію за звільнення Е. Тельмана та інших антифашистів. «Як битву — мусимо виграти бо-

⁷ Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 1, оп. 2, спр. 5680, арк. 18.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 219, арк. 19—20.

⁹ Там же, ф. 6, оп. 1, од. зб. 198, арк. 147.

¹⁰ Тернопільський обласний державний архів (далі — ТОДА), ф. 274, оп. 4, спр. 288, арк. 117.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 219, арк. 50.

¹² Там же, од. зб. 224, арк. 49.

¹³ Там же, ф. 6, оп. 1, од. зб. 209, арк. 233; од. зб. 224, арк. 56; од. зб. 217, арк. 40—41.

¹⁴ Там же, ф. 233, оп. 1, од. зб. 222, арк. 112.

ротьбу за нашого Тельмана!» — ці слова Барбюса стали гаслом трудящих¹⁵. Особливо велику роль у цьому відіграла керована комуністами МОДР, яка разом з іншими прогресивними організаціями проводила збори, демонстрації перед консульствами, направляла телеграми протесту¹⁶.

Західноукраїнські трудящі з гнівом зустріли агресію імперіалістів проти Литви, Китаю, Монголії і Абіссинії, стали на захист жертв нападу. Сотнями розповсюджувались видані КПЗУ листівки з закличками: «Геть з руками від Литви!», «Б'ємо на тривогу! Кров'ю стікають міста і села Абіссинії!», «Руки геть від Червоного Китаю!», «Товариші! Бороним Червоний Китай!», «Геть з союзом Польщі, Німеччини, Японії! Грозить напад на СРСР! Геть з провокаціями Японії на кордоні Народної Монголії!»¹⁷.

Коли у 1936 р. контрреволюція розв'язала громадянську війну в Іспанії, комуністи доклали всіх зусиль, щоб подати героїчному народові республіканської Іспанії моральну і матеріальну підтримку. Молодь західноукраїнських земель також гаряче відгукнулася на ці події. Орган ЦК КСМЗУ «Досвітні вогні» у січні 1937 р. писав: «На окопах Мадрида вирішується доля не тільки Іспанії, але й цілого світу. Іспанська молодь боронить ідеали і щастя цілого молодого покоління... Ми, комсомольці поневоленої України, з революційною чуйністю стежимо за вашою героїчною боротьбою, клянемось на смерть наших замучених окупантами і фашизмом товаришів, що всі наші сили, серця і душу віддамо для вас, браття!»¹⁸.

Трудящі західноукраїнських земель звертались з телеграмами протесту до міністерства закордонних справ та іспанського посольства у Варшаві, розповсюджували листівки. У другій половині серпня 1936 р. комуністи разом з ППС влаштували два дні, присвячені іспанським борцям. У Львові на приміщеннях профспілок замайорили червоні прапори, з'явилися гасла з закличкою до захисту народного фронту Іспанії. У профспілках збиралися гроші для допомоги героям-антифашистам¹⁹. 1936 р. з цією метою було зібрано: у Львівському воєводстві 26,3 тис. злотих, Станіславському — 12 тис., Тернопільському — 6,5 тис., у Поліссі — 8 тис. злотих²⁰.

На полях Іспанії героїчно бились з міжнародним фашизмом під девізом «За нашу і вашу свободу» члени КПЗУ М. Олексюк, брати Краєвські, І. Лихочвор, І. Вальчун та ін.²¹. З польських добровольців сформувалась бригада ім. Домбровського, в яку входили батальйони імені Тараса Шевченка з українців Західної України і Канади та імені Ботвина з польських євреїв²².

Боротьбу трудящих західноукраїнських земель підтримували чесні люди інших країн. Це було яскравим свідченням інтернаціональної єдності пролетарів краю з світовим робітничим рухом. Так, під час відомого комуністичного процесу «57» у Луцьку в лютому 1934 р. дав

¹⁵ ЛОДА, ф. 139, оп. 1, спр. 912, арк. 7—8.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 217, арк. 49, 77, 87.

¹⁷ Там же, од. зб. 198, арк. 177; од. зб. 219, арк. 43; од. зб. 236, арк. 21; ЛОДА, ф. 138, оп. 9, спр. 1062, арк. 2.

¹⁸ Івано-Франківський державний обласний архів (далі — ІФОДА), ф. 68, оп. 2, спр. 432, арк. 91.

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 234, арк. 13.

²⁰ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Документи і матеріали (1921—1939 рр.), Станіслав, 1957, стор. 268.

²¹ Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 13, К., 1967, стор. 140.

²² ІФОДА, ф. 2, оп. 2, спр. 1540, арк. 15, 16, 34.

згоду виступати захисником у ньому секретар Міжнародної ліги охорони людини і громадянина, паризький адвокат Поль Вієней²³.

Значну підтримку дістали революціонери від Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні («Тодовирназу»), створеного Компартією Канади в 1931 р. у м. Торонто. Лише з січня 1933 р. по березень 1937 р. воно зібрало 12 тис. доларів, з яких 5 тис. було передано політ'в'язням Західної України (гроші також надсилались румунським і чехословацьким комуністам). «Тодовирназу» випускало марксистську літературу українською та англійською мовами, допомагало революційній пресі на Західній Україні, зокрема у випуску органів ЦК КПЗУ «Наша правда», «Наша земля»²⁴. Трудящі Західної України завжди відчували у своїй героїчній боротьбі солідарність і братерську підтримку радянського народу.

Особливо велике значення у справі інтернаціонального виховання мас мала боротьба КПЗУ проти загрози нової війни, за оборону першої країни соціалізму — СРСР. Комуністи і комсомольці вели широку пропагандистську роботу серед солдатів. При ЦК КПЗУ та місцевих парторганізаціях були створені спеціальні військові відділи. Вони розгорнули серед жовнів і новобранців масову агітацію, випускали для них листівки, видавали газети «Голос жовніра», «Кошари Станіславські», «Поборовець» та ін.²⁵ Новобранці сіл Рибрик, Іллінці, Троскінець, Рудники та інших Снятинського повіту йшли на призовні пункти у червні 1934 р. з революційними піснями, розкидали листівки, вигукували гасла: «Геть з війною проти Радянського Союзу!», «Хай живе революція і Червона Армія у Польщі!». У багатьох військових частинах, що дислокувались у Львові, Луцьку, Станіславі, Коломиї, Холмщині, Володаві, Ровно, Дубно військовими відділами були створені комуністичні організації²⁶.

Виступаючи проти великодержавних польських шовіністів, комуністи викривали реакційну політику урядових кіл, мобілізували на боротьбу проти національного гніту й окупаційного режиму польські та єврейські народні маси, роз'яснювали їм, що відстоювати право українців на самовизначення аж до відокремлення від польської держави — це і в інтересах їх власного класового визволення. У відозві ЦК КПП 1936 р. вказувалось, що «польський робітник і селянин не хочуть, щоб радзівілли і сапегі сиділи на шій українського і білоруського селянина. Польський робітник і селянин не хочуть, щоб Західна Україна і Західна Білорусія залишались під ярмом польських панів»²⁷. Комуністи закликали українців подавати «братню руку трудящим Польщі та Західної Білорусії, що стоять у боротьбі з нашим спільним ворогом — польською окупацією»²⁸. Як підкреслювалось у Маніфесті ЦК КПЗУ «За долю, за щасливе майбутнє українського народу», опублікованому в листопаді 1936 р., лише «з польськими працюючими, з антифашистським фронтом усєї Польщі, що постає і міцніє в усе гостріших боях проти санаційної влади, веде шлях українського народу, шлях антиокупантського народного фронту»²⁹.

²³ Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною, Збірник документів і матеріалів, ч. II, Львів, 1965, стор. 138.

²⁴ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1482, арк. 1—5.

²⁵ Й. Цьох. Комуністична преса Західної України, Львів, 1966, стор. 236.

²⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 2, од. зб. 206, арк. 22, 23, 24—25, 26, 28—30.

²⁷ Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны. Материалы и документы, М., 1955, стор. 220.

²⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 198, арк. 173.

²⁹ З історії революційного руху у Львові (1917—1939). Документи і матеріали, Львів, 1957, стор. 632—633.

Керуючись настановами IV з'їзду КПЗУ про боротьбу проти всякого націоналізму і пов'язаних з ним ухилів, організаційного сепаратизму, національно-емігрантського авангардизму і, зокрема, проти єврейського контрреволюційного націоналізму, комуністи провели значну роботу серед єврейського населення, насамперед членів Бунду, Іхуду, Шомеру. З цією метою Компартія виділила спеціальних інструкторів округомів КПЗУ. Вони працювали в єврейських організаціях трудящих, боролися за об'єднання їх профспілок за класовою ознакою, одночасно роз'яснювали зрадницьку роль єврейської буржуазії.

Комуністи викривали антинародну діяльність клерикалів всіх мастей. У квітні 1935 р. КПЗУ виступила з відозвою до робітників і селян, в якій говорилося: «Хто бореться з релігією, той бореться з фашизмом... Релігія і фашисти є нерозлучні між собою явища»³⁰. Вони живим словом, листівками несли правду в народні маси, допомагали їм визволитись з тенет релігії і духовенства, відкривали шлях до нового життя. Дедалі міцніший інтернаціональний фронт трудящих викликав ненависть об'єднаних сил реакції. Зокрема вислужуючись, українські буржуазні націоналісти вдавались до терору проти революційно настроєних робітників та селян, розправлялися з комуністами. У багатьох повітах націоналісти вчиняли криваві напади на учасників визвольного руху³¹.

Кожен виступ трудящих власті намагалися придушити силою зброї або репресіями. Так, пам'ятним залишилося святкування 1 Травня 1935 р., коли уряд жорстоко розправився з демонстрантами. Криваві події відбулися на Волині. Поліція розстріляла колківську і торчинську демонстрації під Луцьком, у с. Варковичі Дубнівського повіту, в Цумані³².

Кульмінаційним пунктом діяльності єдиного фронту західноукраїнського пролетаріату були квітнево-травневі події 1936 р. у Львові, підготовлені всім ходом боротьби проти фашизму в попередні роки. Початком грізного руху стала багатолюдна демонстрація у Львові (березень 1936 р.). На вулиці міста вийшли українські й польські робітники, щоб висловити свій протест проти розгулу шовіністів, які вчинили єврейські погроми. Учасники конференції — 300 представників польської інтелігенції, профспілок і робітничих партій виступили також проти угиску українців, вимагаючи українських шкіл та університету³³.

23 березня 1936 р. у Кракові власті розстріляли робітників. На другий день львівські робітники під керівництвом КПЗУ і КПП влаштували могутню демонстрацію протесту, а 2 квітня по всіх містах Західної України почався загальний страйк. У Львові зупинилися трамваї, уперше страйкували залізничники³⁴. Трудящі вимагали хліба і праці, політичних свобод, протестували проти фашизму і війни.

14 квітня 1936 р. поліцаї убили на вулиці безробітного В. Козака і тяжко поранили М. Середу. 15 квітня на цьому місці відбулися масові збори. На всіх мовах звучали слова гніву й обурення. Овацією зустріли присутні виступи представників КПЗУ³⁵. Похорон В. Козака 16 квітня перетворився у стотисячну демонстрацію трудящих Львова. У кривавих вуличних боях від поліцейських куль впали десятки робіт-

³⁰ Боротьба трудящих Волині..., ч. II, стор. 216—218.

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 234, арк. 20—22.

³² І. Заболотний. Нескорена Волинь, Львів, 1964, стор. 179.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 237, арк. 2—3.

³⁴ ЛОДА, ф. 11, оп. 29, спр. 2131, арк. 19—20.

³⁵ Там же, стор. 21.

ників різних національностей, сотні були поранені. Так спільно пролила кров скріпила дружбу трудящих всіх національностей. Комунисти йшли в перших рядах демонстрантів. Партійна організація Львова видала кілька десятків тисяч відозв і листівок³⁶.

Квітневі події 1936 р. свідчили про торжество політики Комуністичної партії, ідей пролетарського інтернаціоналізму. Аналізуючи характер цього виступу трудящих Львова — політично-адміністративного центру окупаційних властей і української націоналістичної контрреволюції, Політбюро ЦК КПЗУ писало: «Який би не був безпосередній результат вуличних боїв у самому Львові, урядова зграя отримала поважний удар в одному з найчутливіших місць (курсив автора — С. З.). В огні спільних героїчних барикадних боїв об'єднаних польських, українських і єврейських пролетарів... Львів стає одною з головних позицій пролетарського інтернаціоналізму та антифашистського народного фронту, що повстає»³⁷.

Успіх спільних дій народних мас змушені були визнати і вороги. Консервативна газета «Час» від 20 квітня 1936 р. писала: «Вчора ще велась сміховинна дискусія про те, чи існує у Польщі на зразок Іспанії «народний фронт», що охоплює ліві партії на чолі з комуністами. Львівські події, які в такому масштабі ні одна політична партія не змогла б організувати, дали відповідь, що такий фронт не тільки існує, але вже діє!». А колишній польський прем'єр-міністр Бартель заявив представникам преси, що коли в робітників стріляють і вони не тікають, а залишаються на барикадах, то це вже ніяк не можна назвати «безпорядками», це пахне революцією³⁸.

Міжнародне свято трудящих 1 Травня 1936 р. відзначав весь працюючий люд Західної України. У першотравневих демонстраціях брали участь представники різних партій і організацій, робітники, селяни, службовці, студенти. Лише у Львові на вулиці вийшло 60 тис. чоловік. Трудящі несли понад 300 транспарантів з лозунгами польською, українською та єврейською мовами. Головним гаслом було: «Хай живе солідарний і з'єднаний пролетаріат!»³⁹.

Яскравим проявом братерства трудящих Польщі, Західної України і Західної Білорусії був антифашистський конгрес у Львові, у якому взяло участь понад 3 тис. прогресивних представників науки і культури, громадських і робітничих організацій. На літературному вечорі, що відбувся після закриття конгресу, виступали українські та польські революційні поети й письменники⁴⁰.

Компартія докладала чимало зусиль до зміцнення союзу між робітничим класом і селянством. Комунисти йшли в гущу селянських мас, несли їм передові ідеї, залучали до революційної діяльності, зростала дружба польських і українських селян. Учасниками протиурядових страйків і демонстрацій влітку 1936 і 1937 рр. стали сотні тисяч трудящих з повітів Польщі та Західної України. У селах були утворені страйкові комітети. Центральним страйковим комітетом став Рудецько-Комарнянський райком КПЗУ. Всього під час серпневих маніфестацій на західноукраїнських землях виступило понад 100 тис. польських і українських селян⁴¹.

³⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 234, арк. 10.

³⁷ Там же, од. зб. 231, арк. 91.

³⁸ Радянська Дрогобиччина, Дрогобич, 1957, стор. 65.

³⁹ ЛОДА, ф. 11, оп. 29, спр. 2131, арк. 26.

⁴⁰ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (ЦДІА УРСР у Львові), ф. 205, оп. 1, спр. 476, арк. 109—110.

⁴¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 232, арк. 179; од. зб. 234, арк. 19; од. зб. 237, арк. 65.

Розмах революційно-визвольної боротьби переконував трудящі маси в тому, що єдиною силою, яка організовує, керує і послідовно проводить наступ на капітал — є Компартія. Незважаючи на терор уряду санації, революційний рух трудящих зростає. А разом з ним зростає авторитет і керівна роль комуністів. Так, за час селянських страйків в одному лише Рудецькому повіті кількість членів партії збільшилась на 250 чоловік і ще близько 50 селян заявили про свою готовність вступити в ряди КПЗУ. Посилився також вплив комуністів серед польських трудящих. Про це свідчить факт, що активісти Строніцтва людового в усіх важливих справах радилися з Рудецьким райкомом КПЗУ⁴².

Розрізнені селянські виступи під керівництвом організацій КПЗУ набирали дедалі організованішого характеру. Очолений комуністами у вересні — жовтні 1936 р. страйк у селах Волині на знак солідарності з польськими трудящими, що боролись проти фашизму, охопив понад 300 тис. селян⁴³. Він свідчив про зростаючий вплив робітничого класу та його партії на широкі маси.

В останні роки панування польських окупантів страйкова боротьба робітників та селян набирає дедалі гострішого політичного характеру. Трудящі все наполегливіше чинили опір наступу реакції. На першотравневих зборах і демонстраціях 1938—1939 рр. вони вимагали ліквідації сейму і сенату, проведення нових демократичних виборів, створення робітничо-селянського уряду в Польщі, возз'єднання Західної України з УРСР⁴⁴.

У жорстокій боротьбі з фашизмом і війною КПЗУ демаскувала агентів польського та міжнародного імперіалізму — польські, українські та єврейські буржуазно-клерикальні партії, розвінчувала їх наклепницьку кампанію, спрямовану проти УРСР та СРСР. Виступаючи за єдиний фронт робітників і селян, незалежно від їх національної і партійної приналежності, комуністи допомагали масам звільнитися від шовінізму, націоналізму та релігійного чаду, кували інтернаціональну дружбу та єдність трудящих всіх національностей, що населяли тоді Західну Україну. Цим підготовлялась основа для розв'язання у майбутньому національного питання на західноукраїнських землях у дусі ленінської політики в цій галузі.

Проте, через жорстокий терор санації, а також зраду лідерів соціал-демократичних партій, Компартія не змогла довести народний фронт у Польщі до такого рівня, який завоювали трудящі Франції, не добилася виходу із загальної кризи революційним шляхом і не зуміла відвернути загрози нападу фашистської Німеччини.

17 вересня 1939 р. Червона Армія визволила трудящих Західної України і Західної Білорусії. На звільненій споконвічній українській землі розпочалося будівництво нового життя. 22 жовтня 1939 р. уперше відбулись вільні вибори у Народні Збори Західної України, у яких взяло участь 92,98% виборців. Вони одностайно віддали свої голоси за найкращих представників народу. Народні Збори, які засідали 26—28 жовтня 1939 р. у Львові, виконуючи волю всього українського народу, проголосили Радянську владу на території Західної України і входження її до складу УРСР.

⁴² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 234, арк. 19.

⁴³ Там же, од. зб. 232, арк. 189.

⁴⁴ ЦДА УРСР у Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 491, арк. 70—71; спр. 500, арк. 29; ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 476, арк. 236—237.

У БОРОТЬБІ ПРОТИ АНТИРОБІТНИЧИХ ЗАКОНІВ, ЗА СКЛИКАННЯ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО КОНГРЕСУ

На початку 1933 р. економіка капіталістичного світу, в тому числі і Польщі, почала вибиратися з глибокої кризи. Настав період депресії, а за ним і пожвавлення виробництва. Проте капіталісти продовжували наступ на права трудящих, ліквідували рештки буржуазно-демократичних свобод, намагалися збільшити свої прибутки. Зростала армія безробітних, число яких у Польщі наприкінці 1934 р. досягло 520 тис.¹

Погіршилися умови праці трудящих. Незважаючи на те, що згідно з законом від 22 березня 1933 р. в країні було введено 48-годинний робочий тиждень, фактичний робочий день тривав 10—12 годин, а у нафтовій промисловості — 16. 28 березня 1933 р. сейм затвердив так званий об'єднаний закон, який значно урізував допомогу через хворобу годувальнику, а також і членам його сім'ї. На 85% збільшувалась плата за лікування та ін.² Нові кримінальні закони передбачали покарання революційно настроєних робітників аж до смертної кари. Урядові закони, писав ЦК КПП, були «новою ланкою ланцюга кривавого терору (польові суди, карний кодекс, тюремний розпорядок; карні експедиції на Західній Україні і Західній Білорусії і т. ін.), яким фашистська диктатура намагається скувати трудящі маси і полегшити капіталізму вихід з теперішнього становища шляхом війни і перенесення тягара кризи на робітників і селян»³.

Законом від 31 січня 1934 р. остаточно лідвідувалося соціальне страхування, наполовину знижувалася допомога через хворобу тощо. Цим самим були анульовані всі завоювання робітничого класу. Буржуазія різними методами намагалася послабити революційні ряди пролетаріату: вдавалася до підкупу частини робітників, так званої робітничої аристократії, розправлялася з революційними елементами, застосовувала обачніші засоби наступу на умови праці і заробітну плату робітників.

Особливо страждали жінки-трудівниці, заробіток яких досяг найнижчого рівня. По всій Польщі в 1932 р. 35,7% їх заробляло близько 10 злотих на тиждень, тоді як прожитковий мінімум для сім'ї з 3—4 чоловік становив 40—60 злотих. Тяжка виснажлива праця призводила до поширення туберкульозу. У Лодзі на 10 тис. зареєстрованих туберкульозних хворих 93,2% припадало на пролетаріат, зокрема понад 70% — на долю робітниць⁴.

1934 р. по країні прокотилася хвиля політичних страйків, спрямованих проти фашистської диктатури. Якщо в 1933 р. відбувся 631

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5667, оп. 1, спр. 147, арк. 21.

² Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1933, стор. 369.

³ М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. К., 1954, стор. 130.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 18, спр. 561, арк. 72.

страйк, то в 1934 р.— 946, а в 1935 — 1165⁵. В авангарді революційного руху йшли робітники металургійної промисловості, які 1934 р. організували понад 100 страйків, з них три загальні: проти фашистського закону про соціальне страхування; страйк у Верхній Сілезії проти зниження заробітної плати; за виплату заборгованості у ливарників Варшави, що тривав 5 тижнів⁶. У знак солідарності з страйкуючими виступили робітники інших галузей промисловості. Головним завданням комуністів у той період було створення єдиного пролетарського фронту — передумови зміцнення робітничо-селянського союзу і гегемонії пролетаріату.

З метою спільного виступу всіх прогресивних сил проти основних ворогів-експлуататорів, окупантів і буржуазних націоналістів, 10 січня 1934 р. майже всі робітники текстильної, металургійної, деревообробної і хімічної промисловості, а також частково комунальники Лодзинського воеводства оголосили страйк проти так званого об'єднаного робітничого закону. Після цього хвиля страйків прокотилася по всій країні, захопивши й Західну Україну⁷. 14 січня 1934 р. учасники мітингу у Косові записали в резолюції, що вони, робітники-килимники, «протестують проти нового грабунку робітничого класу з боку буржуазії шляхом ліквідації соціального забезпечення..., проти арбітражного закону, проти ліквідації свободи страйків, проти наступу на профспілки. Зібрані ухвалюють, що тільки єдиний фронт українських, єврейських і польських робітників може протистояти наступу фабрикантів,— говорилося в резолюції.— Хай живе солідарність робітників-килимників з міжнародним пролетаріатом усього світу»⁸.

Незважаючи на угодовську політику керівництва реформістських профспілок і ППС, на початку 1934 р. 300 тис. робітників Польщі виступили з протестом проти антиробітничих законів⁹.

Заклики КПП про єдність дій, про необхідність згуртування робітничого класу знаходили все більше розуміння серед широких мас, серед рядових членів і керівників низових організацій соціалістичних партій. Значна заслуга в цьому КПЗУ. 1934 р. на Західній Україні характерний дальшим зростанням революційного руху, зокрема селянського. Так, у страйках на Волині взяло участь 80 тис. чол. з 130 сіл¹⁰. Піднялися на боротьбу трудящі Косова, Борислава, Ковеля, Дубно, Тернопільщини¹¹.

Заслугове на увагу виступ селян Ковельського повіту під керівництвом комуністів. Ще напередодні цієї події у січні 1934 р. Ковельський окружком КПЗУ на чолі І. Н. Тишиком (псевдонім «Тихий») випустив листівку «До трудового селянства», закликав не платити податок. «Доки нас не обібрали до кінця, мусимо захищатись! У кожному селі, в кожній місцевості мусимо організувати страйкові комітети, які керуватимуть боротьбою»¹². Трудящі виявляли почуття солідарності з пролетаріатом Польщі, продемонстрували політичну зрілість мужніх і стійких бійців. ЦК КПЗУ закликав трудове селянство Західної України і всієї Польщі наслідувати приклад трударів Ковельського по-

⁵ Из истории польского рабочего движения, М., 1962, стор. 390.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5667, оп. 1, спр. 147, арк. 22.

⁷ М. М. Кравець. Назв. праця, стор. 177.

⁸ Там же, стор. 172.

⁹ История Польши, т. III, М., 1958, стор. 380.

¹⁰ Из истории польского рабочего движения, стор. 391.

¹¹ М. К. Івасюта. З історії революційного руху на Тернопільщині в роки окупації її панською Польщею.— З історії західноукраїнських земель, вип. I, К., 1957, стор. 100.

¹² Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 1, оп. 2, спр. 3219, арк. 59.

віту, влаштовувати наради, масовки, обирати страйкові комітети, надсилати до сусідніх сіл делегації на чолі з представниками страйкових комітетів, висувати лозунг: «Хай живе загальний селянський протиподатковий страйк!».

Звертаючись до робітників Львова, Борислава, Дрогобича, Ковеля і всієї Західної України та Польщі, ЦК КПЗУ закликав їх підтримати боротьбу селян, влаштувати вуличні демонстрації і страйки солідарності¹³. У ході боротьби гартувалась революційна воля трудящих, зростала інтернаціональна свідомість. Яскравим свідченням правильності тактики КПП і КПЗУ є загальний страйк солідарності з повсталим пролетаріатом Австрії (19 лютого 1934 р.). ЦК КПП ще напередодні звернувся до робітників, селян, солдат із закликом: «Нехай день 19 лютого стане кроком вперед на шляху до загального страйку по всій країні проти фашистських антиробітничих законів... В день 19 лютого відповімо страйком солідарності з повсталим австрійським народом. Всі на боротьбу проти фашистських законів уряду Пілсудського»¹⁴. На конференціях і зборах комуністи, комсомольці, всі трудящі висловлювали свої почуття пролетарської солідарності до австрійських трудівників.

1934 р. на першій загальній конференції робітничої молоді Львова у прийнятій резолюції вказувалось: «Конференція ухвалює вести далі боротьбу разом з пролетаріатом усієї Польщі і постановляє приєднатися до дій робітників Львова за загальний страйк... Конференція вважає, що тільки єдиний фронт всієї трудової молоді може відбити наступ буржуазії та фашизму і провести спільну з усім пролетаріатом боротьбу за загальні вимоги молоді...»¹⁵. Учасники конференції закликали юнаків і дівчат вести рішучу боротьбу проти капіталу і фашизму, проти розкольніцьких дій правоопортуністичних лідерів ППС, УСДП і Бунду, оскільки саме вони заважали єдності дій робітничого класу. У страйку солідарності з пролетарями Австрії, що відбувся в Биткові Станіславського воєводства, взяли участь 200 робітників¹⁶. 10 березня 1934 р. учасники зборів сільськогосподарських робітників Володимир-Волинського і Горохівського повітів зібрали гроші на допомогу австрійським робітникам¹⁷.

Особливо гостро стояло розв'язання національного питання, а, отже, і проблема створення єдиного фронту трудящих у Польщі. Національна політика польського уряду не тільки не сприяла об'єднанню національних меншостей, але, навпаки, полегшувала розвиток антидержавних настроїв. Даючи оцінку національній політиці буржуазно-поміщицької Польщі в Західній Україні, «Правда» писала: «Польські правлячі кола зробили все можливе для того, щоб погіршити відносини з національними меншостями і довести їх до крайнього напруження. Національна політика правлячих кіл Польщі характеризується придушенням і пригнобленням національних меншостей і особливо українців і білорусів»¹⁸.

У січні 1934 р. урядові кола Польщі уклали з фашистською Німеччиною пакт «про ненапад та співробітництво», що фактично означав

¹³ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 597, оп. 1, од. зб. 13, арк. 41.

¹⁴ Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны. Материалы и документы, М., 1955, стор. 182.

¹⁵ З історії революційного руху у Львові (1917—1939), Львів, 1957, стор. 504.

¹⁶ ВОДА, ф. 46, оп. 1, спр. 2795, арк. 17; ф. 45, оп. 1, спр. 1123, арк. 175.

¹⁷ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною (1921—1933), Станіслав, 1957, стор. 225.

¹⁸ «Правда», 14 березня 1934 р.

зраду національних інтересів Польщі і був спрямований проти СРСР, а також проти Австрії, Чехословаччини і Литви¹⁹.

На Західній Україні українська націоналістична буржуазія допомагала урядові польських окупантів у відверненні трудящих мас від соціальної та національної боротьби, в нацькуванні на Радянський Союз і Радянську Україну. Компартія докладала чимало зусиль для викриття антинародної діяльності запродавців з націоналістичного табору, виховувала трудящих на принципах пролетарського інтернаціоналізму, озброюючи їх революційним досвідом російського робітничого класу. «У нас, трудящих,— говорилося у відозві Львівського комітету КПЗУ з нагоди XVII річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції,— єдиний шлях виходу, а ним є шлях робітників і селян колишньої царської Росії, шлях впертої, невпинної боротьби проти капіталістичного ладу, боротьби аж до перемоги»²⁰.

Трудящі маси Західної України дедалі більше переконувалися, що успіх боротьби проти буржуазно-поміщицького гніту залежить від створення їх єдиного фронту. У зверненні Луцького окружного комітету КПЗУ до трудящих Волині сказано: «Кожна боротьба працюючих є нашою боротьбою, кожна перемога — нашою перемогою! Наша допомога їм є нашою самообороною! Не сміймо мовчати, коли нас грабують і гноблять, а наших братів нищать і мордують за те, що піднесли голос протесту, що дали відсіч грабункові! Проти об'єданого бандитського фронту Пілсудського, Гітлера, ОУН і світових імперіалістів протиставимо інтернаціональний фронт усіх працюючих без різниці професійної і партійної приналежності!»²¹.

Буржуазно-поміщицький уряд шляхом посилення терору, національного гніту, введення нових антиробітничих законів, створення концентраційних таборів намагався залякати революційні маси, перешкодити утворенню єдиного народного фронту. «Фашистський уряд тремтить перед створенням єдиного фронту,— говорилося у відозві Львівського комітету КПЗУ (жовтень 1934 р.),— боїться, що це означає останній бій, який не закінчиться для нього перемогою, тремтить, бо бачить волю трудящих до створення єдиного фронту... Об'єднаймося всі разом, бо тільки від нас залежить, коли будемо святкувати річницю пролетарської революції в Польщі і на Західній Україні»²².

Пролетаріат Західної України і всієї Польщі дедалі більше залучав трудове селянство до активної боротьби за єдиний народний фронт. У головний комітет боротьби з голодом, створений у 1934 р., надходило сотні листів і постанов, у яких селянські громади, організації заявляли про свою солідарність з пролетаріатом, готовність вести боротьбу з фашизмом²³. Олицький селянський страйк у Луцькому повіті тривав з лютого по травень 1934 р. В ньому взяло участь 80 тис. чоловік з 120 сіл. Керувала страйком Олицька районна організація КПЗУ. У листівці Луцького окружного комітету КПЗУ був заклик до солідарності з страйкуючими селянами Олики: «Боротьба наша дасть тоді наслідки, коли ми солідарно, об'єднаними лавами, всі виступимо

¹⁹ «История Польши», т. III, М., 1958, стор. 373.

²⁰ З історії революційного руху у Львові, стор. 521.

²¹ За волю народну. Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.). Документи і матеріали, Львів, 1964, стор. 166.

²² З історії революційного руху у Львові, стор. 521.

²³ О. Г. Цибко. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР 1934—1939 рр., Львів, 1963, стор. 60.

проти кривавого ворога»²⁴. Протягом 1934 р. на Волині відбулося три великі селянські страйки-бойкоти, в яких узяло участь понад 150 тис. чоловік²⁵.

Яскравою сторінкою у революційній боротьбі є страйк варшавських ливарників. 1934 р. підприємці намагалися знизити їм заробітну плату на 40—50%. У відповідь робітники заводу Нейфельда оголосили страйк. А через тиждень до них приєдналися ливарники всього міста. Вони закликали до солідарності металістів Варшави, пропонуючи їм боротися за колективний договір в металопромисловості. Всі зусилля генерального секретаря реформістської спілки металістів утримати варшавських ливарників від страйку ні до чого не привели. Підприємці змушені були підписати зобов'язання про збереження попередньої заробітної плати²⁶.

Однак через два тижні підприємці почали новий наступ на інтереси робітників, але наштотували їм революційну солідарність. Першими оголосили страйк ливарники Лількопа, а згодом їх підтримали трудівники інших варшавських підприємств. Страйк закінчився перемогою робітників, вони добилися гарантованої зарплати²⁷.

Виступ лодзинських і ченстоховських текстильників, варшавських ливарників, трамвайників, будівельників продемонстрував силу єдиного фронту, став прекрасною школою для всіх трудящих Польщі і національних країн у їх боротьбі проти наступу капіталістів. Піднесення робітничого руху сприяло дальшому поживленню селянських виступів і національно-визвольної боротьби пригноблених західноукраїнських і західнобілоруських трудящих. У відозві окружного комітету КПЗУ до залізничників Львова (січень 1934 р.) говорилося: «Мусите якнайрішучіше виступити проти наступу фашизму. Щоб ваша боротьба дала результати, мусите так, як робітники Лодзі, Домброви і інші масово стати до боротьби...»²⁸.

Тимчасом буржуазно-поміщицький уряд удавався до нових антинародних актів. 19 червня 1934 р. було видано декрет про створення концентраційних таборів, яким уряд сподівався залякати трудящих, комуністів. В день оголошення декрету поліція під диктовку окупаційних властей поспішила запобігти будь-яким виступам проти нього: «Сьогодні оголошено декрет про створення концентраційних таборів. На випадок, коли б преса представляла цей декрет як несумісний з правом або конституцією, а вірніше, коли б злісно його атакувала, треба її конфіскувати... Всякі прояви протесту треба ліквідувати в зародку»²⁹. Але ці заходи не допомогли урядовим властям. У відповідь на декрет трудящі на чолі з комуністами ще активніше піднялися на революційну боротьбу.

У звіті Ковельського окружкому КПЗУ за період з 15 по 30 червня 1934 р. повідомлялось: «На останньому засіданні окружної ексекутиви партії і комсомолу висунуто питання негайного протесту і боротьби проти концентраційних таборів, нової хвилі терору і загрози війни проти СРСР. Постановлено організувати кілька демонстрацій і розпочати страйк протесту»³⁰.

²⁴ Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною, Львів, 1965, стор. 161.

²⁵ «Комуніст», 1 травня 1935 р.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5667, оп. 1, спр. 147, арк. 31.

²⁷ Там же, арк. 33.

²⁸ З історії революційного руху у Львові, стор. 498.

²⁹ ЛОДА, ф. 75, оп. 1, спр. 180, арк. 7.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 2, од. зб. 207, арк. 37.

Намагаючись припинити дальший розвиток революційних подій, українські буржуазні націоналісти запропонували провести Всеукраїнський національний конгрес. Але комуністичні партії Польщі й Західної України вирішили скликати робітничо-селянський конгрес. В ході підготовки до нього було налагоджено тимчасовий легальний випуск партійних газет, проведено збори, збирання коштів та інші заходи.

Ідею скликання конгресу підтримали трудящі Дрогобича. На початку квітня 1934 р. у Львові при ЦК Українського селянського об'єднання (УСО) * був організований ініціативний комітет по скликанню конгресу. Комітет підготував відкритий лист до всіх трудящих Західної України з закликом сприяти проведенню цього заходу, не брати участі в заходах, організовуваних українськими буржуазними націоналістами.

Викриваючи підлі наміри поплічників міжнародного капіталу, Львівський ініціативний комітет писав у квітні 1934 р., що «конгрес, який скликається українськими націоналістичними буржуазними партіями (ОУН, УВО, УНДО, УСДП та ін.— О. Ш.)**, поставив перед собою завдання — сконцентрувати всі реакційні сили для боротьби з вивольним рухом робітничого класу та для боротьби з наполегливими прагненнями українських народних мас. Український буржуазний націоналістичний конгрес має на меті ще більше розбурхати хвилю нікчемних наклепів і брехні про Радянську Україну, підготувати війну проти СРСР і перетворити Україну в колонію імперіалістичних держав»³¹.

Найважливішим завданням Робітничо-селянського конгресу було зміцнення робітничо-селянського союзу і братерської єдності трудящих мас усіх націй, у спільній боротьбі проти капіталізму, фашизму, війни. По всій Західній Україні пройшли збори, конференції, мітинги, було створено місцеві комітети по скликанню конгресу. Трудящі повністю підтримали цю ідею. В газеті «Праця» робітники Станіслава писали: «Вітаємо думку скликання Робітничо-селянського конгресу, що повинен бути відповіддю на конгрес, приготований українськими фашистами, котрі в цей спосіб готують ґрунт для протирадянської інтервенції»³²; «ми визнаємо, що скликання такого конгресу є необхідне для оборони працюючих мас перед дальшим обкороуванням і так вже сильно обкороених національних прав західноукраїнських трудящих»³³.

На сторінках «Праці» систематично вміщувалися матеріали про хід кампанії. 18 березня 1934 р. стаття «Думка» зазначала, що міжнародні і внутрішні обставини вимагають об'єднання табору працюючих, викривала ганебну зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів, їх лозунг «спільного національного фронту». Жителі с. Кисилина Горохівського повіту на зборах вирішили: «Боротись з усіма кла-

* Українське селянське об'єднання (УСО) — прогресивна організація, яка була під ідейним впливом КПЗУ.

** ОУН — організація українських націоналістів, створена на конгресі у Відні в 1928 р. Фашистська партія української буржуазії, в якій провідна роль належала діячам з УВО; УВО — українська військова організація, заснована Коновальцем у 1920 р. Буржуазно-націоналістична партія, яка виконувала доручення різних іноземних розвідок і в першу чергу німецької; УНДО — українське національно-демократичне об'єднання. Партія української буржуазії та поміщиків; УСДП — Українська соціал-демократична партія.

³¹ Революційна боротьба на Тернопільщині (1917—1939 рр.), Тернопіль, 1959, стор. 195.

³² «Праця», 8 квітня 1934 р.

³³ Там же, 1 квітня 1934 р.

совими ворогами робітництва і селянства»³⁴. А селяни Ковельщини висловлювали свою впевненість в тому, що «конгрес зміцнить наші ряди і загартує нас до завзятої боротьби на протифашистському фронті»³⁵.

Польські й українські націоналісти намагалися всіляко перешкодити скликанню конгресу. В редакцію «Праці» було підкинуто бомбу. Націоналісти залякували ініціаторів скликання конгресу, а коли й це не допомогло, влада заборонила їх газету. Але репресії і терор не залякали трудящих. Кампанія за скликання конгресу набрала широкого розмаху. Польський уряд, наляканий цими подіями, заборонив проведення конгресу, посилив репресії проти комуністів.

Робітничо-селянський конгрес не відбувся. Але підготовка до нього відіграла велику роль у мобілізації трудящих на боротьбу проти фашизму, у створенні єдиного антифашистського народного фронту. Учасник цієї кампанії Г. І. Сидельник у своїх спогадах пише: «Робітничо-селянський конгрес так і не відбувся, але боротьба за його скликання не пройшла даремно. Вона підвищила революційну енергію трудящих, яка вилілася у масові антифашистські виступи в Польщі і на Західній Україні в 1936—1937 роках і завдала відчутного удару силам фашистської реакції. Діяльність, зв'язана з підготовкою конгресу, мала велике значення для згуртування усіх революційних сил на Західній Україні в єдиний антифашистський народний фронт, сприяла викриттю справжнього обличчя українських буржуазних націоналістів і зміцненню авторитету Комуністичної партії Західної України»³⁶.

Кампанія за скликання конгресу представників робітничого класу трудового селянства Західної України увійшла в історію чудовою сторінкою діяльності комуністів, спрямованої на створення широкого фронту антифашистської і національно-визвольної боротьби трудящих мас.

³⁴ ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 5235, арк. 3.

³⁵ «Правда», 3 червня 1934 р.

³⁶ За владу Рад. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьби за Радянську владу на західноукраїнських землях, Львів, 1957, тов. 201.

До 50-річчя Академії наук УРСР

ІСТОРИЧНА НАУКА В СИСТЕМІ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

У лютому 1969 р. Академія наук Української РСР відзначає 50 років своєї плідної діяльності. З перших днів існування УАН історична наука посіла в ній поважне місце. Завданням історико-філологічного відділу УАН, згідно з статутом академії, було вивчення всесвітньої, слов'янської, литовської, української історії, історичної географії та етнографії¹. Але організатори відділу — Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, Г. Г. Павлуцький, Є. К. Тимченко підкреслювали, що головним напрямком досліджень має стати історія українського народу².

14 червня 1921 р. уряд УРСР затвердив «Положення про Всеукраїнську Академію наук»³, за яким з 17 новоутворених у складі історико-філологічного відділу комісій історичними дослідженнями займалися: Постійна комісія для складання історично-географічного словника української землі, Археологічна комісія, Комісія для складання археологічної карти України, Комісія для дослідження київського Софійського собору, Комісія для дослідів над громадськими течіями на Україні, Єврейська історично-археологічна комісія, Секція історії освіти на Україні при Науково-педагогічній комісії⁴.

У 20-і роки дослідженнями в галузі історії займалися: Комісія для складання біографічного словника діячів України, заснований ще до Жовтневої революції Центральний архів давніх актів, Археологічна комісія, реорганізована з дореволюційної київської Косімії для розбору давніх актів і відповідної комісії Українського Наукового Товариства, що існувало з 1908 р.⁵ Історична секція цього товариства була перетворена на одноіменну секцію УАН. Ця науково-громадська організація об'єднувала зусилля співробітників академії, фахівців, а також любителів історичних знань з інших установ УРСР і навіть Західної України, що перебувала тоді під владою буржуазно-поміщицької Польщі. На кінець 20-х років історична секція мала досить складну структуру. Вона складалася з цілого ряду комісій: культурно-історичної, історичної пісенності, старої історії України, районного дослідження Києва і Правобережної України, Лівобережної України, Південної України, Західної України, археологічної, української історіографії, новітньої історії України⁶.

¹ Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р., К., 1919, стор. 3.

² Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві, К., 1919, стор. II.

³ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Украины, № 11, 8—21 июня 1921 г., стор. 356—358.

⁴ Всеукраїнська Академія наук. Звідомлення за 1921 рік, Берлін, 1923, стор. 20—26.

⁵ Там же, стор. 11—13.

⁶ Записки історично-філологічного відділу, кн. XI, К., 1927, стор. V; Вісті Всеукраїнської Академії наук, 1929, № 9—10, стор. 4; Записки історично-філологічного Відділу, кн. XXIV, К., 1929, стор. V—XXIX.

До історичної секції входила також науково-дослідна кафедра історії України, що мала два відділи — історії України з секціями методології та соціологічного обґрунтування історії; історії соціальної та політичної; історії матеріальної й інтелектуальної культури, а також відділу примітивної культури і народної творчості. У 1921 р. до історико-філологічного відділу УАН як самостійна науково-організаційна одиниця було включене Історичне товариство Нестора-літописця, засноване при київському університеті ще 1872 р.⁷ Дослідницька робота в галузі соціально-економічної історії України провадилася також у комісіях звичаєвого права України та західно-руського й українського права соціально-економічного відділу⁸.

Отже, адміністративно-організаційна побудова академічних установ була дуже заплутаною і громіздкою (згодом президент АН УРСР академік О. О. Богомолець назвав цю структуру феодальною⁹), зокрема дослідницька робота у галузі історії була розпорошена по дрібних самостійних установах, в багатьох з них налічувалося лише кілька, або навіть один-два штатні працівники. Проведена на початку 30-х років реорганізація структури АН УРСР мала також половинчатий характер, бо майже не зменшила кількості цих установ¹⁰.

Лише в 1936 р. після затвердження нового статуту Академія наук УРСР набула чітко визначеної структури: основними центрами роботи стали науково-дослідні інститути. За постановою ЦК КП(б)У в новоутвореному Відділі суспільних наук на базі відповідного інституту Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН) було відкрито Інститут історії України¹¹. Інститут мав чітку науково-організаційну структуру: складався з 2 секторів (історії України періоду феодалізму та історії України періоду капіталізму) і групи історії України радянського періоду. Після возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР у 1939 р. відділ інституту було відкрито у Львові¹². На початку 1941 р. в Інституті історії України працювало 28 наукових співробітників¹³. Під час Великої Вітчизняної війни Інститут історії України, евакуйований з Києва спочатку до Уфи, а потім до Москви, зазнав ряду реорганізацій: у 1941—1942 рр. його співробітники входили до об'єднаного Інституту суспільних наук, у 1942 р. було утворено Інститут історії і археології, а після повернення АН УРСР в 1944 р. до Києва — відновлено Інститут історії України¹⁴. Тоді ж за рішенням ЦК КП(б)У в системі АН УРСР була організована ще одна установа історичного профілю — Комісія по історії Вітчизняної війни на Україні. Очолив її тодішній секретар ЦК КП(б)У К. З. Литвин¹⁵.

Починаючи з заснування Академії наук УРСР, науково-дослідна робота в галузі історії, яку провадили відповідні академічні установи, відображала певні етапи розвитку історичної науки в республіці. До середини 30-х років у процесі становлення й зміцнення української

⁷ «Наука на Украине», 1922, № 3, стор. 230.

⁸ Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р., стор. LXI—LXV; Всеукраїнська Академія наук. Звідомлення за 1921 рік, стор. 49—52.

⁹ «Вісті Академії наук УРСР», 1945, № 1, стор. 18.

¹⁰ «Вісті Всеукраїнської Академії наук», 1931, № 4—6, стор. 53—70.

¹¹ «Вісті Академії наук УРСР», 1936, № 5—6, стор. 49; «Вопросы истории», 1964, № 1, стор. 8.

¹² «Вісті Академії наук УРСР», 1940, № 9, стор. 20—21.

¹³ Академія наук УРСР в 1941 р., К., 1941, стор. 109—111.

¹⁴ «Вісті Академії наук УРСР», 1942, № 3—4, стор. 13—14, 95, 144, № 3—4, стор. 5; 1946, № 2—3, стор. 28—29, 35; 1946, № 3, стор. 71—72.

¹⁵ «Вісті Академії наук УРСР», 1945, № 2—3, стор. 35.

радянської історіографії, помітне місце в дослідній роботі відігравали історики старої буржуазної формації. Радянська влада з повагою ставилася до кращих надбань історіографічної спадщини минулого та до тих її представників, які стали на шлях чесного співробітництва з народом, з Комуністичною партією. Першими українськими академіками з числа цих істориків були обрані Д. І. Багалій, М. Т. Біляшевський, В. С. Іконніков, О. І. Левицький, К. В. Харлампович¹⁶. Велику науково-організаційну роботу проводив у перші роки існування УАН академік Д. І. Багалій, очолюючи історико-філологічний відділ і ряд його установ. У 1921 р. він виїхав до Харкова, де очолив науково-дослідну кафедру (згодом інститут) української культури. Д. І. Багалій опублікував ряд цінних досліджень з проблем української історіографії та джерелознавства, історії суспільно-політичної думки на Україні.

Велику науково-організаційну та дослідну роботу проводив неодмінний (учений) секретар ВУАН академік А. Ю. Кримський. В цей період видатний український вчений написав і видав великі синтетичні праці з історії Ірану й Туреччини. Плідну наукову роботу академіка К. Г. Воблого, який у 1925 р. очолив соціально-економічний відділ ВУАН, увінчала двотомна історія російсько-української цукро-бурякової промисловості, хронологічно доведена до початку ХХ ст. Під керівництвом академіка В. П. Бузескула на харківській науково-дослідній кафедрі історії європейської культури у 1929 р. була підготовлена історіографічна праця «Всеобщая история и ее представители в России в XIX — и начале XX вв.» Дніпропетровською науково-дослідною кафедрою українознавства, очолюваною відомим дослідником історії запорізького козацтва академіком Д. І. Яворницьким, у 1929 р. підготовлено і видано великий збірник документів про історію Степової України XVIII — початку ХІХ ст.

1926 р. у світ вийшов збірник праць члена-кореспондента ВУАН В. І. Щербини «Нові студії з історії Києва». Він керував роботою комісії районного дослідження Києва і Правобережної України. В «Працях комісії для вивчення західноруського та українського права» (К., 1925—1929 рр.) друкував свої історико-правові дослідження член-кореспондент ВУАН М. О. Максимейко, який постійно працював у Харкові.

Після повернення з еміграції в 1924 р. активну дослідну роботу розгорнув академік М. С. Грушевський. Він очолив ряд академічних установ, редагував багато періодичних видань. У 1931-1937 рр. у світ вийшли дев'ятий том у двох частинах і перша частина десятого тома його багатотомної «Історії України — Руси». Протягом 1923—1927 рр. були надруковані перші п'ять томів, розпочатого ним багатотомного видання «Історії української літератури». Вчений часто виступав із статтями, здебільшого присвяченими історії суспільно-політичної думки та історіографії на Україні. В працях Грушевського вперше введено в науковий обіг великий документальний матеріал, проте їх наукова цінність обмежена тенденційністю в добірї та узагальненні фактів, у націоналістичній інтерпретації джерел¹⁷.

Розвиваючи марксистсько-ленінську історичну науку й поза межами ВУАН, Комуністична партія постійно вживала заходів для актуалізації історичних досліджень і переборення в них буржуазних і буржуазно-націоналістичних концепцій. У 1926 р. для здійснення марксистсько-ленінського керівництва усією дослідною роботою ВУАН та

¹⁶ «Наука на Украине», 1922, № 3, стор. 230.

¹⁷ Історія Академії наук Української РСР, кн. II, К., 1967, стор. 243.

для виховання ідейно-загартованих молодих радянських науковців у системі академії була відкрита Науково-дослідна кафедра марксизму-ленінізму з секцією історії України¹⁸. У 1929 р. до складу найвищого органу академії — Ради ВУАН було введено представників Наркомату освіти УРСР на чолі з наркомом М. О. Скрипником. Старий більшовик, соратник В. І. Леніна, автор понад 600 друкованих праць¹⁹, академік ВУАН М. О. Скрипник зробив значний вклад у наукове висвітлення дожовтневої вітчизняної історії революційного і робітничого руху. Найбільший творчий доробок видатного державного, громадського діяча і вченого присвячено історії Великого Жовтня та громадянської війни на Україні (праці на цю тему складають перший том виданого в 1929—1931 рр. п'ятитомника його вибраних творів).

Доробок ВУАН 20-х років відбивав досить інтенсивну дослідницьку роботу академічних установ історичного профілю. Більшість праць друкувалося в «Збірнику історично-філологічного відділу», де публікувалися великі монографічні дослідження й тематичні збірки статей або історико-документальних матеріалів (з 1923 р. до 1931 р. надруковано понад 100 книг цього видання), у «Записках історично-філологічного відділу» (26 книг — з 1919 до 1931 р.). Історична секція мала свій періодичний орган — журнал «Україна» (1924—1932 рр.). Дослідження з історії друкувалися й у «Записках соціально-економічного відділу» (4 книги з 1923 по 1927 рр.). Протягом 1926—1930 рр. археографічна комісія видала три томи «Українського археографічного збірника», що містив історичні документи різної тематики від XV ст. до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Кілька томів повних текстів окремих великих документальних матеріалів з соціально-економічної історії та історії класової боротьби на Україні у XVIII ст. надруковано протягом 1929—1931 рр. в багатотомній серії «Український архів». 1926 р. в серії «Пам'ятки українського письменства» з'явився перший том видатної пам'ятки української історіографії і джерелознавства XVIII ст. «Літопис Величка».

Комісія по складанню історично-географічного словника України протягом 1927—1931 рр. підготувала чотири томи «Історично-географічного збірника» — про історію території України від перших століть н. е. до XIX ст. Ряд комісій порайонного дослідження історії України опублікували окремі тематичні збірники: «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» (К., 1926), «Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва» (зб. I, К., 1930), «Чернігів та Північне Лівобережжя» (К., 1928), «Матеріали для культурної й громадської історії Західної України» (К., 1928), «Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною» (Х. — К., 1931), готувався до видання також збірник «Полуднева Україна». Комісія новітньої історії України протягом 1927—1930 рр. видала під спільною назвою «За століття» 6 книг «Матеріалів з громадського й літературного життя України XIX і початку XX ст.», комісія української історіографії — одностомник «Науково-публіцистичних і полемічних писань» М. Костомарова (К., 1929), документальні матеріали про О. М. Лазаревського, які увійшли в другий том «Українського археографічного збірника» (К., 1927). Велася підготовка до друку повного видання творів В. Б. Антоновича (перший том вийшов у 1932 р.).

¹⁸ Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві, 1929, т. II, К., 1929, стор. XIX; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. I, К., 1959, стор. 371.

¹⁹ «Вісті Всеукраїнської Академії наук», 1929, № 1, стор. 1—3; Історія Академії наук Української РСР, кн. II, стор. 416.

Відділ примітивної культури і народної творчості, який займався, головним чином, історико-етнографічними, фольклористичними (в історичному аспекті) та археологічними дослідженнями, разом з культурно-історичною комісією опублікував дві книги тематичного збірника «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (К., 1926—1928 рр.). Протягом 1925—1928 рр. вийшло також 7 книг «Етнографічного вісника». Історико-правові дослідження, що хронологічно охоплювали період від Київської Русі до XIX ст., друкувалися у «Працях» комісії по вивченню історії західноруського і українського права при соціально-економічному відділі (протягом 1925—1929 рр. вийшло в світ 6 випусків). Два томи «Збірника заходознавства» випустила в 1929—1930 рр. комісія заходо- і американознавства. Очолене академіком В. П. Перетцем Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства та мови ВУАН видавало свій «Науковий збірник» (вип. I—III, К., 1928—1931 рр.), куди входили також й історичні статті, присвячені різним проблемам історії від часів Київської Русі до початку XX ст.

Чималу вагу становив доробок науковців ВУАН, що формувалися як історики-фахівці, головним чином, уже в роки Радянської влади. Серед цих праць — дослідження О. І. Барановича з соціально-економічної історії Волині XVII—XVIII ст., Л. М. Беркута — з джерелознавства історії середніх віків, Ф. Л. Ернста — з історії Києва, П. В. Клименка — з історії міст і цехового ремісництва на Україні в XVI—XIX ст., В. О. Пархоменка — з історії східних слов'ян і Київської Русі, М. Н. Петровського — з історії історичної науки та суспільно-політичної думки на Україні в XVII—XVIII ст., В. О. Романовського — з архівознавства України, О. О. Савича — з історії культури України і Білорусії XVI—XVII ст., Є. Д. Сташевського — з історії економіки України в XIX ст., М. М. Ткаченка — з історичної географії та історії селянства України XVII—XVIII ст., П. К. Федоренка — з історії монастирського господарства на Україні в XVII—XVIII ст., І. Ю. Черкаського — з історії судочинства та правових відносин на Україні XVII—XVIII ст. та ін.

Слід зауважити, що ці дослідження ще не повністю ґрунтувалися на марксистсько-ленінській методології. Секція історії України науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН потрапила під керівництво такого вульгаризатора марксизму, як О. Ю. Гермайзе, і не змогла належним чином налагодити марксистсько-ленінське гартування співробітників академії в галузі історичної науки.

В кінці 1920 — на початку 1930 рр. в наукових установах республіки, зокрема у ВУАН, а також на сторінках періодичної преси велися наукові дискусії, спрямовані проти буржуазно-націоналістичних тенденцій у висвітленні історії України. В ході проголошеного тоді партією курсу на «радянізацію» ВУАН²⁰ і розгорнутого за постановою Всеукраїнської партійної наради в справах науки (вересень 1929 р.) ідеологічного наступу проти проявів буржуазного світогляду в суспільних науках²¹ було викрито буржуазно-націоналістичну суть історичних праць академіків М. С. Грушевського, М. П. Василенка, М. Є. Слабченка, М. І. Яворського та їх послідовників. Проте в науковій дискусії нерідко вносився нездоровий дух причеплювання образливих ярликів. Огульний, розносний критиці піддавалися й ті праці, які мали певну наукову цінність.

²⁰ «Вісті Всеукраїнської Академії наук», 1931, № 1—3, стор. 5—8.

²¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. I, стор. 470—481.

Негативний вплив культу особи на радянську історіографію, в тому числі й на українську, значною мірою послабили важливі заходи Комуністичної партії, спрямовані на піднесення ролі історичної науки в житті радянського суспільства. В 1934—1936 рр. Центральний Комітет ВКП(б) і Радянський уряд прийняли ряд постанов про викладання історії як спеціального предмета в обов'язковому навчальному курсі початкової і середньої школи, про відкриття історичних факультетів у державних університетах, про вироблення навчальних програм і створення марксистсько-ленінських підручників з історії для шкіл і вузів. Ці постанови відіграли вирішальну роль у зміцненні зв'язку історичної науки з середньою та вищою школою, з практикою соціалістичного будівництва загалом. Вони знаменували початок нового періоду в розвитку радянської історичної науки.

Настанови партії лягли в основу діяльності Інституту історії України АН УРСР. Колектив його співробітників розгорнув велику роботу по створенню синтетичної праці з історії українського народу. В 1940 р. вийшов у світ «Короткий курс історії України». Ряд праць написали співробітники інституту С. М. Белоусов, П. П. Бистренко, В. А. Дядиченко, К. Г. Гуслистий, Ф. Є. Лось, М. І. Марченко, М. Н. Петровський, І. М. Премислер, О. Б. Слуцький, К. І. Стецюк, М. І. Супруненко, Ф. О. Ястребов, Ф. Ю. Шерстюк та інші²². З'явилося кілька випусків серії «Нарисів з історії України», два — «Хронології історії України» від найдавніших часів до 1917 р. та ін. Розпочалося видання багатомної серії «Історії України в документах і матеріалах». Однією з найзначніших монографій, опублікованих у той час, була книга члена-кореспондента АН УРСР С. В. Юшкова «Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі» (К., 1939).

Над розробкою ряду комплексних проблем Інститут історії України працював у контакті з інститутами археології, мовознавства, літератури, українського фольклору. Тісний зв'язок налагодився з Інститутом історії АН СРСР. Зокрема, історики АН УРСР взяли участь у підготовці підручника для вузів і багатотомника з історії СРСР, провели в 1939 р. Всесоюзну наукову сесію в Полтаві з нагоди 230-річчя Полтавської битви та сесію, присвячену воз'єднанню західноукраїнських земель з УРСР (матеріали обох сесій вийшли окремими збірками).

Дружба, ділові контакти й співробітництво інститутів історії АН УРСР та АН СРСР зміцніли і загартувалися в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Зауважимо, що ця гворча співдружність розвивалася й далі у післявоєнний період. З участю провідних радянських істориків академіків Б. Д. Грекова і В. І. Пічети в 1943 р. було розпочато систематичне видання «Наукових записок» Інституту історії АН УРСР. В Уфі, а потім у Москві, де перебували установи АН УРСР у 1941—1944 рр., у розпорядження українських вчених були надані для наукової роботи приміщення, бібліотечні й архівні фонди. Нездорозово проводилися спільні наукові сесії інститутів історії АН СРСР і АН УРСР²³.

В умовах евакуації Інститут історії АН УРСР спромігся в 1943 р. випустити в світ перший том чотиритомної «Історії України», робота над якою розпочалася ще до війни. Хронологічно том охоплював історичні події від найдавніших часів до 1654 р. Було також видано підго-

²² Академія наук УРСР у 1941 році, К., 1941, стор. 109—111.

²³ З історії соціалістичного і комуністичного будівництва (1934—1961), К., 1963, стор. 81—82.

товлений уже в роки війни, розрахований на широких читачів одномісний «Нарис історії України» (в 1944 р. уже в Києві вийшло друге видання цієї книги, згодом вона була перевидана в Канаді). Щоправда, обидва видання містили ряд істотних хиб методологічного характеру, тому актуальним завданням українських істориків і після війни залишилося створення синтетичної наукової праці з історії України.

Чесна патріотична праця українських істориків, зокрема їх широка участь у популяризації героїчних історичних традицій українського і російського народів була відзначена Радянським урядом. Серед нагороджених у 1944 р. орденами і медалями в зв'язку з 25-річчям АН УРСР були співробітники Інституту історії України М. Н. Петровський, М. І. Супруненко, К. Г. Гуслистий²⁴. У лютому 1945 р. на чергових виборах до Академії наук УРСР академіком АН УРСР було обрано визначного державного і партійного діяча доктора історичних наук Д. З. Мануїльського, а членом-кореспондентом АН УРСР — тодішнього директора Інституту історії АН УРСР доктора історичних наук М. Н. Петровського²⁵. У великому творчому доробку Д. З. Мануїльського з різних проблем марксизму-ленінізму, всесвітньої та вітчизняної історії чільне місце належить працям з історії України радянського періоду. Вони висвітлюють розквіт економіки і культури українського народу за роки Радянської влади, показують роль Української РСР у міжнародних відносинах, викривають підступи українських буржуазних націоналістів. М. Н. Петровський здебільшого працював над історією визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднанням України з Росією, а також розробляв українську історіографію XVII—XVIII ст. Цим проблемам присвячено понад 100 його праць²⁶.

В. Г. САРБЕЙ

* * *

Велика Вітчизняна війна була важким випробуванням для радянського народу. У перші післявоєнні роки в усіх галузях життя відчувалися величезні труднощі. Це повністю стосувалося й історичної науки в УРСР. Одразу після війни історичні дослідження розвивались на досить вузькій базі. У 1945 р. в Інституті історії України налічувалося лише 18 наукових працівників, а в його львівському відділі — 9. Про тематику досліджень свідчать назви чотирьох відділів інституту: історії феодалізму, історії капіталізму, історії радянського періоду та археографії²⁷. Головним їх завданням була підготовка синтетичних праць з історії України. Співробітники львівського відділу вивчали історію західноукраїнських земель XIII ст.

Ще в ході війни активну роботу розгорнула Комісія по історії Вітчизняної війни на Україні, утворена при Президії АН УРСР у 1943 р.²⁸ На початку 1946 р. в її складі працювало 65 чоловік. Вони мали широке коло завдань: збирати документи і матеріали про парти-

²⁴ «Вісті Академії наук УРСР», 1945, № 1, стор. 3—5.

²⁵ Там же, № 2—3, стор. 18.

²⁶ Історія Академії наук Української РСР, кн. II, стор. 602.

²⁷ Архів Інституту історії АН УРСР (далі — АІІ), ф. канцелярія, оп. 1 (далі — ці ф. і оп. не наводяться), спр. 65, арк. 40—41.

²⁸ Архів Академії наук УРСР (далі — ААН), звіти установ Відділу суспільних наук, 1944 р., арк. 205.

занський рух, окупаційний режим, економіку років Великої Вітчизняної війни, складати хроніку того часу, підбирати відповідну бібліографію, розробляти допоміжні дисципліни. На березень 1946 р. шляхом бесід, стенографування та звичайних записів комісія збрала спогади 158 народних месників, зокрема керівників партизанського руху на Україні²⁹. Ряд науковців досліджував окремі питання з історії Великої Вітчизняної війни на Україні.

Слід зауважити, що в перші післявоенні роки комісія була навіть більшою науковою інституцією, ніж Інститут історії України, який налічував у 1946 р. лише 52 співробітники³⁰. Методологічний рівень праць інституту був тоді не досить високий, відчувалась обмеженість досліджуваної тематики. Внаслідок цього ЦК КП(б)У 29 серпня 1947 р. постановою про роботу Інституту історії України АН УРСР накреслив конкретні завдання: колектив інституту мав зосередити увагу на дослідженні взаємозв'язку історичного розвитку українського народу та інших народів нашої Батьківщини, висвітлювати історію виникнення і розвитку робітничого класу на Україні, розкривати значення Великої Жовтневої соціалістичної революції в справі соціального і національного визволення народів СРСР та ін. Як першочергові завдання висувалися створення марксистсько-ленінського курсу історії України, публікація найважливіших історичних архівних документів³¹.

Колектив інституту сконцентрував свої зусилля на виконанні вказівок партії, на розгортанні науково-дослідної роботи, що спирається на міцну основу марксистсько-ленінської методології. Неухильно розширювався діапазон наукових пошуків. Історики працювали над синтетичним курсом історії Української РСР, окремими проблемами з історії України періодів феодалізму, капіталізму та радянського, української дорадянської історіографії, минулого південних і західних слов'ян³².

Важливе значення для дальшого розвитку історичної науки в республіці мала наукова сесія Інституту історії України АН УРСР, що відбулася у Львові 19—22 квітня 1950 р. На сесії були присутні історики, партійний, громадський актив м. Львова й західних областей УРСР. Учасники заслухали ряд доповідей: про завдання в галузі вивчення історії радянського суспільства, основних етапів історії України, прогресивної ролі слов'янських народів в історії та ін. Особливе враження справив заклик академіка АН УРСР Д. З. Мануїльського взятись за серйозне вивчення радянського періоду історії українського народу. Доти цій важливій проблематиці не приділялося достатньої уваги. Важливим фактом була також участь у цій науковій сесії провідних радянських істориків з АН СРСР С. Д. Сказкіна, М. М. Тихомирова, М. А. Алпатова³³.

У зв'язку із зрослими завданнями, що постали перед історичною наукою республіки в час завершення відбудови народного господарства і культури після війни, у червні 1950 р. Інститут історії України було реорганізовано в Інститут історії АН УРСР, а комісію по історії Великої Вітчизняної війни — у воєнно-історичний відділ інституту. Нова структура інституту відображала основну проблематику досліджень:

²⁹ «Вісті АН УРСР», 1946, № 4, стор. 5.

³⁰ АІІ, спр. 78, арк. 1.

³¹ «Вісник АН УРСР», 1947, № 7, стор. 4—9; Ф. Є. Лось. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.— Розвиток науки в Українській РСР за 40 років, К., 1957, стор. 42—43.

³² АІІ, спр. 216, арк. 108—123.

³³ Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 3, К., 1950, 112 с.

історія феодалізму України, історія капіталізму України, історія радянського суспільства України, були також створені воєнно-історичний відділ, відділи країн народної демократії, загальної історії та міжнародних відносин, історіографії, археографії³⁴. Таким чином, в Інституті історії АН УРСР сконцентрувалася основна проблематика досліджень з історії в межах академії. Крім історії України, якій раніше приділялась переважна увага, почалося вивчення історії зарубіжних (здебільшого соціалістичних) держав, воєнної історії.

З утворенням 1951 р. Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові його відділ історії України зосередив свою увагу на дослідженні минулого західноукраїнських земель.

У 1952 р. воєнно-історичний відділ Інституту історії АН УРСР було ліквідовано³⁵, що на певний час загальмувало розробку важливої проблеми історії Великої Вітчизняної війни.

У післявоєнні роки науковці Інституту історії працювали над синтетичним курсом «Історія Української РСР». Після довготривалого обговорення численних макетів у грудні 1953 р. вийшов перший, а в 1957 р. — другий том. На той час двотомник був певним досягненням радянської історичної науки на Україні. Застосована в ньому періодизація в основному утвердилася в українській радянській історіографії. Однак незважаючи на довгу історію створення, він не уник недоліків.

З-під пера науковців АН УРСР, що працювали в галузі історії, виходили змістовні монографії, брошури, статті. Протягом першої половини 50-х років успішно розроблялися проблеми історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та соціалістичного будівництва на Україні, віковичної дружби російського, українського та інших народів, історії робітничого класу і селянства, розкладу феодально-кріпосницьких відносин та боротьби народних мас України проти соціального і національного гніту та ін. Дедалі ширшого розмаху набуло дослідження проблеми «Боротьба народів проти агресивної політики імперіалізму за мир, демократію і соціалізм». Протягом 1951—1955 рр. науковці Інституту історії АН УРСР видали 12 монографій, 4 наукові збірники, 2 збірники документів, загальним обсягом 1025 друкованих аркушів³⁶.

Інститут історії АН УРСР та відділ історії України Інституту суспільних наук виконали величезний обсяг роботи в період підготовки і відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією (1954 р.). Широко проводилися наукові конференції та сесії, до ювілею вийшло ряд значних праць, збірників, велика кількість наукових статей.

З 1952 р. до 1963 р., коли Інститут суспільних наук було підпорядковано Львівському університету, співробітники його відділу історії України розробляли питання про значення Великої Жовтневої соціалістичної революції для соціалістичного будівництва на Україні та про боротьбу українського народу за соціальне і національне визволення³⁷. Обидві проблеми досліджувались на матеріалах Західної України. З 1954 р. (після включення Кримської області до складу Української РСР) до 1963 р. під керівництвом Інституту історії АН УРСР працювала кримська група істориків³⁸. За їх активною участю вийшли «Очерки по истории Крыма», ч. I—IV (Симферополь, 1951—1967), «История города-героя Севастополя» (ч. I, К., 1960, ч. II, К., 1958); праці про партизанську і підпільну боротьбу в Кримській області та ін.

³⁴ АІІ, спр. 216, арк. 106.

³⁵ Там же, спр. 346, арк. 5.

³⁶ Там же, спр. 539, арк. 3.

³⁷ «УІЖ», 1958, № 4, стор. 164.

³⁸ АІІ, спр. 611, 680, 748, 849, 1012, 1078, 1141, 1207.

Після XX з'їзду КПРС, який викрив шкідливість культу особи і сприяв викоріненню у науці суб'єктивізму, догматизму, схематизму, адміністрування тощо, науково-дослідна робота з історії в установах Академії наук УРСР особливо поживалась. Їх співробітники почали вносити дедалі помітніший вклад у дослідження багатьох важливих проблем вітчизняної та всесвітньої історії. Широко розгорнулася підготовка до відзначення 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та перемоги Радянської влади на Україні. Інститут історії АН УРСР видав ряд наукових праць, тематичні наукові записки «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні» (т. 11), «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.)» (т. 10). У 1960 р. на т. 13 випуск наукових записок припинився, оскільки з середини 1957 р. Інститут історії АН УРСР спільно з Інститутом історії партії ЦК КП України видає «Український історичний журнал» (протягом 1957—1964 рр. раз на два місяці, а з 1965 р. — щомісячно)³⁹. Журнал став важливою науковою трибуною для всіх істориків республіки.

У другій половині 50-х та на початку 60-х років Інститут історії АН УРСР та відділ історії України Інституту суспільних наук видали ряд тематичних збірників, у яких широко представлено тематику радянського періоду. Значно розширився діапазон історичних досліджень. Успішно розроблялися такі важливі проблеми, як історія селянства, боротьба трудящих за соціальне й національне визволення, історичні зв'язки і дружба українського, російського та інших народів нашої Вітчизни за доби феодалізму. Науковці інституту зробили перші кроки у марксистській розробці стародавньої історії України, Київської Русі.

У цей період розгорнулося глибоке вивчення процесу зародження і розвитку робітничого класу України у дожовтневий час. Значна увага приділялася аграрним відносинам та селянському рухові у пореформений період, суспільно-політичним рухам. Вийшли з друку збірники статей «І. Я. Франко як історик» (1956 р.) та «Історичні погляди Т. Г. Шевченка» (1964 р.), присвячені історичним поглядам великих революційно-демократичних письменників. Співробітники інституту активно розробляли питання української історіографії, розпочалося дослідження важливої проблеми «В. І. Ленін і Україна».

Великої питомої ваги набули дослідження з історії Української РСР, зокрема питання боротьби за справу Великого Жовтня, встановлення Радянської влади на Україні тощо. Значне місце в працях співробітників Інституту історії АН УРСР зайняли соціалістичне будівництво в республіці, історія робітничого класу, особливо у відбудовний період (1921—1925 рр.), розвиток соціалістичного змагання, історія профспілок України. Ряд монографій присвячено аграрним перетворенням і здійсненню ленінського кооперативного плану на Україні в роки Радянської влади. Розпочалося глибоке вивчення історії культурного будівництва на Україні.

Досить широко досліджувалися проблеми Великої Вітчизняної війни на Україні, зокрема історія партизанської та підпільної боротьби трудящих України проти загарбників. Співробітники Інституту історії АН УРСР плідно працювали над актуальними проблемами історії робітничого класу, селянства, культурного будівництва, дружби народів СРСР у післявоєнний період, підготували ряд популярних нарисів з історії Української РСР.

³⁹ Ф. П. Шевченко, В. Г. Сарбей. Радянська історична наука на службі комунізму.— «УІЖ», 1965, № 1, стор. 12.

З утворенням в Інституті історії АН УРСР в 1959 р. на базі відділу археографії відділу допоміжних історичних дисциплін⁴⁰ розгорнулася розробка хроніки періоду комуністичного будівництва. Протягом 1962—1964 рр. вийшло у світ два випуски «Літопису комуністичного будівництва», які охоплюють хроніку найважливіших подій на Україні з 1959 до 1962 р. Видання користувалося великим попитом. З реорганізацією згаданого вище відділу у відділ історіографії та джерелознавства (1963 р.) діапазон його досліджень розширився. Порушувалися дедалі нові проблеми історіографії, джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін. 1963 р. в складі Інституту історії АН УРСР було утворено відділ історії міст і сіл УРСР, на який покладено відповідальне завдання здійснювати наукове й науково-методичне керівництво підготовкою багатотомної історії міст і сіл України.

Значних успіхів досягли співробітники інституту АН УРСР у дослідженні актуальних питань загальної історії, особливо історії європейських соціалістичних країн, їх споконвічних дружніх зв'язків з українським народом. Багато зроблено в галузі висвітлення діяльності Української РСР на міжнародній арені. Досліджуються питання нової та новітньої історії зарубіжних країн. Співробітники Інституту історії АН УРСР викривають різні аспекти імперіалістичної політики, зокрема щодо Радянської України⁴¹. Певних успіхів досягнуто в галузі схинознавства⁴².

На сторінках республіканської преси, в окремих брошурах науковці інституту піддають аргументованій критиці зарубіжну буржуазну історіографію про Україну. В 1968 р. в інституті створено спеціальний відділ зарубіжної історіографії, головним завданням якого є викриття буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України та історії СРСР.

Над актуальними питаннями історії західноукраїнських земель працюють співробітники відділу історії України Інституту суспільних наук у Львові. Вони пишуть про багатовікову боротьбу трудящих західноукраїнських земель за соціальне й національне визволення, про розвиток культури в дорадянський період. Дедалі більше уваги приділяється соціалістичним перетворенням в промисловості, сільському господарстві та культурі західних областей після їх возз'єднання з Радянською Україною. За активною участю співробітників відділу в 1956 р. побачили світ «Нариси історії Львова». Історики Інституту суспільних наук беруть активну участь у виданні документів про КПЗУ та досліджують її діяльність⁴³.

У 1963 р. діапазон наукової розробки Інституту історії АН УРСР розширився. Постановою Президії АН УРСР до нього був включений сектор історії техніки та природознавства з двома відділами: історії природознавства та історії техніки⁴⁴. Таким чином, історичні установи АН УРСР займалися досить широким колом питань, але самі вони не можуть охопити навіть усі першорядні проблеми. Істотні наукові пошуки веде також велика армія викладачів вузів республіки. Крім того, місцеву історію успішно вивчають викладачі середніх спеціальних учбових закладів, учителі шкіл. Важливим завданням Інституту

⁴⁰ «Вісник АН УРСР», 1959, № 7, стор. 48.

⁴¹ Більш докладно про тематику історичних досліджень та головних її виконавців див. Історія Академії наук Української РСР, кн. I. К., 1967, стор. 326—329.

⁴² «УІЖ», 1965, № 6, стор. 147.

⁴³ ААН. Звіти про наукову діяльність Інституту суспільних наук АН УРСР за 1951—1960 рр.; Поточний архів Секції суспільних наук АН УРСР. Звіти про наукову роботу Інституту суспільних наук АН УРСР за 1961—1962 рр.

⁴⁴ «УІЖ», 1965, № 1, стор. 147; № 4, стор. 151.

історії АН УРСР є координація досліджень у галузі історії в межах усієї республіки. З цією метою в 1958 р. була створена республіканська координаційна комісія з історії, до складу якої увійшли представники Інституту історії АН УРСР, міністерств культури, вищої освіти та освіти⁴⁵. Згодом були створені наукові координаційні ради з окремих найважливіших проблем науки, аналогічні союзним⁴⁶. У 1968 р. при Інституті історії АН УРСР діяло шість таких наукових координаційних рад: «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва в Українській РСР», «Історія соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії», «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», «Основні закономірності історичного розвитку УРСР дожовтневого періоду», «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху», «Історія історичної науки».

Наукові ради розгорнули активну роботу, систематично відбуваються їх засідання із залученням широкого кола істориків республіки. Діяльну участь у засіданнях рад з найважливіших проблем беруть провідні історики Радянського Союзу (Москви, РРФСР, інших союзних республік). Так, у липні 1962 р. в Києві відбулася об'єднана сесія союзної та республіканської наукових рад з проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції»⁴⁷, у червні 1965 р.— всесоюзна наукова сесія «В. І. Ленін та історична наука», підготовлена науковою радою з проблеми «Історія історичної науки»⁴⁸.

Співробітники Інституту історії АН УРСР беруть активну участь у різноманітних конференціях, наукових сесіях, симпозиумах тощо як у різних містах республіки й усього Радянського Союзу, так і за кордоном. Зміцнюються творчі зв'язки істориків академічних установ УРСР з їх колегами в братніх республіках. Так, у 1959 і 1967 рр. в Єревані, а 1963 р. в Києві та Львові успішно пройшли наукові конференції, присвячені історичним зв'язкам українського та вірменського народів, а 1967 р. у Тбілісі — українсько-грузинським взаєминам.

Працюючи в творчій співдружності з ученими братніх республік, українські історики є співавторами багатотомних видань загальносоюзного характеру: «История Коммунистической партии Советского Союза», «Очерки истории исторической науки в СССР», «Советская историческая энциклопедия» та ін.⁴⁹ Зміцніла їх співпраця з представниками інших суспільних наук — філософами, економістами, юристами, філологами, мистецтвознавцями та ін. Це особливо важливо у зв'язку з розробкою найважливіших проблем сучасності. Спільними зусиллями науковці-суспільствознавці АН УРСР створили фундаментальну п'ятитомну працю «Українська РСР в період розгорнутого будівництва комунізму» (К., 1967). Історикам, зокрема, належить книга I «Великі звернення». Суспільствознавці спільно розглядають актуальні питання науки на об'єднаних конференціях, сесіях, засіданнях⁵⁰.

Важливі підсумки наукової діяльності істориків Академії наук УРСР були підбиті у 1967 р. З великими досягненнями підійшли співробітники Інституту історії АН УРСР до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Насамперед слід відзначити опублікування

⁴⁵ Історія Академії наук Української РСР, кн. I, стор. 329.

⁴⁶ Поточний архів Відділу суспільних наук АН УРСР. Отчет Отделения общественных наук АН УССР о научно-исследовательской и научно-организаторской деятельности за 1961 год, арк. 104.

⁴⁷ Історія Академії наук Української РСР, кн. I, стор. 329.

⁴⁸ «УІЖ», 1965, № 8, стор. 146—149.

⁴⁹ Історія Академії наук Української РСР, кн. I, стор. 329.

⁵⁰ «УІЖ», 1964, № 5, стор. 148—149.

великої кількості ґрунтовних узагальнюючих колективних праць. Безпосередньо знаменній даті було присвячено двотомник «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», який підсумував багаторічні поглиблені дослідження українських істориків. У Москві вийшла підготовлена в Інституті історії АН УРСР фундаментальна праця «Победа Советской власти на Украине».

У двотомниках «Історія Української РСР», «Історія робітничого класу Української РСР» та «Історія селянства Української РСР» ґрунтовно досліджується увесь період обраної тематики до часу виходу згаданих видань. Монографія «Розвиток української культури за роки Радянської влади» присвячується післяжовтневому періоду, а книга «Великі звершення» — історичному шляху українського народу в післявоєнні роки, включаючи й семирічку.

У співавторстві з науковцями Інституту історії партії ЦК КП України та викладачами ряду вузів республіки працівники Інституту історії АН УРСР внесли значний вклад у створення фундаментальних тритомників — «Українська РСР у період громадянської війни 1917—1920 рр.», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» Крім цих ґрунтовних видань протягом 1967 р. опубліковано 10 монографій (окремих авторів), 1 збірник документів, 3 збірники статей, 13 брошур і понад 400 статей в журналах та газетах. Загальний річний доробок колективу становить 1020 друкованих аркушів⁵¹. Це майже стільки, скільки було надруковано протягом п'ятої п'ятирічки, що свідчить про високі темпи розвитку історичної науки в республіці.

У ювілейному році науковці інституту разом з представниками інших установ та вузів СРСР брали участь у дев'яти наукових сесіях, присвячених всесвітньо-історичному значенню Великого Жовтня.

На початок 1969 р. в Інституті історії АН УРСР працюють такі відділи: історії комуністичного будівництва, історії соціалістичного будівництва, історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, історії капіталізму, історії феодалізму, історії зарубіжних соціалістичних країн, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства, історії міст і сіл УРСР, наукової інформації та пропаганди, історії техніки, історії природознавства, зарубіжної історіографії⁵². Цей перелік свідчить про широкий діапазон досліджень істориків Академії наук Української РСР.

Інститут добре забезпечений кваліфікованими науковими кадрами. З 171 його працівника 104 науковці, серед них 24 доктори і 63 кандидати наук. Гірше забезпечений інститут науково-допоміжними працівниками, їх лише 34⁵³. Внаслідок такого становища кваліфікованим науковим співробітникам доводиться чимало часу витрачати на допоміжну роботу.

За післявоєнні роки до складу Академії наук Української РСР увійшли провідні історики, здібні організатори історичної науки республіки. У 1958 р. академіком АН УРСР був обраний І. П. Крип'якевич, членами-кореспондентами АН УРСР — І. О. Гуржій і М. І. Сурпуненко.

Перу І. П. Крип'якевича (1886—1967) належить понад 500 праць здебільшого з питань суспільно-політичної історії України доби феода-

⁵¹ Поточний архів Інституту історії АН УРСР. Звіт про наукову діяльність за 1967 р., арк. 1—2.

⁵² Поточний архів Інституту історії АН УРСР. Звіт про наукову діяльність за 1968 р., арк. 51.

⁵³ Там же, арк. 53.

ізму, з української історіографії, археографії, дипломатики, сфрагістики, нумізматики, архівістики, історичної географії. І. О. Гуржій — автор понад 190 праць переважно з історії України другої половини (VIII—XIX ст., в яких широко висвітлюються антифеодальні селянські рухи, розклад феодально-кріпосницької системи, розвиток промисловості і сільського господарства, зародження робітничого класу України та ін. І. О. Гуржій належить також ряд наукових розробок із загальних питань української історіографії. М. І. Супруненко написав понад 10 ґрунтовних праць з історії УРСР, присвячених Великій Жовтневій соціалістичній революції, громадянській війні 1918—1920 рр., Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. М. І. Супруненко — заслужений діяч науки Української РСР.

У 1964 р. членом-кореспондентом АН УРСР обрано А. Т. Чеканюка — дослідника сучасних проблем з історії Української РСР та СРСР, питань історії КПРС та її складової частини — Компартії України⁵⁴.

У грудні 1967 р. загальні збори Академії наук Української РСР обрали академіком АН УРСР відомого вченого та громадського діяча А. Д. Скабу, якому належать праці з методологічних питань історичної науки, з історії КПРС та Компартії України, з нової історії. Особливо багато уваги приділяє А. Д. Скаба проблемі комуністичного виховання трудящих та іншим питанням суспільно-політичного життя в Українській РСР. А. Д. Скаба — видатний організатор архівної справи в республіці, ініціатор видання цінних документальних публікацій.

Історики, що перебувають у складі Академії наук Української РСР, очолюють провідні дільниці історичного фронту, беруть активну участь у підготовці наукових кадрів — кандидатів та докторів наук.

Загалом, увесь досвідчений загін істориків, що працює в системі АН УРСР, здатний виконати найвідповідальніші завдання на службі комуністичного будівництва. Про це, зокрема, свідчить постанова ЦК КП України, за якою Інститутів історії АН УРСР доручено розпочати створення 10-томної «Історії Української РСР», що базуватиметься на великому попередньому доробку українських істориків.

На виконання постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» наукові співробітники Інституту історії АН Української РСР закінчили роботу над колективними монографіями «Шляхом, осяяним Леніним», «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії», «Інтернаціональна сила ленінських ідей», підготували ряд книг, брошур, журнальних статей, що мають вийти з друку до славного ювілею, часто виступають з лекціями на ленінську тематику.

У творчій співдружності з викладачами вузів республіки, Інституту історії партії ЦК КП України, історики Академії наук УРСР вже 50 років з честю розв'язують найважливіші та найскладніші проблеми в інтересах поступу науки, ідейної підготовки, комуністичного виховання трудящих.

А. В. САНЦЕВИЧ

⁵⁴ Історія Академії наук Української РСР, кн. II, стор. 310, 520, 638, 664.

АРХЕОЛОГИ АН УРСР ЗА 50 РОКІВ

Надзвичайно численні і важливі археологічні пам'ятки території України відносяться до всіх минулих історичних епох, починаючи з раннього палеоліту — світанку людства до пізнього середньовіччя. Багато з них мають світове значення. Саме на території України, раніше ніж у багатьох інших районах Східної Європи, з'явилися найдавніші люди і сформувався первіснообщинний родовий лад, почали розвиватися відтворюючі форми господарського життя людей — землеробство і скотарство, появилася найдавніша металургія міді і бронзи, а потім і добування та обробка заліза, виникли класові відносини і держави. Територія України була колискою східного слов'янства, що створило свою ранньофеодальну державу — Київську Русь — спільну історичну основу трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського.

Стародавнє населення території України завжди підтримувало певні зв'язки з давніми цивілізаціями Східного Середземномор'я і Закавказзя, районами Центральної Європи, півночі і сходу Європи.

Ці та інші процеси знаходять досить яскраве відображення в різноманітних археологічних пам'ятках України. Цілком природно, що вони дуже рано привернули до себе увагу дослідників. Перші археологічні розкопки багатих скіфських курганів на півдні України та обстеження залишків античних міст на побережжі Чорного моря відносяться до другої половини XVIII ст. Ці дослідження поклали початок розвитку археологічної науки в нашій країні. З того часу, тобто уже близько 200 років, археологічні пам'ятки території України є постійними об'єктами наукових досліджень, неоцінним джерелом вивчення стародавньої та середньовічної історії південної частини Східної Європи. Помітних результатів в цьому досягла вже й дореволюційна археологія. Вивченням археологічних пам'яток України в дореволюційний час займалися видатні дослідники — І. Ю. Забелін, В. Б. Антонович, В. В. Хвойка, М. І. Веселовський, Д. Я. Самоквасов, Б. В. Фармаковський, К. К. Косцюшко-Валюжинич, Е. Р. Штерн, Ф. К. Вовк, М. Ф. Біляшівський, Д. І. Багалій, М. О. Макаренко, О. А. Спицин, В. О. Городцов та багато інших.

Проте в дореволюційний час археологічні розкопки провадилися здебільшого випадково, переважно за ініціативою окремих дослідників або музеїв чи багатих меценатів, які бажали поповнити свої колекції старожитностей. Все це привело до того, що археологічні матеріали, наукова документація про розкопки (якщо вона навіть була — нерідко розкопки велись без всякої фіксації і зводились до вибирання давніх предметів) розпорошувалися між різними центральними й місцевими установами, залишалися в приватних осіб і нерідко ставали малодоступними для дослідників або зовсім втрачалися для науки.

Докорінно змінилася справа після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні. Радянський уряд проголосив землю державною власністю; археологічні пам'ятки стали всенародним надбанням. Самовільні розкопки їх заборонялись. Контроль за

вивченням археологічних пам'яток здійснювали державні наукові установи.

Провідна роль серед них на території України належить установам Академії наук Української РСР. Першою радянською археологічною науковою установою в республіці була Комісія по складанню Археологічної карти України, створена в системі Академії наук УРСР в 1919 р. В завдання Комісії входило збирання, систематизація, вивчення та організація охорони пам'яток і складання на їх основі археологічної карти республіки. Комісія займалась також виявленням і згуртуванням наукових сил археологів для розгортання нових досліджень.

Одночасно з Комісією археологічну роботу провадило також Українське наукове товариство в Києві. Влітку 1921 р. за розпорядженням Народного Комісаріату освіти УРСР, у віданні якого знаходилися в той час всі наукові установи республіки, Українське наукове товариство було включене до складу Академії наук, в якій була створена Археологічна комісія. У 1923 р. остання була перетворена в Археологічний комітет, підпорядкований Першому (історико-філологічному) відділові Академії наук. Уже в тому ж році Комітет взяв активну участь в організації Музейного містечка на базі Києво-Печерської лаври. Він здійснював керівництво роботою по впорядкуванню великих археологічних і мистецьких фондів України, зокрема Музею колишньої Київської духовної академії. Особливо активну роботу провадив Комітет в галузі налагодження обліку й охорони пам'яток історії та культури на території республіки. Розширення саме цих функцій в діяльності Комітету привело до перетворення його в червні 1924 р. у Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), який здійснював науковий контроль за археологічними дослідженнями в межах республіки, зокрема видавав «відкриті листи» на право їх проведення. ВУАК мав характер широкого представницького наукового товариства. Дійсними членами його обиралися видатні вітчизняні археологи та мистецтвознавці, а також окремі зарубіжні дослідники, які вивчали археологічні пам'ятки республіки. Серед перших з них були академіки АН УРСР М. Ф. Біляшівський, О. П. Новицький, Ф. І. Шміт, Д. І. Яворницький, професори С. С. Гамченко, Л. П. Добровольський, М. О. Макаренко, М. Я. Рудинський, Д. М. Щербаківський та інші, а також відомі археологи скандинавських країн — А. М. Тальгрєн (Фінляндія) і Юліус Айліо (Швеція).

Президентом ВУАК'у довгий час працював видатний український мистецтвознавець академік АН УРСР О. П. Новицький. ВУАК згуртував навколо себе більшість археологів України, створив широкий актив з числа музейних працівників та любителів-краєзнавців, залучивши їх до участі у вивченні археологічних пам'яток.

З 1925 р. ВУАК розпочав здійснення широкої програми археологічних досліджень різноманітних пам'яток в багатьох районах України — від епохи раннього неоліту до часів Давньоруської держави. Особливо значна увага приділялась вивченню пам'яток трипільської культури. Розвідки і невеликі розкопки були здійснені, наприклад, на таких трипільських поселеннях, як Борисівка на Вінниччині, Халеп'я і Верем'я на Київщині, Томашівка на Черкащині, Євминка на Чернігівщині та деяких інших¹. Ще ширшими були експедиційні дослідження ВУАК'у в 1926 р. Тільки стаціонарні археологічні роботи — розкоп-

¹ Коротке звітання Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925, К., 1926.

ки проводили чотирнадцять експедицій². У 1926 р. вийшов спеціальний науковий збірник, присвячений вивченню пам'яток трипільської культури на Україні³. У 1928 р. археологічні експедиції ВУАК'у працювали вже в 30 (з 40) округах України.

Серед найважливіших пам'яток, досліджених ВУАК'ом, можна назвати широко відомий тепер Маріупольський пізньонеолітичний могильник, трипільські поселення на Дніпрі і Дністрі, Білогрудівські зольники кінця епохи міді — бронзи поблизу Умані, античні пам'ятки Ольвії та Березані, Маслівський могильник черняхівської культури на Черкащині, слов'янські городище «Монастирище» в околицях м. Ромен і поселення на горі Кисілівці в Києві, давньоруське місто-фортецю — Райковецьке городище поблизу м. Бердичева та пам'ятки Давньої Русі в Києві (в районах Десятинної церкви і Золотих воріт).

ВУАК'у належить ініціатива організації значних археологічних досліджень на місцях великих новобудов. Найважливішими серед них були експедиційні дослідження в районі будівництва Дніпровської ГЕС, здійснені Дніпрельстанівською експедицією під керівництвом Д. І. Яворницького в 1927—1932 рр.⁴, на Південному Бугу — Богесівською експедицією під керівництвом Ф. А. Козубовського в 1930—1932 рр.⁴ та на будівництві «Азовсталі» у м. Маріуполі під керівництвом М. О. Макаренка в 1930—1931 рр.⁵

У 1931 р. ВУАК'ом у Києві була організована велика виставка археологічних матеріалів, здобутих на Україні за роки Радянської влади. В 1930—1931 рр. вийшов ряд наукових збірників та монографій, присвячених результатам досліджень археологічних пам'яток на території України⁶.

Другою провідною спеціальною науково-дослідною установою Академії наук, яка займалась дослідженням археологічних пам'яток, був Кабінет антропології, створений на базі наукової спадщини — архіву та бібліотеки видатного українського вченого-антрополога, етнографа й археолога Ф. К. Вовка і названий його іменем. З 29 березня 1921 р. існував як «Музей антропології та етнології ім. Хв. Вовка» і мав три основні відділи — антропології, етнології та передісторії (палеоетнології). 31 березня 1922 р. Музей був перейменований в Кабінет антропології та етнології, а в 1927 р. — поділений на дві окремі установи — Кабінет антропології та Кабінет етнології.

Видатна роль у створенні Кабінету антропології належить одному з найближчих учнів Ф. К. Вовка — О. Г. Алешо. Саме йому слід завдячувати виявлення і збирання наукової спадщини Ф. К. Вовка **.

Протягом багатьох років Кабінет очолювали А. З. Носов (керівник) і М. Я. Рудинський (учений секретар). Головним завданням наукової діяльності в галузі археології Кабінет вважав вивчення найдав-

² Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідні 1926 року. К., 1927.

³ Трипільська культура на Україні, вип. I, К., 1926.

* Звіти експедиції зберігаються в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР, а речові матеріали — в ряді музеїв України, головним чином в Київському та Дніпропетровському історичних та Одеському археологічному. Лише частина матеріалів з розкопок 1927 р. була опублікована в «Збірнику Дніпропетровського історико-археологічного музею», вип. I, Дніпропетровськ, 1929.

⁴ Ф. Козубовський. Археологічні дослідження на території БОГЕС (1930—1932), К., 1933.

⁵ М. О. Макаренко. Маріупольський могильник, К., 1933.

⁶ Хроніка археології та мистецтва, чч. 1—3, К., 1930—1931; Записки Всеукраїнського Археологічного комітету, т. I, К., 1930.

** Науковий архів і бібліотека Ф. К. Вовка зберігаються в Інституті археології Академії наук Української РСР в м. Києві.

ніших пам'яток первісних людей — стоянок палеолітичної та ранньонеолітичної епох⁷.

Працівники відділу передісторії, зокрема М. Я. Рудинський, провели велику роботу по збиранню та систематизації речових матеріалів і документації з багаторічних дореволюційних розкопок всесвітньовідомої Мізинської пізньопалеолітичної стоянки на Десні. Були здійснені археологічні дослідження багатьох важливих палеолітичних стоянок, зокрема Журавської на Удаї поблизу м. Прилук, Студениці, Колачківців, Китайгорода, Сокола, Старої Ушиці та інших на Дністрі, Мізинської і Пушкарівської I на Десні. Кабінет видав чотири томи щорічника «Антропологія» (К., 1928—1931 рр.).

Наприкінці 1933 р. розпочалася реорганізація структури Академії наук УРСР та її установ. На базі ВУАК'у, Кабінету антропології та ряду інших установ в системі Відділу суспільних наук Академії була створена Спілка інституцій історії матеріальної культури (СІМК), перетворена на початку 1934 р. в Інститут історії матеріальної культури (ІМК), який проіснував до середини 1938 р. Директором інституту працював археолог Ф. А. Козубовський.

ІМК'ом були проведені комплексні дослідження археологічних пам'яток на території України. Саме в цей час була розпочата і значною мірою завершена робота таких важливих, часто багаторічних експедицій як Деснянська (М. В. Воеводський, П. Й. Борисковський, І. Г. Підоплічко, В. І. Громов та ін.); Гінцівська на Удаї (І. Ф. Левицький, О. Я. Брюсов, І. Г. Підоплічко); Трипільська (С. С. Магура, Т. С. Пассек, Є. Ю. Кричевський); Поліська (В. П. Петров, Є. Ю. Кричевський), Нікопольська (Б. М. Граков, Л. Д. Дмитров), Ольвійська (Л. М. Славін та ін.); Вишгородська (Т. М. Мовчанівський, В. Й. Довженок, Б. О. Рібаков); Райковецька (Т. М. Мовчанівський, В. К. Гончаров) та Київська (Т. М. Мовчанівський, М. К. Каргер).

Проте ця досить важлива і в цілому дуже позитивна діяльність ІМК'у в значній мірі знецінювалася майже повною відсутністю наукових публікацій археологічних матеріалів, одержаних як цими експедиціями, так і здобутими в попередні роки, відсутністю чітко визначеного профілю його роботи. Так, крім польових археологічних досліджень, ІМК намагався займатися також розробкою питань соціології, етнографії, історії техніки, в тому числі навіть сучасної. Справа в значній мірі йшла в напрямку заміни археології абстрактною соціологією. Це знайшло своє відображення в «Наукових записках ІМК УАН», вип. 1—6, що вийшли в світ в 1934—1937 рр. Такий стан справ в діяльності ІМК'у не відповідав завданням розвитку археологічної науки на Україні і вимагав істотного виправлення. Влітку 1938 р. ІМК АН УРСР був реорганізований в Інститут археології Академії наук УРСР. Новостворений інститут мав три відділи: археології первісного суспільства (палеоліт, неоліт, епоха міді — бронзи), античного суспільства (ранній залізний вік, античні пам'ятки) і феодального періоду (стародавні слов'яни і Київська Русь) та лабораторії археологічної технології. До складу Інституту входили також Ольвійський та Вишгородський археологічні заповідники. У 1939 р., у зв'язку з визволенням західних земель України і входженням їх до складу Української РСР, Інститут поповнився львівською групою археологів.

У тісному співробітництві з науковцями Москви і Ленінграда та працівниками музеїв і вузів України Інститут археології в останні передвоєнні роки розгорнув широкі дослідження. Вивчалися, зокрема,

⁷ Бюлетень Кабінету антропології та етнології, ч. I, К., 1925.

палеолітичні стоянки на Десні і трипільське поселення Коломийщина I в Халеп'ї, пам'ятки Ольвії, залишки Десятинної церкви і Михайлівського монастиря в Києві, наскельні зображення Кам'яної Могили, Усатівський могильник поблизу Одеси, городища раннього залізного віку в басейні р. Тясмина на Черкащині, слов'янське поселення на горі Кисілівці в Києві, стародавній Галич та багато інших. Особливо цікавим і важливим виявився ранньослов'янський могильник в с. Корчувате в околицях Києва, досліджений напередодні війни І. М. Самойловським. Значна робота була здійснена Інститутом по підготовці та виданню збірників археологічних матеріалів⁸ та науково-популярних праць з важливих питань стародавньої історії Української РСР.

Директорами Інституту археології в довоєнні роки були М. І. Ячменьов (1938—1939 рр.) та член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін (1940—1941 рр.).

У зв'язку з віроломним нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз, Інститут був евакуйований до м. Уфи Башкирської АРСР, де його колектив входив до складу Відділу історії та археології Інституту суспільних наук, а з середини 1942 р. становив окремих Відділ Інституту історії та археології. У цей час співробітниками Інституту було підготовлено і опубліковано ряд праць з археології України, зокрема про пам'ятки Києва і Ольвії, Усатівський і Нікопольський могильники та пам'ятки басейну Сіверського Дінця⁹.

Влітку 1944 р., після повернення Академії наук УРСР на Україну, Інститут археології був відновлений в складі відділів первісної, скіфсько-античної і слов'янської археології в Києві та окремого відділу у Львові. 1946 р. був відновлений як окрема установа Історико-культурний заповідник «Ольвія» в с. Парутине Миколаївської області. 1951 р. відділ археології у Львові увійшов до складу створеного там Інституту суспільних наук АН УРСР. 1952 р. до складу Інституту був включений Ольвійський заповідник, а 1956 р.— Відділ античної і середньовічної археології Криму в Сімферополі з археологічною станцією в м. Бахчисараї. Інституту підпорядкована заповідна територія «Кам'яна Могила» на р. Молочній поблизу м. Мелітополя Запорізької області. В Інституті є спеціальна наукова бібліотека, рукописний архів, фотоархів, фотолабораторія, лабораторія камеральної обробки археологічних матеріалів та багаті фонди, в яких зберігаються колекції матеріалів з досліджуваних пам'яток. Інститут готує наукові кадри через аспірантуру.

В післявоєнний період інститут очолювали член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін (1944—1945 рр.), академік АН УРСР П. П. Єфіменко (1945—1954 рр.), член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков (1955—1968 рр.), кандидат історичних наук Ю. М. Захарук (1968 р.). З кінця 1968 р. директором призначено доктора історичних наук Ф. П. Шевченка.

Післявоєнний час відзначається високою активністю колективу Інституту в усіх галузях його наукової діяльності — експедиційних і теоретичних дослідженнях, видавничій і науково-популяризаторській роботі. В експедиціях, крім співробітників Інституту, брали участь археологи Москви і Ленінграда, працівники музеїв і вузів республіки. Кількість археологічних пам'яток, виявлених і вивчених Інститутом за післявоєнні роки, обчислюється вже багатьма сотнями. Відносяться вони до всіх давніх історичних епох, починаючи від ранньої пори ста-

⁸ Трипільська культура, т. I, К., 1940; Ольвія, т. I, К., 1940; Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1947.

⁹ Наукові записки Інституту історії та археології, т. I, Уфа, 1943; т. II, К., 1946.

родавнього кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Важливе значення для вивчення найдавнішого періоду історії території України і всієї Східної Європи, безпосередньо пов'язаного з первісним їх заселенням людьми, має виявлення і дослідження пам'яток раннього палеоліту, зокрема так званої мустьєрської пори (100—40 тис. років тому). Це — стійбища в урочищах Круглик (В. М. Даниленко) і Ненаситєць (О. В. Бодянский) в дніпровському Надпоріжжі, мустьєрські стоянки Антонівка I і II в Донбасі (В. М. Гладилін) та Шайтан-Коба в Криму (Ю. Г. Колосов). Вивчення цих та інших мустьєрських пам'яток України дозволяє ставити питання про появу локальних відмінностей у розвитку культури стародавнього населення Східної Європи уже в ту далеку історичну епоху, а також про можливі шляхи її первісного заселення. Для висвітлення питання про характер переходу від культури мустьєрської пори до культури пізнього палеоліту значну вагу мають результати дослідження Радомишльської стоянки на Житомирщині (І. Г. Шовкопляс). В результаті дослідження великої групи пам'яток пізньопалеолітичної епохи (40—12 тис. років тому) — Амвросіївської в Донбасі (І. Г. Підоплічко), Мізинської і Ключівської на Чернігівщині, Фастівської (І. Г. Шовкопляс) і Добранічівської на Київщині (І. Г. Шовкопляс, І. Г. Підоплічко), Осокорівської в дніпровському Надпоріжжі (І. Ф. Левицький), Володимирської на Кіровоградщині (О. П. Черниш) та інших, одержано важливі матеріали для висвітлення ряду питань господарського і суспільного життя, побуту і духовної культури стародавніх родових колективів території України.

Серед пам'яток мезолітичної епохи (12—8 тис. років тому) вивчено унікальні найдавніші родові могильники біля сіл Волоське (В. М. Даниленко) і Василівка (Д. Я. Телегін) в дніпровському Надпоріжжі та печерну стоянку Фатма-Коба в Криму (С. М. Бібіков).

Вивчення пам'яток неолітичної епохи на Україні (VI—III тисячоліття до н. е.) показало, що неоліт — це епоха високого розвитку полювання і рибальства та початку розвитку відтворюючих форм господарської діяльності людей — землеробства і скотарства. Серед досліджених неолітичних пам'яток — стоянки на островах Кізлевому (М. Я. Рудинський), Сурському (В. М. Даниленко) і Шулаєвому (О. В. Бодянский) та родові могильники поблизу сіл Вовниги (М. Я. Рудинський), Микільське (О. В. Бодянский), Вільнянка (Д. Я. Телегін) і Чаплі (А. В. Добровольський) в дніпровському Надпоріжжі, могильники Лисогірський поблизу м. Василівки на Нижньому Дніпрі (О. В. Бодянский), Дерейвський поблизу м. Кременчука і стоянка Бузьки поблизу м. Черкас на Середньому Дніпрі (Д. Я. Телегін), стоянки в селищах Микільська слобідка (В. М. Даниленко) і Чапаївка (Д. Я. Телегін) на Дніпрі в межах Києва, на острові Базьковому і селах Сокольці та Саврань на Південному Бузі (В. М. Даниленко), Яремівка, Устя Осколу і Бондариха на Сіверському Дінці (Д. Я. Телегін), Погорілівка на Десні (М. Я. Рудинський, В. І. Неприна), Моства поблизу м. Коростеня (І. Ф. Левицький) і хутір Тетерівський поблизу Житомира (В. І. Неприна) та ін. Значних результатів досягнуто у вивченні і популяризації унікальної пам'ятки первісного мистецтва та ідеології — Кам'яної Могили, частина наскельних зображень якої належить до неолітичної епохи (М. Я. Рудинський, В. М. Даниленко, В. М. Гладилін).

Перехід від неоліту до епохи раннього металу демонструють так звані енеолітичні пам'ятки (IV—III тисячоліття до н. е.) — поселення і могильник біля х. Олександрія на Харківщині (Д. Я. Телегін), по-

селення Молюхів Бугор на Черкащині (В. М. Даниленко) і поблизу с. Дерейвка на Дніпрі (Д. Я. Телегін).

Помітних результатів досягнуто у вивченні пам'яток дуже поширеної на Україні ранньоземлеробської трипільської культури (V—III тисячоліття до н. е.). Широкі розкопки ряду поселень і могильників всіх етапів її розвитку дозволили встановити характер господарського і суспільного життя, побуту і культури стародавніх землеробів, встановити локальні відмінності в її розвитку і зв'язки з навколишніми культурами тощо. Важливішими з трипільських пам'яток, досліджених за післявоєнні роки, є поселення Сабатинівка II і Гренівка (В. М. Даниленко і М. Л. Макаревич) та Сандраки (О. Ф. Лагодовська) на Південному Бузі, Гребені на Дніпрі (С. М. Бібіков), Павлоч поблизу Попельні (М. Л. Макаревич) і Троянів (М. М. Шмаглій) на Житомирщині. Особливо важливі для науки унікальні пізньотрипільські групові могильники з трупоспаленнями — найдавніші крематорії, виявлені на лівому березі Дніпра — в Червоному Хуторі в межах Києва (В. М. Даниленко і М. Л. Макаревич), а також в селах Софіївка на південь від міста (І. М. Самойловський і Ю. М. Захарук) та Чернин (В. І. Канівець) і Завалівка (В. О. Круц) — на північ від нього. Продовжувались дослідження найдавніших пізньотрипільських курганів в с. Усатове поблизу Одеси (О. Ф. Лагодовська).

В результаті дослідження поселень Михайлівка на Нижньому Дніпрі (О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич) і Скеля-Каменоломня в дніпровському Надпоріжжі (В. М. Даниленко, О. Г. Шапошникова) встановлено, що степове населення так званої ямної культури (III тисячоліття до н. е.) займалося не лише пастушим скотарством, але й землеробством та різноманітними ремеслами. Розкопано також багато її поховальних пам'яток — курганів. В останні роки виявлені і почали вивчатися пам'ятки так званої Кемі-Обінської культури в Криму (А. О. Щепінський), для якої характерним є поховання в кам'яних та дерев'яних склепах-ящиках.

Цікаве поселення так званої культури багатоваликової кераміки (II тисячоліття до н. е.) досліджене в с. Бабині на Нижньому Дніпрі (А. В. Добровольський), а в с. Пустинка на Чернігівщині — поселення східного локального варіанту так званої тшинецько-комарівської культури (того ж тисячоліття) (С. С. Березанська).

Велика увага приділялась вивченню пам'яток пізньої пори епохи міді — бронзи (друга половина II — початок I тисячоліття до н. е.), які свідчать про значний розвиток місцевої металургії на території України. Це — поселення Сабатинівка I (А. В. Добровольський) і Сандраки (О. Ф. Лагодовська) на Південному Бузі, Чикалівка на Дніпрі поблизу Кременчука (І. М. Шарафутдінова), Волоське в дніпровському Надпоріжжі (О. В. Бодянский), Ушкалка (Д. Я. Телегін) і Зміївка (А. В. Бураков) на Нижньому Дніпрі і Кірове на Керченському півострові (О. М. Лесков) та могильники в с. Федорівка в дніпровському Надпоріжжі (О. В. Бодянский) і в с. Широкому на Херсонщині (О. М. Лесков).

Пам'ятки кінця епохи міді — бронзи (кінець II — початок I тисячоліття до н. е.) так званої білогрудівської культури вивчались в Синицькому лісі (О. І. Тереножкін) і біля с. Собківка (С. С. Березанська, Г. Т. Ковпаненко) поблизу м. Умані на Суботівському городищі (О. І. Тереножкін) і в с. Адамівка (С. С. Березанська) на Черкащині, а поселення бондарихінської культури — поблизу м. Ізюма на Харківщині (В. А. Іллінська).

Значних результатів досягнуто у вивченні пам'яток раннього за-

лізного віку (I тисячоліття до н. е.— початок I тисячоліття н. е.) в усіх районах території республіки, залишених різноманітними племенами — осідлими і кочовими скіфами, таврами гірського Криму, сарматами та ін. Серед них вивчені поселення і кургани передскіфського часу (VIII—VII ст. до н. е.) в с. Лука-Врублівецька на Середньому Дністрі (І. Г. Шовкопляс) та городища так званої чорноліської культури на Кіровоградщині (О. І. Тереножкін), в басейні р. Тясмин в селах Лубенці на Черкащині (О. І. Тереножкін), Калантаїв (Є. В. Покровська); Велика Андрусівка (Є. В. Максимов, Є. О. Петровська) на Кіровоградщині, поселення в с. Хухра на Сумщині (Г. Т. Ковпаненко) і могильник в с. Висоцьке на Львівщині (В. І. Канівець); поселення ранньоскіфського часу (VII—VI ст. до н. е.) біля сіл Жаботин на Черкащині (Є. Ф. Покровська і М. І. Вязмітіна) і Мачухи на Полтавщині (М. Я. Рудинський); поселення скіфського часу (VI—III ст. до н. е.) в с. Підгірці на південь від Києва (В. М. Даниленко), городища лісостепових племен Пастирське (Г. Т. Ковпаненко), Шарпівське (І. В. Фабриціус), Хотівське (Є. Ф. Покровська і Є. Ф. Петровська) і Трахтемирівське (Г. Т. Ковпаненко) на Правобережжі Дніпра та Басівське і Ширяївське на Лівобережжі (В. А. Іллінська), а також кургани лісостепових племен біля с. Глеваха і в районі м. Борисполя на Київщині (О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, Е. В. Яковенко) та біля с. Макіївка на Черкащині (Є. Ф. Покровська). Досліджені кургани і поховання кочових скіфських племен в м. Мелітополі (О. І. Тереножкін, Є. Ф. Покровська), в долині р. Молочної (В. А. Іллінська), біля сіл Грушівка і Кут на Нижньому Дніпрі (Д. Т. Березовець) та Розанівка на Миколаївщині (О. Г. Шапошникова); таврське укріплення на горі Кошка (П. М. Шульц) і могильники з кам'яними ящиками в Байдарській долині (О. М. Лесков) в Криму; скіфо-сарматські городища (III ст. до н. е.— III ст. н. е.) біля сіл Золота Балка (М. І. Вязмітіна, А. В. Добровольський, О. Г. Шапошникова, В. І. Виїзжев, А. І. Фурманська), Гаврилівка (К. А. Бреде і Р. І. Ветштейн) і Любимівка (Л. Д. Дмитров, Ф. Б. Копилов) на Нижньому Дніпрі та могильник біля с. Фронтowego на Керченському півострові (В. М. Корпусова). Сарматські могильники вивчалися в селах Новопилипівка на р. Молочній в Приазов'ї (М. І. Вязмітіна) і Усть-Кам'янка на Нижньому Дніпрі (Є. В. Махно). Значний центр залізодобувного виробництва з десятками сиродутних горнів виявлений і досліджується в с. Новоклинове на Закарпатті (В. І. Бідзіля).

Вивчення пам'яток античних міст Північного Причорномор'я (VII ст. до н. е.— IV ст. н. е.) завжди займало помітне місце в дослідженнях українських археологів. В післявоєнний час вивчалися залишки найранішого з античних поселень на острові Березань в гирлі Дніпро-Бузького лиману (В. В. Лапін), квартали міст Ольвії (Л. М. Славін, Ю. І. Козуб, С. Д. Крижицький), Тіри (Л. Д. Дмитров, А. І. Фурманська, Р. І. Ветштейн), Херсонеса-Таврійського (О. І. Домбровський) та поселень ольвійської периферії — ур. Закисова балка (Ф. М. Штігельман) і с. Козирка (А. В. Бураков) на правому березі Бузького лиману. В результаті цих досліджень виявлено і вивчено залишки ряду значних будівельних комплексів різного призначення, здебільшого значну кількість різноманітних речових матеріалів, які характеризують господарське, політичне і культурне життя форпостів античного світу в Північному Причорномор'ї, вказують на характер взаємовідносин античних поселень і міст з корінним населенням Східної Європи.

Територія України, зокрема басейн Середнього Дніпра, справедливо вважається батьківщиною східного слов'янства. До числа пам'я-

ток, пов'язаних з стародавніми слов'янами, належать, як відомо, пам'ятки так званих зарубинецько-корчуватської (II ст. до н. е.—II ст. н. е.) та черняхівської (II—V ст. н. е.) культур, у вивченні яких досягнуті уже певні успіхи. Слід відзначити, що в нових дослідженнях важливим є те, що почали вивчатися не лише поховальні пам'ятки, як було раніше, але й поселення, що дозволило встановити землеробський характер господарства носіїв цих культур, їх ремісниче виробництво, обмінні й торгові зв'язки з сусідніми районами, в тому числі з античними містами Північного Причорномор'я.

Серед досліджених пам'яток зарубинецько-корчуватської культури цікаві поселення в с. Зарубинці на Київщині (Є. В. Максимов), на Пилипенковій горі в Каневі (В. А. Богусевич, Є. В. Максимов) і с. Сахнівка (В. Й. Довженок) на Черкащині, в с. Великі Дмитровичі на південь від Києва (Є. В. Махно), в селищі Пирогове (Є. В. Махно), на горі Юрковиці (Є. В. Максимов) в Києві та в с. Лютіж на північ від нього (В. І. Бідзіля). Великий могильник цього часу досліджується в околицях селища Пирогове (А. І. Кубишев).

Значно більше досліджено пам'яток черняхівської культури. Це — поселення в селах Жуківці (Є. В. Махно) і Єрківці (В. М. Даниленко) на Київщині, Пряжев і Ягнятин на Житомирщині (Є. В. Махно), Леськи на Черкащині (М. Ю. Брайчевський), Микольське в дніпровському Надпоріжжі (А. Т. Сміленко); могильники в м. Переяславі-Хмельницькому на Київщині (В. К. Гончаров і Є. В. Махно), в селах Кантемирівка і Компанійці (Є. В. Махно), в місті Лохвиці (В. П. Петров, Д. Т. Березовець) на Полтавщині та с. Косанове на Вінниччині (В. П. Петров, Н. М. Кравченко). Цікаве поселення черняхівської культури з групою кам'яних скульптур-ідолів язичеських богів типу збручського «Святовита» досліджувалося в с. Іванківці на Поділлі (М. Ю. Брайчевський, В. Й. Довженок).

Східнослов'янські пам'ятки середини та другої половини I тисячоліття н. е., які, як вважають, належали літописним племенам, вивчалися на всій території республіки. Це — поселення в ур. Лука-Райковецька поблизу м. Бердичева на Житомирщині (В. К. Гончаров), в селах Пастирське (М. Ю. Брайчевський), Стецівка (В. П. Петров) і Пенківка (Д. Т. Березовець) в басейні р. Тясмин, в м. Гайворон на Вінниччині (В. І. Бідзіля), поселення і могильник в с. Волинцеве поблизу м. Путивля на Сумщині (Д. Т. Березовець).

В ряді районів України вивчалися також ранньосередньовічні пам'ятки неслов'янських племен. Серед них найбільш цікаві — городище, поселення і катакомбний могильник VIII—X ст. в с. Верхній Салтів на Харківщині (С. А. Семенов-Зусер, Д. Т. Березовець), гончарні майстерні в ур. Канцирка біля с. Федорівка в дніпровському Надпоріжжі (А. Т. Сміленко) та Скалистинський могильник (IV—IX ст.) поблизу м. Бахчисарая (Є. В. Веймарн), залишки порту VI ст. в м. Судак і поселення VI—X ст. на горі Тепсень поблизу с. Планерського (М. А. Фронжуло), так звані Довгі стіни VI—VIII ст. в гірських районах (О. І. Домбровський) в Криму.

Територія України, зокрема Середнє Придніпров'я, є центром формування давньоруської держави — Київської Русі IX—XIII ст. Вивчення пам'яток давньоруських міст — одне з найважливіших завдань українських археологів. Лише перелік давньоруських міст, пам'ятки яких були об'єктами досліджень Інституту археології в післявоєнний час, свідчать про їх значні масштаби і, природно, про відповідні наукові результати. Вивчалися й продовжують вивчатися різноманітні пам'ятки і райони столиці Стародавньої Русі — Києва (В. А. Богусе-

вич, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, П. П. Толочко), Чернігова (В. А. Богусевич), Галича (В. К. Гончаров, В. Й. Довженок), Переяслава (Р. О. Юра), Городська (В. К. Гончаров, Р. І. Виїзжев), Воїня (В. А. Богусевич, В. К. Гончаров, В. Й. Довженок, Р. О. Юра), Пліснеська (М. П. Кучера), Путивля (В. А. Богусевич), Любеча (В. К. Гончаров), Вишгорода (В. Й. Довженок), Колодяжина (В. К. Гончаров, Р. О. Юра), Білгорода (Д. І. Бліфельд), Іван-города (В. К. Гончаров), Чучина (В. Й. Довженок) та ін.

Сільське поселення епохи Київської Русі та післямонгольського часу розкопується в останні роки в с. Комарівка на Київщині (А. І. Кубишев). Дослідження середньовічного «печерного» міста-фортеці Чуфут-Кале провадились поблизу Бахчисарая в Криму (Є. В. Веймарн). Розкопувались залишки татарського міста на Нижньому Дніпрі (В. Й. Довженок). Зараз Інститут приступив до археологічного вивчення пам'яток запорізького козацтва, зокрема на території спорудження історико-меморіального комплексу на острові Хортиця в м. Запоріжжі (Р. О. Юра).

Починаючи з 1951 р., Інститут археології організував і здійснив широку програму польових археологічних досліджень в районах новобудов, зокрема, каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі і Південному Бузі, каналу Сіверський Донець — Донбас і Кочетківського водосховища на Сіверському Дінці на Харківщині, на численних зрошувальних системах, створюваних у різних районах України. В результаті цих досліджень виявлено і розкопано значну кількість важливих археологічних пам'яток від неолітичної до середньовічної епох.

В післявоєнні роки Інститут видав серію наукових збірників — «Археологія» (21 том, з 1947 р.), «Археологічні пам'ятки УРСР» (13 томів, 1949—1963 рр.), «Краткие сообщения Института археологии» (12 випусків, 1952—1962 рр.), «Нумизматика и сфрагистика» (3 випуски, 1963—1968 рр.) та значну кількість монографій.

У 1957 р. Інститутом видана велика колективна узагальнююча праця «Нариси стародавньої історії Української РСР», в якій вперше у вітчизняній науці поданий систематичний виклад основних питань стародавньої історії населення території України від раннього палеоліту до середньовічної епохи. Тоді ж видана й книга І. Г. Шовкопляса «Археологічні дослідження на Україні. 1917—1957 рр.», в якій зроблений огляд вивчення археологічних пам'яток на території України за роки Радянської влади.

Інститут скликає свої наукові конференції, на яких підводяться підсумки експедиційних досліджень на Україні, обговорюються важливі питання стародавньої історії республіки. За післявоєнні роки відбулося 9 таких конференцій.

Значну увагу науковці Інституту приділяють популяризації наукових знань серед населення республіки.

Інститут археології підтримує наукові зв'язки з археологічними установами соціалістичних країн Європи — Болгарії, Румунії, Югославії і Угорщини, Німецької Демократичної Республіки, Чехословаччини і Польщі.

Археологічні дослідження проводили також ряд інших установ Академії наук Української РСР, зокрема Інститут суспільних наук у Львові. Співробітники Відділу археології (керівники М. Ю. Смішко і О. П. Черниш) дослідили значну кількість важливих археологічних пам'яток на території західних областей України. Найголовніші з них — багаточарові палеолітичні стоянки Бабин I, Молодове I і V, Вороновиця I на Середньому Дністрі (О. П. Черниш), неолітичне поселення

культури лінійно-стрічкової кераміки в с. Незвисько Івано-Франківської області (К. К. Черниш), трипільські поселення в Ленківцях (К. К. Черниш) і Звеничині (Ю. М. Захарук) в Чернівецькій області, поселення культур епохи міді — бронзи — лійчастих посудин (грибовицької) в с. Зимному Волинської області (Ю. М. Захарук, М. А. Пелешин) та шнурової кераміки в с. Городок поблизу м. Ровно (І. К. Свешніков), могильників лужицької культури в с. Млинище поблизу м. Володимир-Волинського (Ю. М. Захарук) та куштановицької культури поблизу с. Білки на Закарпатті (М. Ю. Смішко), поселення черняхівської культури в селах Неслухів, Вікнини Великі (М. Ю. Смішко) і Черепин (В. Д. Баран) на Львівщині й Тернопільщині та могильник у с. Іза на Закарпатті (М. Ю. Смішко), ранньослов'янське поселення в с. Ріпневі на Львівщині (В. В. Ауліх), давньоруське місто Пліснеськ (І. Д. Старчук) та ін. Видано ряд праць з археології західних областей України — збірники «Наукові записки» (т. I—II за 1953—1954 рр.) і «Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волні» (тт. 2—5, 1959—1964 рр.), а також ряд монографій.

Дослідженням палеолітичних пам'яток на Україні займалась створена наприкінці 20-х років Комісія по вивченню четвертинного періоду при АН УРСР. За участю співробітників її В. В. Різниченка, В. І. Крокоса, Л. А. Лепікаша та А. Вороного велись розкопки Мізинської, Журавської, Довгинецької та ряду палеолітичних стоянок дніпровського Надпоріжжя. Їх статті про геологічні умови залягання стоянок були опубліковані в щорічних збірниках Комісії «Четвертинний період», що друкувалися до середини 30-х років. Відновлена в 50-х роках Комісія (голова — академік АН УРСР В. Г. Бондарчук) знову займається вивченням палеолітичних пам'яток України, друкує статті з археології в своїх збірниках¹⁰. Проявляє інтерес до вивчення палеолітичних пам'яток і Сектор географії Інституту геологічних наук УРСР (М. Ф. Веклич).

Провідна роль у вивченні фауністичних залишків з археологічних пам'яток України належить Відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР. Співробітниками відділу (В. І. Бібікова, О. Л. Короткевич, К. В. Капеліст, Н. Л. Коваль, В. О. Топачевський, Є. С. Сергеев та ін.), частина яких бере й безпосередню участь в експедиційних дослідженнях, здійснено визначення видового і кількісного складу фауністичних комплексів з багатьох археологічних пам'яток України. Особливо значні заслуги в цьому має керівник відділу академік АН УРСР І. Г. Підоплічко, якому належить велика кількість праць про викопну фауну республіки, в тому числі два томи «Матеріалів до вивчення минулих фаун УРСР» (1938 і 1956 рр.). У 1966 р. під його керівництвом здійснені розкопки пізньопалеолітичної стоянки в с. Межирич поблизу м. Канева.

В останні роки вивченням залишків кісток людини з археологічних пам'яток України почали займатися антропологи Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, зокрема Г. П. Зіневич і С. І. Жилієва.

Археологічні дослідження проводили ряд місцевих краєзнавчих наукових товариств, що виникли після Жовтневої революції в деяких містах України і знаходилися під загальним керівництвом Академії наук УРСР. Значну роботу в галузі розвідок і розкопок археологічних пам'яток в степових районах Північного Причорномор'я здійснила Археологічна секція Одеської комісії краєзнавства, створена в системі

¹⁰ Четвертинний період, вип. 13, 14, 15, К., 1961; Матеріали по четвертинному періоду України, К., 1965.

академії наук УРСР в 1923 р. (керівник С. С. Дложевський). Навколо неї були згуртовані археологи, музейні працівники і краєзнавці Одеси, Херсона, Миколаєва, Мелітополя, Нікополя, Кривого Рогу, Первомайська та ряду інших південних міст України. Результати археологічних досліджень публікувалися у «Віснику Одеської комісії краєзнавства» (ч. 1 за 1924 р., ч. 2—3 за 1925 р. і ч. 4—5 за 1930 р.).

В останні роки колектив Інституту археології АН УРСР працював над підготовкою трьохтомної узагальнюючої праці — «Археологія України», в якій підведено підсумок досягнень археологічної науки в праві вивчення пам'яток матеріальної і духовної культури та історії давнього населення території республіки від найдавніших часів до сьогодення включно.

Важливу роль у справі популяризації досягнень археологічної науки і самих археологічних матеріалів з досліджених пам'яток повинен ідіграти Археологічний музей, що створюється тепер в системі Центрального науково-природничого музею Академії наук УРСР згідно з Іюстановою Ради Міністрів Української РСР і має бути відкритий у 1969 р.

Як відомо, перша археологічна установа АН УРСР ставила своїм завданням створення Археологічної карти України. Лише завдяки їй можна зібрати, систематизувати і належно науково визначити численні археологічні пам'ятки і матеріали, що походять з території республіки. Тільки з допомогою Археологічної карти можна навести належний орядок у величезній джерелознавчій базі стародавньої історії Української РСР. Створення Археологічної карти Української РСР — відповідальне і невідкладне завдання археологів республіки.

Всезростаючий інтерес громадськості до історичного минулого та його пам'яток покладає на радянських археологів відповідальні завдання по всемірному розгортанню й поглибленню своїх досліджень на території республіки з тим, щоб на основі всебічного вивчення різноманітних археологічних пам'яток створити важливі праці з історії господарського і суспільного життя, культури і побуту населення території країни в первіснообщинну, рабовласницьку та феодальну епохи.

Немає сумніву в тому, що археологи нашої республіки, в тому числі і їх основний загін — співробітники Академії наук УРСР, з честю виконують ці почесні завдання. Запорукою цього є постійна турбота Комуністичної партії і Радянського уряду про розвиток суспільних наук, окликаних відігравати вирішальну роль в ідейному вихованні трудящих нашої країни.

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ У СВІТОВУ СЛАВІСТИКУ (Підсумки VI Міжнародного конгресу славістів)

Історія слов'янознавства — одна з актуальних і важливих проблем нашої вітчизняної історичної науки. Як у дореволюційний період, так і в радянський час наша історична наука глибоко вивчала і зараз вивчає життя слов'янських народів, їх історію, культуру, побут, багатогранні взаємозв'язки між ними. Боротьба слов'янських народів разом з усіма народами світу за мир і соціальний прогрес, за соціалістичні перетворення в житті суспільства привертає великий інтерес дослідників-славістів (істориків, літературознавців, мовознавців, фольклористів і ін.) не лише в слов'янських країнах, а й у всіх країнах світу.

Здавна встановилася висока традиція міжнародних з'їздів слов'янознавців світу, на яких учені обговорюють актуальні проблеми своєї науки. В 1968 році відбувся VI Міжнародний конгрес славістів, який становить важливий історичний етап у розвитку світового слов'янознавства.

У цьому нарисі ми маємо на меті хоча б схематично розповісти про роботу конгресу, зокрема про участь у ньому славістів Радянської України.

Міжнародний форум наукового співробітництва слов'янознавців, що проходив 6—13 серпня в Празі, явив собою видатне історичне зібрання вчених, об'єднаних високими прагненнями наукових досліджень проблем славістики, учених — борців за мир і прогрес в усьому світі.

В Прагу, що є стародавнім видатним центром слов'янознавчої науки, прибули з 27 країн дослідники-славісти — фахівці в галузі літературознавства, мовознавства, фольклору, епосу слов'янських народів, їх історії, а також у галузі культурних зв'язків слов'янства з іншими народами.

В конгресі брало участь до двох тисяч чоловік. Численні делегації, крім найбільшої — чехословацької (616 представників), прибули з Болгарії (173), Радянського Союзу (162), Югославії (142), Сполучених Штатів Америки (113), Польщі (89), Федеративної Республіки Німеччини (89), Румунії (83), Німецької Демократичної Республіки (69), Угорщини (47), Великобританії (40), Франції (31), Данії (30), Канади (24), Швеції (22), Австрії (17), Італії (16), Норвегії (12), Бельгії (10) і т. д.

VI Міжнародний конгрес славістів відзначається своїми науковими результатами, широтою програми і фундаментальністю доповідей. На конгресі працювало 5 великих секцій: мовознавча, літературознавча, лінгвістична, фольклористична, історична. Радянські вчені брали участь у роботі всіх секцій. Члени делегації Радянського Союзу на чолі з академіком В. В. Виноградовим зробили до 100 доповідей і повідомлень з усіх згаданих спеціальностей, зокрема понад 20 виступів належить українським фахівцям. Радянські літературознавці, мовознавці, фольклористи й історики продемонстрували на конгресі високий науковий рівень своїх доповідей, чіткість ідейних позицій марксистсько-

ленінської методології наукового аналізу. Вони працювали в тісному контакті з ученими-славістами інших країн світу. З багатьох проблем славістики на з'їзді відбулися жваві творчі дискусії, які дали можливість вияснити ряд важливих питань сучасного слов'язознавства.

Наукові результати українських славістів, продемонстровані на конгресі, є відчутним внеском у розвиток слов'язознавчої науки на Україні¹ і разом з тим — радянської славістики в цілому, у зміцнення її зарубіжних контактів і взаємозв'язків. Українські вчені в своїх доповідях, що є наслідком розробки ними певних слов'язознавчих проблем, висвітлили ряд складних моментів у галузі слов'янського літературознавства, мовознавства, фольклористики, епіки. Виступи їх являли собою, природно, лише частину того доробку, що його надбала українська слов'язознавча наука в останні два-три роки перед конгресом.

Про поширення славістичної проблематики в галузі *літературознавства* свідчать численні праці. Серед монографічних досліджень звертають на себе увагу книги «Реалізм Болеслава Пруса» П. П. Вербицького, «Проблематика польської сатири 30—50-х років ХХ ст.» Ю. Л. Булаховської, «Леся Українка і зарубіжні літератури» І. Ю. Журавської. Вийшов ряд тематичних збірників, наприклад: «Жовтень і зарубіжні слов'янські літератури», «Розвиток зарубіжних слов'янських літератур на сучасному етапі»; є кілька випусків річника «Слов'янське літературознавство і фольклористика» та ін.

В основному славісти-літературознавці республіки під керівництвом Відділу слов'янських літератур Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (завідуючий — проф. Г. Д. Вервес) працювали над проблемами національних традицій, новаторства і взаємодії слов'янських літератур другої половини ХІХ—ХХ ст. Увага зосереджувалась на таких вузлових питаннях, як вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на літературний процес західних та південних слов'ян; зародження, розвиток і новаторський характер літератури соціалістичного реалізму; теорія і практика міжслов'янських літературних зв'язків; доля критичного реалізму в сучасних літературах країн соціалістичної співдружності.

Особливо плідним було багаторічне дослідження проблеми «Жовтень і зарубіжні слов'янські літератури», якій, крім спеціального тематичного збірника, присвячено ряд праць у періодичній пресі. Вдалося, насамперед, синтезувати досвід попередніх дослідників (як вітчизняних, так і зарубіжних) щодо визначення творчого методу формованих в 20—30-ті роки пролетарських літератур у Польщі, Болгарії, Чехословаччині, Югославії, показати, як тут поступово прокладав собі шлях у боротьбі з модернізмом найпередовіший творчий метод сучасності — соціалістичний реалізм. Розпочалося вивчення так званих авангардистських течій в західних і південних слов'янських країнах, було визначено їх соціальну та ідейно-естетичну природу, нарешті, проаналізовано, як під впливом Жовтня зазнавав змін критичний реалізм і як змінювався самий характер контактів між літературами (праці Г. Д. Вервеса, В. П. Ведіної, Ю. Л. Булаховської, І. Ю. Журавської, В. І. Шевчука та ін.).

Проблема контактів, літературних взаємодій була й раніше в центрі уваги українських дослідників, але протягом останніх років значно підвищився теоретичний рівень і посилилася методологічна спрямованість наших праць, про що найкраще можна судити як на основі доповідей,

¹ Початкові дані див. у статті: І. К. Білодід. Розвиток слов'язознавства в УРСР. — «Мовознавство», 1967, № 2, стор. 3—14.

виголошених на конгресі славістів, так і на основі ряду статей, надрукованих у збірнику «Слов'янське літературознавство і фольклористика», а також у журналі «Радянське літературознавство». Збільшився інтерес до теоретичних питань бінарного характеру зв'язків, до методики висвітлення багатопланових контактів конкретно взятої національної літератури (зокрема української) з світовим літературним процесом (праці Є. П. Кирилюка, Г. Д. Вервеса, А. Р. Волкова, Н. Є. Крутикової, І. Ю. Журавської, Ю. Л. Булаховської та ін.).

Посилилось і вивчення сучасного літературного процесу в країнах соціалістичної співдружності. В статтях і дослідженнях українських славістів зроблена спроба визначити характер новаторських пошуків провідних зарубіжних письменників, таких, як Я. Івашкевич, К. Брандис, Т. Ружевиц, Г. Караславов, Л. Стоянов, З. Плугарж, В. Мінач, П. Карваш, І. Андрич, М. Крлежа, розкрити особливості їх методу і стилю, показати складний процес подолання модерністських впливів рядом митців. Головна ж лінія цих досліджень — наукове висвітлення боротьби за реалістичне мистецтво, що допомагає формуванню нової людини — активного будівника соціалістичного суспільства.

На конгресі українські літературознавці зробили шість доповідей: Є. П. Кирилюк — «Український реалізм і літератури слов'янських народів у ХІХ ст.»; Н. Є. Крутикова і Д. В. Чалий — «Форми реалізму в східнослов'янських літературах другої половини ХІХ — початку ХХ століття»; С. С. Русакієв та Є. С. Шаблювський — «Становлення і розвиток соціалістичного реалізму в національних літературах»; Л. М. Новиченко — «Проблеми стильової диференціації в сучасних східнослов'янських літературах»; Ю. Л. Булаховська, І. Ю. Журавська, В. О. Захаржевська — «Багатство і різноманітність форм літературних взаємин в сучасній слов'янській поезії»; Г. Д. Вервес — «Про традиційне і новаторське в слов'янській поезії ХХ ст.».

Ці виступи разом із доповідями такого ж плану, виголошеними членами радянської делегації — ученими АН СРСР, висвітлили магістральні питання розвитку реалізму в українській літературі ХІХ ст. у її міжнародних зв'язках, розкрили особливості форм реалізму, зокрема в східнослов'янських літературах другої половини ХІХ — початку ХХ ст., порівняно з явищами в цій галузі, характерними для словесно-художнього мистецтва інших слов'янських країн. Питання соціалістичного реалізму ґрунтовно розроблені в дослідженнях про становлення і розвиток цього творчого методу пізнання і відображення дійсності, про багатство його форм, зокрема про стильову диференціацію в сучасних східнослов'янських літературах на загальнослов'янському фоні. Конкретизувала і разом з тим широко охопила ці питання, наприклад, доповідь про багатство і різноманітність форм літературних взаємин у сучасній слов'янській поезії.

Проблемам соціалістичного реалізму були присвячені доповіді московських учених, а також фахівців зарубіжних країн.

Розглядаючи роль традиційного і новаторського в слов'янській поезії ХХ ст., українські вчені висловили свою оцінку соціалістичної і естетичної природи сучасних основних літературних напрямів, зокрема так званих авангардних. Відзначимо, що про це йшлося і в ряді виступів зарубіжних дослідників. Деякі з них правдиво оцінювали характер авангардних течій, що являють собою велику тематико-естетичну строкатість, підкреслювали наявність в одних — прогресивних рис, а в інших — моментів глибокого формалізму, прагнення розглядати літературний твір як «автономну» «художню структуру» без врахування його суспільно-естетичної функції.

В цих дискусіях, що мали творчий характер і широкий діапазон, було висвітлено ряд важливих питань сучасного світового літературного процесу, зокрема розвитку слов'янських літератур.

Проблемам взаємозв'язків української літератури з художньою творчістю інших народів були присвячені також доповіді зарубіжних учених: М. Мольнара (ЧССР) — «До проблеми словацько-українських літературних зв'язків»; В. Шер (Угорщина) — «Шевченко і його угорські перекладачі»; Е. Райсснер (НДР) — «Про драму Лесі Українки «В пуші», П. Кірхнера (НДР) — «Про українське барокко». Виступи їх підтримали слависти України Є. П. Кирилюк, Г. Д. Вервес та ін.

Поширення і поглиблення української мовознавчої славістики за-свідчується як рядом праць цього характеру, створених на Україні перед празьким конгресом, так і доповідями, виголошеними на самому з'їзді.

Республіканським центром науково-дослідної роботи в цій галузі на Україні є, як відомо, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Відділ загального і слов'янського мовознавства цього Інституту, керований членом-кореспондентом АН УРСР О. С. Мельничуком, зосереджує свої зусилля на розробці широких комплексних тем, у яких поряд з висвітленням ряду актуальних питань структури слов'янських мов та їх розвитку даються й узагальнення попередніх досягнень вітчизняного і світового слов'янознавства. Тим самим створюється міцний ґрунт для дальшого розгортання славістичних досліджень у республіці. Результати роботи Відділу протягом останніх кількох років відображені в таких недавно опублікованих виданнях, як відзначена вже в пресі колективна монографія «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (К., 1966; автори — А. Й. Багмут, В. М. Коломієць, А. П. Критенко, Т. Б. Лукінова, О. С. Мельничук, Г. І. Нікулін, Н. П. Романова, О. Б. Ткаченко), монографія О. С. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення» (К., 1966), збірник «Структура і розвиток слов'янських мов» (К., 1967) та ін.

Зараз Відділ у повному складі приступив до укладання 4-томного «Етимологічного словника української мови», який матиме першорядне значення в справі розширення не тільки славістичних, а й індоевропейстичних горизонтів українських філологів. Зараз редагується I том словника, що буде поданий до видавництва навесні 1969 р., і закінчується укладання II тому. Використовуючи результати попередніх досліджень, автори дають чимало й нових етимологічних розв'язань, окремі з яких оформляються також у вигляді самостійних розробок і публікуються в різних республіканських і загальносоюзних періодичних виданнях та збірниках (журнали «Мовознавство», «Українська мова і література в школі», серійний збірник «Етимологія», Москва, тощо).

Паралельно з роботою над словником працівники Відділу загального і слов'янського мовознавства виконують ряд індивідуальних тем, більшість яких так само стосується лексичного складу слов'янських мов. Це такі теми, як «Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період» (В. Т. Коломієць), «Питання порівняльно-історичної лексикології слов'янських мов» (П. П. Критенко), «Розвиток слов'янського прислівника» (О. Б. Ткаченко), «Дієслова розумової діяльності в болгарській мові» (І. А. Стоянов), «Грецькі запозичення в східнослов'янських мовах» (О. Д. Пономарів), питання акцентології слов'янських мов (В. Г. Скляренко). Крім того, виконуються праці з питань інтонації простого речення в цих мовах (А. Й. Багмут), сербської антропонімії (І. М. Железняк) та ін. Разом з Інститутом мов і літератур Чехословацької Академії наук Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН

УРСР бере участь в укладанні Українсько-чеського словника (А. Й. Багмут, І. С. Назарова).

Одним з обов'язків дослідників у справі розвитку слов'янської філології на Україні є вивчення і популяризація наукової спадщини видатних українських славістів. Разом з Інститутом російської мови АН СРСР Інститут мовознавства готує до видання вибрані праці акад. АН УРСР Л. А. Булаховського в 5 томах.

Передаю до друку один з томів, який підготували Т. Б. Лукінова, М. М. Пешак за редакцією І. К. Білодіда. Він охоплює праці Л. А. Булаховського з питань українського мовознавства, створені, як відомо, у властивій авторові творчій манері аналізу явищ і фактів української мови в світлі яскравих паралелей і зіставлень з багатьма слов'янськими мовами. Вийшла брошура про творчий шлях ученого (автор — І. К. Білодід) з детальною бібліографією його праць (склала Н. Ф. Королевич).

Інститут мовознавства схвалив до друку монографію львівського науковця — докторанта Інституту професора Є. В. Опельбаума «Східнослов'янські елементи в німецькій мові».

Багатогранна тематика з різних галузей слов'янського мовознавства розробляється на кафедрах ряду університетів і педагогічних вузів республіки. Працівники кафедри слов'янської філології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка виконують колективну тему «Розвиток слов'янських мов у Польщі, Болгарії, Чехословаччині, Югославії у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». Зокрема, ведеться робота над питаннями стилістичного використання лексичних паралелей у слов'янських мовах. Надрукована книга «Художнє слово Коцюбинського та його переклади на слов'янські мови» за редакцією проф. В. І. Масальського. Члени кафедри працюють над створенням курсу лекцій з чеської мови для студентів філологічного факультету (В. В. Волейник), над укладанням Польсько-українського фразеологічного словника (М. Л. Паламарчук). На кафедрі слов'янської філології Львівського державного університету ім. І. Я. Франка розробляються питання граматичної будови сербо-лужицьких мов (доц. К. К. Трофимович), історичної граматики чеської мови (доц. М. А. Пушкар), порівняльно-історичного словотвору слов'янських мов (В. П. Андел) та ін.

Інтенсивна робота в галузі історичної фонології ведеться славістами Донецького державного університету. З ініціативи кафедри загального і слов'янського мовознавства (завідуючий — проф. В. К. Журавльов) у Донецьку проведена II Всесоюзна конференція з питань фонології. Славісти Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова розробляють питання історичного розвитку структури болгарської мови (Н. В. Коссек), синтаксису польської (доц. М. В. Павлюк) та ін. На кафедрах Ужгородського державного університету значна увага приділяється вивченню сучасних процесів розвитку західнослов'янських мов (О. М. Рот), українсько-західнослов'янських мовних стосунків (проф. Й. О. Дзендзелівський), синтаксису словацької мови (М. В. Симулик) та ін. Питання давньоруського синтаксису та історичних стосунків між східнослов'янськими мовами розробляються доц. Я. О. Спринчаком (Ніжинський педінститут). Розвиток лексики і словотвору чеської літературної мови періоду народної демократії досліджує О. Д. Некрот (Луцький педінститут); аналогічні процеси в сучасній польській мові вивчає В. Є. Федорищев (Чернівецький державний університет).

Цей короткий перелік, звичайно, далеко не вичерпує всіх тем із слов'янського мовознавства, які привертають до себе увагу численного загону українських славістів — працівників вузівських кафедр, але дає уявлення про те, що все більше зростають ряди фахівців у цій галузі.

Розбудові української мовознавчої славістики активно сприяє журнал «Мовознавство», що має виразний україністично-славістичний профіль на широкій теоретичній загальномовознавчій основі.

До VI Міжнародного конгресу славістів українські лінгвісти підготували такі доповіді: С. О. Висоцький — «Давньоруські написи Софії Київської XI—XIV ст.»; Л. Л. Гумецька — «Питання стандартизації слов'янських писемно-літературних мов стародавньої доби»; І. К. Білодід — «Контакти української мови з іншими слов'янськими і уніфікація її усної літературної форми»; В. Т. Коломієць — «Спільні тенденції розвитку лексики слов'янських мов у післявоєнний період»; В. М. Русанівський — «Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах»; Қ. К. Цілуйко — «Задачі створення національного атласу гідронімії».

Дослідження про давньоруські написи Софії Київської XI—XIV ст., що в ряді випадків з'єднало ці графіти з літописом і засвідчило поширення писемності в Київській Русі (як і Новгородські берестяні грамоти), ствердило цю проблематику як важливий напрямок українського історичного мовознавства в його зв'язках з історичною слов'янознавчою наукою. С. О. Висоцький закінчує зараз створення другої книги про мову древньоруських графіти, залучаючи матеріал також інших пам'ятників Київської Русі.

Важливі дослідження в проблематиці історичного розвитку слов'янських мов підсумовані в доповіді проф. Л. Л. Гумецької. Тут висвітлено значення церковнослов'янської мови в розвитку всіх слов'янських мов, зокрема східнослов'янських, підкреслено її кодифікуючу роль — різної, звичайно, інтенсивності для різних мов, залежно від історичних умов контактів (зокрема — більшу для російської, меншу — для української і білоруської). Розглянуте й значення латинської мови в процесах стандартизації слов'янських мов, особливо західних, а також проаналізовані факти засвоєння чи неприйняття ними певних латинських елементів. Таким чином, у доповіді були науково висвітлені давні в історичному аспекті питання про роль цих двох стихій — церковнослов'янської і латинської — в розвитку слов'янських мов і підкреслено вплив на них церковнослов'янської мови*.

У другій доповіді з того ж циклу розкрито значення контактів української мови з іншими слов'янськими і деякими неслов'янськими для вироблення її усно-літературного стандарту в загальнонаціональному масштабі. Цей процес визначався ступенем інтенсивності контактів на різних етапах історії української мови і в залежності від характеру її відносин з конкретними слов'янськими мовами. Старослов'янські («церковнослов'янські») впливи в багатьох випадках позначилися на організації також усної української мови. Зв'язки з польською, чеською, словацькою, в меншій мірі з болгарською, сербською (з неслов'янських — з угорською, німецькою, молдавською і румунською), залишивши певні відкладення в лексиці української мови, не зачепили її фонетики і граматичної будови, які базуються на своїй східнослов'янській природі.

Створенню єдності усної української мови в дорадянський період перешкождали роз'єднаність українських земель і тяжке правове становище цієї мови. Реальні можливості для її уніфікації були створені в радянський час — на базі рівноправності й вільного розвитку національних мов у Радянському Союзі, поширення освіти і воз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській державі. Українська мова

* На жаль, через хворобу С. О. Висоцький і Л. Л. Гумецька своїх доповідей не вивголюшували.

в кожній з возз'єднаних частин (Галичина, Буковина, Закарпаття) мала специфічні контакти з рядом слов'янських і неслов'янських мов. Інтенсивно звільняючись від непотрібних елементів, замінюючи діалектні форми літературними, вона в цих частинах республіки включилась у глибокий процес культурної уніфікації усного мовлення в загальнонаціональному масштабі УРСР, у взаємодії з іншими слов'янськими, а також неслов'янськими мовами.

Одному з важливих питань сучасного мовного процесу була присвячена названа вище доповідь В. Т. Коломієць. У доповіді на матеріалі російської, української, польської, чеської, болгарської і сербохорватської мов показано, що на сучасному етапі у всіх них найбільш значні зміни відбуваються в сфері лексики, зміни, пов'язані з суспільно-політичним, економічним і культурним життям, з прогресом науки і техніки. Закономірності цих загальних тенденцій в розвитку лексики слов'янських мов досліджені на численних фактах.

Доповідь В. М. Русанівського висвітлила явища граматичної будови сучасних слов'янських мов. Основна увага в ній приділяється формальним засобам вираження дієслівного стану; при цьому підкреслюється тісний взаємозв'язок морфологічного і синтаксичного рівнів мовної структури. Висвітлення паралелей української мови з іншими слов'янськими в сфері спеціальних явищ дієслівних форм становить важливу сторінку славістичних досліджень українських мовознавців.

Зацікавленість аудиторії викликала доповідь К. К. Цілуйка, який виклав створену в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР загальну концепцію побудови національного гідронімічного атласу (на матеріалі української мови). Основні теоретичні й методичні положення доповіді ґрунтуються на досвіді українських гідронімістів і ономастів, здобутому в роботі над створенням Гідронімічного атласу України.

Усі виступи українських славістів-мовознавців разом з доповідями учених цього ж профілю з інших країн становили важливу частину програми відповідних засідань секцій конгресу, засвідчуючи спільну наукову творчість у розв'язанні проблем, що викликають інтерес фахівців ряду слов'янських і неслов'янських країн. Висновки українських учених жваво обговорювались і дістали схвалення славістичної наукової громадськості.

Факти і явища української мови залучалися при висвітленні паралельних чи зіставних моментів мовного розвитку і в доповідях інших радянських та зарубіжних дослідників. Українські мовознавці дали гідну відсіч спробам деяких осіб, що, не маючи ні належної освіти, ні фахових знань предмета, намагалися самозванно і тенденційно, з буржуазно-націоналістичних позицій спотворювати факти і явища в розвитку мови української соціалістичної нації та її історії.

Науково-дослідна робота українських *фольклористів* напередодні VI Міжнародного конгресу славістів зосереджувалась навколо трьох головних проблем: закономірності розвитку народнопоетичної творчості в сучасну епоху; підготовка до видання 50-томної науково-популярної узагальнюючої серії «Українська народна творчість», міжслов'янські фольклорні та фольклористичні зв'язки. В плані даної статті відзначимо третій аспект досліджень. Фольклористи-славісти Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР продовжували свої студії, підготували і здали до друку колективну монографію «Визвольний рух слов'ян XVIII—XIX століть у народній пісенності», надрукували ряд статей у періодичних наукових виданнях, зокрема в журналі «Народна творчість та етнографія».

Окремі питання славістики в цій галузі розробляються працівни-

ками філологічних факультетів українських університетів. Зокрема, професор Київського університету М. М. Плисецький працює над вивченням поезики билин і українських епічних творів у порівнянні з іншими слов'янськими, доцент Ужгородського університету П. В. Лінтур — над слов'янськими баладами, викладач того ж вузу Ю. Д. Туряниця — над порівняльним дослідженням рекрутських українських, словацьких та угорських пісень. Доцент Одеського університету П. Т. Маркушевський вивчає фольклор національних меншостей Одещини, в тому числі болгар, а викладач Чернівецького — О. С. Романець виступив з рядом статей про зв'язки фольклору українців та молдаван. На всі згадані вище теми у різних періодичних виданнях вміщено матеріали названих авторів. Окремі статті славістичного профілю опублікували М. Я. Гольберг (Дрогобицький педінститут) — про переклади М. Рильським сербської епіки, Р. Ф. Кирчів (Львівський університет) — про значення українського фольклору в формуванні польської романтичної літератури, М. В. Гуць (видавництво «Радянська школа») — про сербські епічні пісні в перекладах на українську мову.

На конгресі працівники ІМФЕ виступили з двома доповідями: С. Й. Грица та О. І. Дей — «Принципи класифікації і наукового видання української словесно-музичної народної творчості на сучасному етапі»; М. М. Гайдай, В. М. Скрипка, М. С. Шумада, В. А. Юзвенко — «Історико-типологічні та генетичні зв'язки в епічній пісенній творчості слов'ян (XVII—XIX ст.)». В доповідях були висвітлені як теоретичні засади розгляду проблем, так і наслідки конкретних досліджень українських фольклористів і епіків, наукові висновки й пропозиції по темах.

В науковій діяльності українських славістів важливе місце належить проблематиці в галузі *історії*. В Інституті історії АН УРСР і на відповідних кафедрах ряду вузів України працює значний загін істориків-славістів.

Активізація їх слов'янознавчих досліджень виявилась як у розробці основних наукових проблем, створенні ряду ґрунтовних праць, так і в участі істориків-фахівців у республіканських та загальносоюзних з'їздах, конференціях, координаційних нарадах з питань славістики (на жаль, цього не можна сказати про міжнародні славістичні конгреси, де українські історики поки що виступають зрідка). Так, наприклад, на III Всесоюзній міжвузівській науковій конференції, яка відбулася на початку 1966 р. в м. Воронежі, від України була присутня делегація у складі близько 30 представників з Києва, Одеси, Харкова, Львова, Ужгорода, Чернівців, Кам'янка-Подільського, Рівного, Івано-Франківська, Миколаєва. На IV Всесоюзній міжвузівській конференції у Мінську в січні — лютому 1968 р. українські історики-славісти зробили до 60 доповідей і повідомлень.

Свідченням дальшого розвитку славістичної науки на Україні є також створення в Київському університеті у лютому 1968 р. нової кафедри історії зарубіжних соціалістичних країн і західних та південних слов'ян.

Одним з головних центрів, де інтенсивно розробляються ці питання, є, як відомо, Інститут історії Академії наук УРСР. Тут працює спеціальний Відділ історії зарубіжних соціалістичних країн (керівник — доктор історичних наук І. М. Мельникова) та Наукова рада з проблеми «Історія європейських соціалістичних країн», основне завдання якої — координація наукових досліджень з історичного слов'янознавства в республіці.

Найголовнішими проблемами, що вивчаються Відділом історії зарубіжних соціалістичних країн і славістами-істориками вузів, є: після-

воєнна історія слов'янських народів, соціально-економічні перетворення в країнах світової соціалістичної системи, дружба й співробітництво їх з Радянським Союзом, зокрема з Українською РСР, а також взаємозв'язки слов'янських і неслов'янських народів. В рамках Відділу нової та новітньої історії Інституту історії АН УРСР розробляється ще одна дуже важлива проблема — це слов'янська трудова еміграція в країнах Американського континенту.

Про результативність праці Відділу історії зарубіжних соціалістичних країн свідчить опублікована у 1965 р. його співробітниками велика колективна монографія «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни» (30 друк. арк.), в якій висвітлюються політичні, економічні та культурні зв'язки Радянської України з державами світової соціалістичної співдружності, в тому числі й з слов'янськими. До 50-річчя Великого Жовтня науковцями відділу (із залученням авторів з Львова та Болгарії) була створена друга капітальна праця (25 друк. арк.) — «Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні в 1917—1920 рр.», де значне місце відведено висвітленню боротьби представників югославського, польського, чехословацького та болгарського народів за Радянську владу на Україні. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна створюється нове колективне монографічне дослідження — «Інтернаціональна сила ленінських ідей», в якому буде розкрито вплив В. І. Леніна і його ідей на розвиток революційного руху в країнах Центральної і Південно-Східної Європи.

Співробітники згаданого відділу Інституту історії АН УРСР уже опублікували і готують до друку окремі наукові праці, присвячені різноманітним зв'язкам Української РСР з Польською Народною Республікою (І. Ф. Євсєєв, П. М. Калениченко), Чехословацькою Соціалістичною Республікою (І. М. Мельникова, І. А. Петерс, В. У. Павелко), Народною Республікою Болгарією (П. С. Сохань), Німецькою Демократичною Республікою (І. М. Кулинич), з Соціалістичною Республікою Румунією (І. Т. Лісевич). Доктор історичних наук Ф. П. Шевченко працює над великим дослідженням про зв'язки України з південнослов'янськими народами.

Ряд науковців Інституту історії та вузів республіки (І. М. Мельникова, В. І. Клоков, І. С. Дзюбо, В. А. Жебокрицький, Д. С. Похилевич та ін.) вивчає внутрішню історію слов'янських народів після встановлення там народно-демократичного ладу та більш ранні періоди їх життя.

Найбільш важливі проблеми з історії слов'янських народів, що розроблятимуться на Україні в найближчі роки, такі: вплив ленінських ідей на розвиток революційного руху зарубіжних слов'янських народів; вузлові питання будівництва соціалізму в європейських країнах народної демократії; співробітництво народів соціалістичних країн у будівництві соціалізму і комунізму. Крім того, будуть провадитися дослідження з історіографії та джерелознавства, в яких викриватимуться фальсифікаторські праці буржуазних авторів.

Наукова діяльність українських славістів на конгресі виявилася також в обговоренні доповідей зарубіжних учених (в ньому взяли активну участь Є. П. Кирилюк, Н. Є. Крутикова, Л. М. Новиченко, Г. Д. Вервес, О. С. Мельничук, М. А. Жовтобрюх, Й. О. Дзендзелівський, С. Й. Грица та ін.); в роботі постійних комісій Міжнародного комітету славістів (з ономастики — К. К. Цілуйка, з питань граматичної будови мов і питань термінології — О. С. Мельничука, з проблем поетики і стилістики — І. К. Білодіда та ін.); у керівництві засіданнями секцій конгресу (І. К. Білодід).

На VI Міжнародному конгресі славістів була організована книжкова виставка славістичних праць з багатьох країн світу. Слід з науковою об'єктивністю відзначити, що, крім представників Федеративної Республіки Німеччини,— вони, на жаль, дозволили собі в числі видань високої якості виставити й антирадянські, наклепницькі «праці» українського буржуазного націоналіста в галузі історії,— всі країни надіслали фундаментальні славістичні видання, які становлять цінний вклад у розвиток світового слов'янознавства.

Українська славістична книга зайняла на цій виставці своє почесне місце. Увагу делегатів і гостей конгресу, зокрема, привернуло тритомне бібліографічне видання: Н. Ф. Королевич, Л. В. Беляєва, Л. І. Гольденберг, Ф. К. Сарана, за редакцією Г. Д. Вервеса. Слов'янська філологія на Україні (1963—1967). Бібліографія. Ч. I. Мовознавство. Фольклористика. Ч. II. Літературознавство. Вип. 1. Загальні питання слов'янського літературознавства. Українська література. Ч. II. Літературознавство. Вип. 2. Російська, білоруська та зарубіжні слов'янські літератури. К., 1968.

Всі члени радянської делегації, в тому числі й українські фахівці, мали активні наукові й дружні контакти з багатьма славістами країн світу. Чеські й словацькі славісти доклали дуже багато зусиль для доброї організації і забезпечення плodотворної роботи конгресу в Празі.

Після закінчення з'їзду учасники його перейшли до дальшої праці. Завдання, зокрема, українських учених — теоретично й практично реалізувати наукові й суспільні наслідки VI Міжнародного конгресу славістів як у своїй дослідницькій роботі, так і в вихованні славістичних кадрів. Важливим завданням є також глибока підготовка до наступного, VII (Варшавського) Міжнародного конгресу з забезпеченням наукових досліджень у всіх галузях слов'янознавства, підготовка з усвідомленням високого значення цих форумів для розвитку наукових і громадських зв'язків слов'янських народів між собою, а також солідарності слов'янських країн з усіма неслов'янськими в боротьбі за дружбу народів, за мир і прогрес у всьому світі.

Повідомлення

ПРО РУХ ЗА КОМУНІСТИЧНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ В КОЛГОСПАХ УКРАЇНИ (1959—1965 рр.)

Є. С. ПОБЕРЕЖНИЙ

Могутньою рушійною силою будівництва комуністичного суспільства є соціалістичне змагання, яке проявляється в найрізноманітніших формах. Одна з найвищих його форм — рух за комуністичне ставлення до праці.

«Головною особливістю цього руху, — говориться у привітанні ЦК КПРС учасникам Всесоюзної наради передовиків змагання бригад і ударників комуністичної праці, — є те, що в ньому органічно поєднується боротьба за досягнення на основі найновішої науки і техніки найвищої продуктивності праці і виховання нової людини — господаря своєї країни, який постійно дивиться вперед, дерзає, думає, творить»¹.

Рух за комуністичну працю зародився в нашій країні восени 1958 р. з ініціативи робітничого колективу, комуністів і комсомольців залізничного депо Москва-Сортувальна. Цей патріотичний почин незабаром став відомий усьому радянському народові. Широкого розмаху набув він і серед трудівників сільського господарства України.

В республіці вже вийшла певна література з цих проблем², але її хронологічні рамки вузькі. Тому доцільно розглянути увесь період семирічки.

Першими в республіці включились у патріотичне змагання тракторна бригада колгоспу ім. Дзержинського Овідіопольського району на Одещині, очолювана депутатом Верховної Ради Української РСР комуністом Л. Кушко; ланка двічі Героя Соціалістичної Праці Г. Ладані з колгоспу ім. Леніна с. Великі Лучки Мукачівського району Закарпатської області; комсомольсько-молодіжна бригада тваринницької ферми колгоспу ім. Шевченка с. Тележинці Тетіївського району на Київщині; тракторні бригади А. Андріяша з колгоспу «Росія», двічі Героя Соціалістичної Праці О. Гіталова з колгоспу ім. XX з'їзду КПРС, В. Мельниченка з колгоспу «Україна» на Кіровоградщині та багато інших. Всього тільки за перших п'ять днів (з 19 по 23 листопада) у новому русі в сільському господарстві України взяли участь понад 370 бригад, ферм і ланок з 14 областей*.

Змагання за комуністичну працю очолили партійні організації рес-

¹ «Радянська Україна», 23 травня 1960 р.

² Є. С. Короїд. З історії руху колективів та ударників комуністичної праці в сільському господарстві України. — «УІЖ», 1962, № 1; П. С. Криво, В. О. Птушенко. Нові форми змагання в сільському господарстві. — Там же; Є. Я. Безпалко. Діяльність партійних організацій України по вихованню колгоспного селянства в дусі комуністичного ставлення до праці (1959—1961 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 9, К., 1966; та ін.

* Підраховано за матеріалами обкомів КП України, обласних і районних газет.

публіки. Вони накреслили конкретні заходи по його розвитку, проводили повсякденну організаторську роботу, узагальнювали і поширювали досвід кращих колективів та окремих передовиків промислового і сільськогосподарського виробництва. Протягом останніх двох місяців 1958 р. постанови про новий патріотичний почин та його всебічну підтримку ухвалили Донецький, Одеський, Вінницький, Харківський, Київський, Луганський, Івано-Франківський, Кіровоградський, Чернігівський, Закарпатський обкоми КП України³.

Велику роль в узагальненні результатів, обміні досвідом і дальшому розвитку змагання відіграли районні, міські та обласні зльоти учасників руху за комуністичну працю, проведені в республіці напередодні XXI з'їзду КПРС.

Рішення XXI з'їзду КПРС поклали початок перетворенню цього руху в масовий, всенародний.

У травні 1960 р. в Москві відбулася Всесоюзна нарада передовиків змагання, бригад і ударників комуністичної праці. В зв'язку з цим у привітанні ЦК КПРС дано високу оцінку патріотичному почину. 52 передовикам змагання присвоїли звання Героя Соціалістичної Праці, 2563 — нагороджено медалями Союзу РСР «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку». Учасники наради звернулися до всіх трудящих із закликом — зробити рух за комуністичну працю справді всенародним. Вже на 15 березня 1960 р. в сільському господарстві України боролися за звання комуністичних 9571 колективів, які охоплювали 189 778 чол. На цей же час воно було присвоєно 977 колективам, що налічували 18 311 чол. За почесне звання ударників комуністичної праці змагалось 36 682 чол. Завоювали його 4233 трудівники села⁴. Широкого розмаху набрав цей патріотичний рух в дні підготовки до XXII з'їзду КП України і XXII з'їзду КПРС. Сотні й тисячі колективів та окремих працівників промисловості і сільського господарства брали нові, підвищені зобов'язання, боролись за їх здійснення. Розвитку змагання в значній мірі сприяв почин групи керівників передових колективів і ударників комуністичної праці М. Мамаєв, К. Кисляков, Й. Галенка, І. Додукала, М. Ненюк, Л. Лукашевського, О. Гетьман, Ю. Пітри і Г. Ладані, які зобов'язалися допомогти сусіднім колективам, товаришам по роботі завоювати почесне звання⁵. Ця ініціатива знайшла широкий відгук і була підтримана ЦК КП України і партійними організаціями республіки.

В цей час на селі розпочався новий патріотичний рух за подання комуністичної взаємодопомоги економічно відсталим господарствам. Ініціаторами його виступили голови колгоспів ім. XXI з'їзду КПРС та ім. XXII з'їзду КПРС Березівського району Одеської області двічі Герої Соціалістичної Праці М. О. Посмітний і П. П. Ведута. Вони взяли зобов'язання поділитись досвідом своєї роботи і допомогти сусіднім економічно слабким колгоспам ім. Леніна та ім. Богдана Хмельницького⁶.

Центральний Комітет КП України рекомендував усім обкомам і райкомам партії республіки поширити цей почин. VIII пленум Одесь-

³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1104, арк. 25; од. зб. 1173, арк. 50; од. зб. 932, арк. 33; од. зб. 991, арк. 161; од. зб. 1119, арк. 74; од. зб. 952, арк. 214; од. зб. 1240, арк. 148; од. зб. 897, арк. 113; Маяки зовут вперед. Сборник документов и материалов о соревновании за коммунистический труд в Одесской области. Одесса, 1964, стор. 21; «Вінницька правда», 14 грудня 1958 р.

⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 553, арк. 3.

⁵ Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине. 1958—1961 гг. Сборник документов и материалов, К., 1963.

⁶ «Известия», 28 березня 1961 р.

кого обкому КП України обговорив питання про дальший розвиток ініціативи передових колгоспів Березівського району по організації комуністичної взаємодопомоги і закликав усіх керівників передових господарств, колгоспників і новаторів сільськогосподарського виробництва наслідувати цей приклад⁷. В своїй практичній діяльності обком постійно спрямовував міськкоми, райкоми КП України, первинні партійні організації на те, щоб подання комуністичної взаємодопомоги, впровадження досягнень науки і передового досвіду в сільськогосподарське виробництво сприяли не тільки піднесенню економіки і добробуту колгоспників відстаючих господарств, а й вихованню свідомості трудівників села. Обком партії вимагав, щоб розвиток цього патріотичного руху став складовою і невід'ємною частиною всієї організаційно-партійної та партійно-політичної роботи. Комуністи Одещини значну увагу приділяли контролю за виконанням договорів про комуністичну взаємодопомогу. В області періодично провадились обласні та районні громадські огляди, рейди взаємоперевірки виконання взятих зобов'язань. Їх результати активно обговорювалися на зборах колгоспників, партійно-господарських активах, засіданнях бюро райкомів КП України, широко висвітлювалися в районній та обласній пресі.

Завдяки посиленню організаторської і масово-політичної роботи партії напередодні відкриття XXII з'їзду КПРС в рух за подання комуністичної взаємодопомоги на Одещині включилося понад 80 передових колгоспів і радгоспів, у тому числі колгоспи «Прогрес», «Шлях Леніна» Кілійського району, «Ленінський шлях» Ізмаїльського району, ім. Татарбунарського повстання та ім. Леніна Татарбунарського району, ім. Леніна Кодимського району та ін.⁸

Патріотичний рух трудівників сільського господарства Одещини швидко поширювався і вже на початок грудня 1961 р. охопив понад 1200 передових колгоспів і радгоспів республіки⁹. Завдяки керівній діяльності партійних організацій він незабаром дав позитивні результати. Більшість колгоспів, які були економічно слабкими, вийшла в число передових господарств¹⁰.

Змагання за комуністичну працю сприяло виникненню багатьох інших патріотичних починань. Серед них: рух послідовників В. Гаганової, організація відгодівлі худоби в бригадах і ланках механізаторів за методом О. Рожко, рух за максимальну механізацію вирощування просяних культур, за високопродуктивне використання тракторних агрегатів на підвищених швидкостях; за глибоке вивчення сільськогосподарської техніки і опанування механізаторами кількох спеціальностей; почин М. Х. Савченко щодо переходу доярок на обслуговування великих груп корів і збільшення валових надойв молока та ін. Всі ці, як і інші форми змагання, розкрили додаткові можливості підвищення продуктивності праці в сільськогосподарському виробництві і показали шляхи зниження собівартості продукції.

Внаслідок копіткої роботи партійних організацій республіки рух за комуністичну працю ставав дедалі масовішим. На 1 січня 1961 р. у ньому брало участь 20 колгоспів, 2521 бригада, 3493 ферми, 3249 ланок — всього 9721 колектив, де налічувалося 241 365 трудівників сільського господарства. За звання ударника комуністичної праці змагалося

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2361, арк. 27.

⁸ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 1, оп. 77, од. зб. 15, арк. 6; ф. 56, оп. 26, од. зб. 26, арк. 106—108.

⁹ «Правда України», 22 грудня 1961 р.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2361, арк. 42; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 56, оп. 26, од. зб. 41, арк. 28.

39 292 чол. На цей час почесні звання було присвоєно 1245 колективам та 7705 передовикам сільськогосподарського виробництва¹¹.

Нова Програма партії, заклик ХХІІ з'їзду КПРС до всіх трудівників міста й села включитися в активну боротьбу за виконання величких накреслень партії викликали на Україні, як і в усіх республіках Радянського Союзу, нову хвилю змагання за комуністичну працю. Серед працівників сільського господарства республіки на початок 1962 р. у цьому русі брали участь 13 778 колективів, які охоплювали 349 119 чол., та 64 652 ударників комуністичної праці, в тому числі: в Донецькій області — 1197 колективів, Київській — 1178, Кримській — 913, Одеській — 867, Полтавській — 756, Харківській — 749, Вінницькій — 733, Миколаївській — 730, Сумській — 623, Запорізькій — 641¹². На цей же час присвоєно звання комуністичних 2419 колективам, що об'єднували 50 317 чол.; 17 798 трудівників сільськогосподарського виробництва стали ударниками комуністичної праці¹³.

Ряди учасників змагання зростали і в наступні роки. Так, у Київській області на початку липня 1964 р. в ньому брали участь 13 колгоспів, 9 радгоспів, близько 2 тис. бригад, ферм і ланок, загалом 125 тис. чоловік¹⁴.

Важливою особливістю патріотичного руху є потяг його учасників до знань, до вдосконалення своєї майстерності і кваліфікації, підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня. В республіці було створено широку мережу університетів сільськогосподарських знань, університетів культури, шкіл комуністичної праці і передового досвіду, економічних семінарів, конференцій і т. д. Багато з тих, що боролись за почесні звання, навчалися заочно у вищих і середніх учбових закладах, у вечірніх школах робітничої і колгоспної молоді.

Комуністична партія вимагає якнайширше застосовувати методи роботи передових колективів, новаторів сільськогосподарського виробництва в усіх колгоспах і радгоспах Радянського Союзу. «Ми повинні навчити спочатку більшість, а потім і всіх трудящих працювати так, як працюють сьогодні наші славні передовики, майстри праці,— говорив Л. І. Брежнев на ХХІІІ з'їзді КПРС.— Завдання це цілком здійсниме. Сьогоднішні передовики, новатори виробництва — звичайні люди. Але вони виділяються тим, що досконало оволоділи технікою, свідомо служать суспільству, виявляють високу моральні якості, дух колективізму і самовідданню, з повною віддачею сил виконують перед народом свої обов'язки. Це люди немов би з майбутнього. Вони працюють так, як працюватимуть всі при комунізмі»¹⁵.

В діяльності таких людей і колективів уже тепер складаються і міцніють елементи комуністичної праці. Однак було б помилкою вважати, що вона вже сьогодні є комуністичною. За визначенням В. І. Леніна, «комуністична праця в більш вузькому і строгому значенні слова є безплатна праця на користь суспільства, праця, яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами, а праця добровільна, праця без норми, праця, яка дається без розрахунку на оплату, без умови про оплату, праця за звичкою працювати

¹¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 553, арк. 6.

¹² Підраховано за матеріалами обкомів КП України, ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 626, арк. 2, 3, 4, 7, 8, 10, 13, 14, 17, 20, 23, 25, 28, 31, 33, 36, 41, 42, 46, 48, 54, 56, 58, 60, 62, 65, 68, 69, 70.

¹³ Там же.

¹⁴ Партархів Київського обкому КП України, ф. 9937, оп. 1, од. зб. 249, арк. 93.

¹⁵ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІІІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 89.

на загальну користь і за свідомим (що перейшло у звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму»¹⁶.

Комуністична партія приділяє велику увагу вихованню у трудящих мас любові до праці, почуття свідомого виконання громадських обов'язків, творчої ініціативи і створює умови для активної участі їх у житті Країни Рад. Для більшості радянських людей уже тепер праця на користь всього суспільства стає не тільки засобом існування, але й фізичною і духовною потребою, найважливішою формою участі в комуністичному будівництві. Саме ці риси характерні для учасників нового патріотичного руху. Аналіз його в сільському господарстві України свідчить про те, що там, де партійні організації повсякденно піклуються про налагодження масово-політичної і виховної роботи серед учасників змагання, там успішно виконуються завдання по дальшому розвитку сільськогосподарського виробництва.

Характерним є досвід у цій справі Кагарлицького райкому партії Київської області. Завдяки добре налагодженій організаторській та масово-політичній і виховній роботі, а також діловому керівництву соціалістичним змаганням всі колгоспи району стали економічно сильними, рік у рік збирають високі й сталі врожаї сільськогосподарських культур, підвищують продуктивність тваринництва. В 1961 р. колгоспники району виростили по 31,9 ц зернових, по 50 ц кукурудзи, 281 ц цукрових буряків з кожного гектара¹⁷. Значних успіхів досягли трудівники сільського господарства і в наступні роки, а в ювілейному 1967 р. Постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР район визнано переможцем у соціалістичному змаганні за вирощування високих врожаїв цукрових буряків. Тут на площі 9486 гектарів зібрано по 354 ц буряків з кожного га, план контрактиції виконано на 130%. Собівартість 1 центнера буряків — 1 крб. 49 коп. Району присуджено перехідний Червоний прапор і надано грошову премію¹⁸.

Завдяки зусиллям колективів та ударників комуністичної праці і вмілому партійному керівництву соціалістичним змаганням визначних успіхів у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції добилося багато районів і областей республіки.

Однак поряд з позитивним досвідом в організації руху за комуністичне ставлення до праці в колгоспах України допускалися недоліки і помилки. Так, певною мірою знайшов поширення на практиці і відображення в літературі заклик «Працювати, жити і учитись по-комуністичному», який не відповідав реальним умовам сучасності й нерідко призводив до того, що навіть звичайні прояви дружби і товариських відносин підносилися до рангу «комуністичних рис», «паростків комунізму» тощо. Правильнішим слід вважати заклик: «Учитися працювати і жити по-комуністичному!», — тобто вже сьогодні учитися робити все для того, щоб поступово підготувати себе до виконання вимог комуністичного суспільства. При цьому необхідно завжди пам'ятати вказівку нашого вчителя і вождя Володимира Ілліча про те, що «таку почесну назву треба завоювати довгою і впертою працею, завоювати доведеним практичним успіхом у будівництві дійсно комуністичному»¹⁹.

Однією з причин недостатнього розвитку змагання в окремих районах республіки було штучне створення колективів комуністичної праці, з наданням їм певних привілеїв, бюрократично-формальне став-

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 469.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1401, арк. 60.

¹⁸ «Сільські вісті», 13 січня 1968 р.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 383.

лення до учасників руху. Таким чином, перекручувався його зміст, породжувалось неправильне уявлення, ніби це справа тільки «обраних».

Не сприяла організації руху за комуністичну працю відсутність єдності між взятими зобов'язаннями і практичною боротьбою за їх здійснення. В окремих областях, районах і колгоспах учасники змагання ставили перед собою завишені показники, не враховуючи реальних умов і можливостей їх досягнення. В ряді випадків про роботу окремих колективів, що боролися за високе звання, судили лише з прийнятих зобов'язань, а не з підсумків їх виконання.

Наша партія робила і робить все для того, щоб найважливіша ленінська вимога єдності слова й діла завжди була законом її життя, дороговказом для кожного комуніста, кожного працівника. Жовтневий Пленум Центрального Комітету партії (1964 р.) і XXIII з'їзд КПРС створили в країні атмосферу справжньої діловитості і рішучої нетерпимості до балаканини, нереальних і безпідставних обіцянок. Партія учить, що бути завжди чесним, правдивим, дорожити довір'ям народу — значить не кидати слів на вітер, розумно зважувати кожну свою обіцянку. А коли вона вже дана, то докласти всіх зусиль, енергії і наполегливості, щоб виконати її з честю.

Значним недоліком в організації руху за комуністичне ставлення до праці було й те, що в ряді випадків допускалося порушення принципів матеріального і морального стимулювання передових колективів і новаторів сільськогосподарського виробництва. А тимчасом матеріальна заінтересованість і різноманітні форми морального заохочування нерозривно пов'язані між собою, взаємно доповнюються і мають надзвичайно велике значення в успішному розв'язанні завдань будівництва соціалізму і комунізму. Вони стимулюють зростання продуктивності праці, підвищення кваліфікації кадрів, впровадження нової техніки, досягнень науки і передової практики, посилюють боротьбу за економію матеріалів і трудових затрат, за зниження собівартості продукції, відіграють визначну роль у вихованні нової людини, привчають її до соціалістичної дисципліни праці, підносять добробут і моральний дух трудящих.

В. І. Ленін учив, що ставлення до праці при соціалізмі визначається не тільки революційною енергією, високою свідомістю і відданістю ідеям комунізму, а й матеріальною заінтересованістю. До комунізму, вказував він, можна підвести людей не на ентузіазмі безпосередньо, а за допомогою ентузіазму, породженого великою революційною енергією, на особистій заінтересованості. «Ударність,— писав В. І. Ленін,— є перевага, а перевага без споживання ніщо. Коли мені так будуть віддавати перевагу, що я буду одержувати восьмушку хліба, то дякую красненько за таку перевагу. Перевага в ударності є перевага і в споживанні. Без цього ударність — мрія, хмарка, а ми, все-таки, матеріалісти. І робітники — матеріалісти; коли говориш ударність, тоді дай і хліба, і одежі, і м'яса»²⁰.

Керуючись ленінськими вказівками, наша партія наполегливо і послідовно удосконалює систему матеріального і морального стимулювання трудящих. Центральний Комітет партії і Радянський уряд за останні роки здійснили ряд важливих заходів, щоб поліпшити планування й економічне стимулювання сільськогосподарського виробництва. Колгоспам визначено реальні плани закупок продуктів і сировини на 5 років, встановлено новий порядок їх продажу державі, значно підвищено закупочні ціни на багато продуктів землеробства і

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 10.

тваринництва. Упорядковано норми виробітку, систему додаткової винагороди за перевиконання планів урожайності, продуктивності тваринництва; запроваджено щомісячне авансування колгоспників, успішно перетворюється в життя рішення партії і уряду про введення гарантованої оплати в колгоспах. Значну роль у стимулюванні праці трудівників села відіграє також зниження цін на багато предметів виробничого призначення, на промислові й продовольчі товари народного споживання та ін. Новаторів виробництва, які досягають високих урожаїв сільськогосподарських культур, високої продуктивності тваринництва, оточують великою пошаною і славою, нагороджують орденами і медалями, їм присуджують почесні звання. Слід і далі розгорнути рух за комуністичну працю як складову частину і продовження соціалістичного змагання, його вищий ступінь. А якщо говорити про зміст цього почину на сучасному етапі в колгоспному виробництві, то більш правильним було б кваліфікувати його як рух за комуністичне ставлення до праці.

Славний почин передових колгоспів знаходить дедалі ширший відгук і підтримку по всій республіці; його практичне втілення в життя — могутня підойма в боротьбі за дальше піднесення сільського господарства.

Разом з робітничим класом республіки, трудящими всього Радянського Союзу трудівники колгоспних і радгоспних ланів України приводять у дію все нові й нові резерви виробництва, щоб виконати величні накреслення партії і уряду, внести гідний вклад у справу побудови комунізму в нашій країні.

25-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК У КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ БИТВІ

О. Л. СТЕШЕНКО.

Секретар Черкаського обкому Компартії України

Минуло чверть віку від того часу, як Червона Армія щент розгромила велике угруповання німецьких полчищ у районі Корсуня-Шевченківського. Поряд з всесвітньо-історичними перемогами Радянських Збройних Сил над гітлерівськими окупантами під Москвою, Сталінградом, на Курській дузі, в битві за Дніпро, Корсунь-Шевченківська операція була одним з найважливіших етапів на шляху до повної перемоги над фашистською Німеччиною. Вона мала також вирішальне значення для швидкого звільнення Правобережної України від загарбників.

Під час цієї операції було розгромлено 10 ворожих піхотних дивізій, 11-й артилерійський корпус, 42-й армійський корпус у складі танкової дивізії СС «Вікінг», мотобригади СС «Валлонія», а також близько 20 окремих частин. Ворог втратив усе озброєння й бойову техніку. 55 тис. солдатів і офіцерів було вбито й поранено, 18,2 тис. — потрапили в полон.

За вдале завершення битви 6 радянських військових з'єднань і частин були удостоєні звання «Звенигородських» і 23 «Корсунських». За виявлені мужність і відвагу тисячі солдатів та офіцерів нагороджено орденами й медалями СРСР, а близько 80 — присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Численні документальні матеріали підтверджують, що під час Корсунь-Шевченківської операції, як і взагалі в роки Великої Вітчизняної війни, з небувалою силою проявилися радянський патріотизм та пролетарський інтернаціоналізм, високі моральні й бойові якості радянських воїнів, їх беззавітна відданість справі Великого Жовтня та рідній Комуністичній партії. Партійні й комсомольські організації військових частин і з'єднань одержували багато заяв про вступ до партії та комсомолу. Наприклад, лише партійна комісія 780-ї стрілецької дивізії за два тижні прийняла до КПРС 265 воїнів.

Під час Великої Вітчизняної війни всьому світові було продемонстровано незламне єднання Радянської Армії з народом. На Черкащині діяло 4 підпільні райкоми й 63 партійні й комсомольські організації та групи, 22 партизанські загони (близько 13 тис. чол.). Так, у м. Корсуні-Шевченківському та навколишніх селах боротьбу з загарбниками очолив «Комітет 103» (об'єднував 6 партійних організацій — Корсунську, Селищанську, Сотниківську, Квітчанську, Петрушківську й Броваську), який проводив серед населення антифашистську агітацію, розповсюджував листівки, влаштовував на промислових підприємствах і залізницях диверсії, забезпечував партизанські загони оперативними даними, постачав продукти харчування, поповнював ряди месників. Підпільники виділяли для радянських військ провідників, повідомляли про розташування ворожих частин і т. ін.

Партизани загонів ім. Т. Шевченка, ім. Щорса, ім. Кутузова та інших вели запеклі бої з фашистами безпосередньо в кільці оточення.

А 500 чол. з с. Квітки спільно з радянськими воїнами протягом п'яти днів тримали оборону проти гітлерівців, що намагалися вийти з оточення. Близько 600 жінок, стариків і підлітків села рили окопи, підносили патрони й снаряди, подавали пораненим першу допомогу. Ця подія відома в історії Великої Вітчизняної війни під назвою «Квітчанської оборони».

Німецько-фашистські загарбники завдали області величезної матеріальної шкоди. Наприклад, лише в Корсунь-Шевченківському районі окупанти зруйнували 7 промислових підприємств, 2 МТС, гідроелектростанцію, 17 колгоспів, що становило понад 670 млн. крб. втрат (у довоєнному масштабі цін). Гітлерівці закатували й розстріляли 2897 громадян, понад 5 тис. чоловік вивезли на каторжні роботи до Німеччини. В Звенигородському районі було розграбовано та знищено устаткування всіх промислових підприємств, медичних закладів та дитячих установ, спалено 37 шкіл і всі бібліотеки. Такої ж розрухи зазнали й інші райони області.

Уже в перші місяці після визволення Корсунь-Шевченківського району від німецько-фашистських загарбників туди йшли ешелони з сибірським лісом, казахстанською худобою, уральськими тракторами. Всі народи нашої Вітчизни подавали допомогу українським трудівникам.

Від того часу минуло чверть віку. Залікувала рани, піднеслася з руїн і згарищ Черкащина. Під керівництвом ленінської Комуністичної партії, Радянського уряду, за допомогою всіх братніх народів СРСР трудящі Черкащини швидко відбудували зруйноване ворогом господарство. Так, уже 1950 р. було досягнуто довоєнного рівня виробництва. На полях, де гриміли жорстокі бої, де мужньо билися з ворогом радянські воїни, нині все ширше розгортається мирна битва за нові перемоги в комуністичному будівництві. Обсяг валової продукції промисловості 1968 р. порівняно з 1940 р. зріс у 5, а з 1945 р.— більше як у 20 разів. Сільськогосподарське виробництво за повоєнні роки зросло в 2 рази. Успіхи Черкащини у післявоєнні роки можна проілюструвати на прикладі колгоспу «Родина», трудівники якого, залікувавши заподіяні війною рани, перетворили його на високорозвинене господарство. Колгосп-мільйонер славиться високою врожайністю. У селі збудовано Палац культури, баню, школу, медпункт з родильним відділенням, два мости, павільйон автобусної зупинки, прокладено нові дороги. Будуються два бригадні клуби, три польові стани для механізаторів, типовий дитячий комбінат тощо. Село повністю електрифіковане і радіофіковане. На полях колгоспу працює 28 тракторів, тобто майже стільки, скільки їх було до війни в Стеблівській МТС. Є в артілі 22 автомашини, багато іншої техніки. Праця хлібороба стала індустріальною.

Великий крок у піднесенні економіки сільського господарства було зроблено після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.). Ще зримішими стали досягнення трудівників полів району після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, який вказав шляхи до економічного зміцнення колгоспів. Піднесення сільського господарства Корсунь-Шевченківського району за післявоєнні роки підтверджують статистичні дані: 1947 р. було вироблено лише 26 тис. т зерна, 57,5 тис. т цукрових буряків, 245 т м'яса, 719 т молока, а 1966 р. відповідно 53 798 т, 148 тис. т, 3 731 т й 17 264 т.

1966 р. прибутки колгоспів району досягли 15 671 тис. крб., а 1950 р. вони становили лише 1 697 тис. крб. Колгоспи дістали можливість розширити виробництво і значну частину коштів асигнувати для оплати праці, яка порівняно з 1961 р. зросла в 3,3 раза.

У самому Корсуні-Шевченківському за післявоєнні роки збудовано кілька маслозаводів, авторемонтний, консервний і механічний заводи, швейну фабрику, створено підприємство по ремонту електроустановування, потужну будівельну організацію — пересувну механізовану колону, кілька автогосподарств. Потужність Набутівського та Селищанського цукрових заводів зросла вдвоє, а Стеблівська текстильна фабрика нині за добу випускає стільки продукції, скільки випускала 1940 р. протягом декади.

Комуністична партія та Радянський уряд високо оцінили самовіддану працю трудівників району. 370 передовиків промисловості, сільського господарства, працівників культури нагороджені орденами та медалями Радянського Союзу.

Значних успіхів трудящі району досягли в розвитку освіти, культури, медичного обслуговування. В навчальних закладах (16 середніх і 21 восьмирічна школа, медичне, педагогічне й два професійно-технічних училища, кілька вечірніх шкіл) здобувають освіту 13 тис. чол.

Радянська Черкащина — край високорозвинутої промисловості. За останні роки тут було введено в дію такі велетні, як завод штучного волокна, хімічний та шовкоткацький комбінати тощо. Понад 300 великих підприємств щороку дають продукції більше як на 700 млн. крб. Лише за 10 місяців 1968 р. понад план видобуто 36 тис. т бурого вугілля, вироблено 28 млн. *квт-год.* електроенергії, 819 тис. *кв. м* м'якої покрівлі, 41,9 тис. *т* цукру-піску тощо (всього на 30 млн. крб.).

Успішно виконали завдання третього року п'ятирічки колективи Черкаського хімічного комбінату, Черкаської фабрики гігровати, рибкомбінату, Смілянського електромеханічного, Матусівського й Почапінського цукрових заводів. За виробництвом цукру область займає друге місце в СРСР.

У Черкаській області близько 500 колгоспів і радгоспів, які володіють 1,5 млн. *га* землі, мають тисячі тракторів, автомашин, комбайнів та іншої техніки. Трудівники сільського господарства у третьому році семирічки, незважаючи на несприятливі погодні умови, успішно виконали свої виробничі завдання. Найвищої врожайності зернових культур (26,3 *ц* з *га*) досягли хлібороби Жашківського району. Хороші показники мають також господарства Городищенського, Шполянського, Черкаського та інших районів.

Досить висока врожайність зернових в окремих колгоспах області, наприклад, ім. Щорса (Жашківський район) або «Іскра» (Черкаський), де зібрано відповідно по 37,1 *ц* (на 280 *га*) і 36 *ц* (на 403 *га*) пшениці з 1 *га*.

Визначних успіхів добилися буряководи області, які виростили в середньому по 324 *ц* коренів з кожного гектара, що на 58 *ц* більше, ніж 1967 р. В соціалістичному змаганні кращий результат показали жашківці, які накопали по 431 *ц* буряків з гектара. Понад 300 *ц* збрали також господарства Городищенського, Маньківського і Тальнівського районів. Буряководи області боролись не лише за підвищення врожайності, але й за зниження собівартості продукції.

Високих виробничих показників досягли тваринники. Вони достроково (ще 15 жовтня 1968 р.) виконали річні плани продажу державі продуктів тваринництва.

Батьківщина високо оцінила працю робітників і селян, 90 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, понад 5 тис. удостоєно інших високих нагород.

Черкащина — край високої культури. Тут є 3 інститути, 21 середній спеціальний учбовий заклад, 1 113 шкіл, 19 професійно-технічних учи-

лищ, 937 клубів і Будинків культури, 1 057 бібліотек, 7 музеїв, театр, філармонія, 950 кіноустановок. Все це, як і широка мережа медичних закладів, підприємств торгівлі й громадського харчування,— до послуг трудящих.

Черкаська область — ініціатор соціально-культурного будівництва на селі, яке ведеться в значних масштабах уже понад десять років. За цей час на кошти колгоспів, споживчої кооперації і методом народної будови споруджено понад 4 тис. об'єктів культурно-побутового призначення, зокрема понад 500 клубів і Будинків культури, 467 шкільних приміщень. Лише за три роки нинішньої п'ятирічки відкрито 104 клуби й Будинки культури, 75 шкіл, 69 дитячих дошкільних установ тощо. У Черкаському, Уманському, Шполянському, Христинівському і Маньківському районах по суті завершено будівництво клубних приміщень.

З ініціативи партійної організації Звенигородського району ряд колгоспів області виділив значні кошти для зміцнення матеріальної бази культурно-освітніх установ. Тільки протягом 1967—1968 рр. за рахунок культфондів колгоспів для клубів і Будинків культури придбано 367 баянів, 122 комплекти духових і народних інструментів, 108 піаніно, 56 телевізорів, на 70 тис. крб. літератури й бібліотечного устаткування. За 1959—1968 рр. колгоспи області витратили на соціально-культурне будівництво 61 і асигнували на культфонди 64,5 млн. крб. Природно, що створення матеріальної бази для культосвітніх установ активізувало роботу художньої самодіяльності. Саме на Черкащині народилася відома пісня «Степом, степом» (слова — М. Негоди, музика — керівника Черкаського народного хору П. Пашкевича).

Про розквіт народних талантів говорить той факт, що простий колгоспник з с. Жовтневий промінь Чернобаївського району В. Г. Безпалый написав роман «Гомін степів», який був схвально зустрінутий громадськістю України. У ньому розповідається про боротьбу за владу Рад і побудову соціалізму на Подніпров'ї.

На значне піднесення культурного рівня вказує те, що трудящі Черкаської області мають 48 тис. телевізорів, 60 тис. радіоприймачів і 380 тис. радіоточок, а на 1 тис. населення припадає 1,1 тис. екземплярів газет і журналів. Це яскраво й переконливо свідчить про оновлення Черкаської землі, визволеної героїчними радянськими воїнами від фашистських загарбників. Її трудящі готуються гідно зустріти знаменний ювілей — 25-річчя Корсунь-Шевченківської битви. На місцях бойових дій встановлено монументи,obelіски, пам'ятні знаки, насипано кургани на честь кожної з частин Радянської Армії й Окремої чехословацької бригади, які брали участь в оточенні й знищенні ворога. По місцях бойової слави проведено масові походи й естафети.

До знаменної дати вийшла з друку ілюстрована книга про історію Корсунь-Шевченківської битви та ілюстрований путівник по місцях боїв, створено документальний фільм «По місцях битви». Черкаські актори, літератори й композитори підготували нові твори. Велику роботу з військово-патріотичного виховання трудящих провадить музей історії Корсунь-Шевченківської битви.

Трудящі Черкащини висловлюють глибоку й сердечну подяку Комуністичній партії та Радянському урядові за постійну увагу і піклування про розвиток економіки й культури краю. Сторіччя від дня народження Володимира Ілліча Леніна робітники, колгоспники, інтелігенція області зустрічають тісно згуртованими навколо Ленінської Комуністичної партії, демонструючи свою непохитну віру священним ідеалам комунізму.

ПРО ПОЛІТИКУ ЗАХІДНОНІМЕЦЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ ЩОДО АФГАНІСТАНУ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

П. Ф. КІРПЕНКО

Протягом ХХ ст. в експансіоністських планах німецького імперіалізму Афганістан постійно посідає значне місце. Ще у 1915—1916 рр. кайзерівська Німеччина зробила спробу втягти Афганістан у першу світову війну. Відродження економічного потенціалу німецького імперіалізму після першої світової війни супроводжувалось зростанням його колоніальних зазіхань. Особливу активність німецький імперіалізм розвинув у Афганістані в тридцяті роки, прагнучи перетворити його на плацдарм для нападу на Радянський Союз.

Протягом 1937—1938 рр. німецько-афганський товарооборот зріс більше ніж утричі. З метою завоювання політичних позицій фашистська Німеччина надала Афганістану ряд пільгових позик, а також здійснювала постачання різного устаткування для промислових підприємств. Під виглядом технічних та інших фахівців до Афганістану широким потоком посунула німецько-фашистська військова та політична агентура. Напередодні і після нападу на Радянський Союз підривна діяльність німецько-фашистських агентів настільки посилилася, що афганський уряд, здійснюючи проголошену ним 7 вересня 1939 р. політику нейтралітету, в жовтні 1941 р. випроводив з країни усіх німців та італійців, які не були співробітниками дипломатичних представництв.

Прагнучи відновити свої позиції в світі, втрачені в результаті розгрому фашистської Німеччини, західнонімецький імперіалізм розгортає неабияку активність у країнах, що розвиваються. Найважливішим знаряддям проникнення західнонімецького монополістичного капіталу в ці країни є так звана «допомога». На початок 1965 р. ФРН встановила відносини такого роду з 89 країнами, а загальний обсяг фонду «допомоги» досягав 9,5 млрд. західнонімецьких марок. Понад 60% цієї суми припадає на 10 країн. Серед них — Індія, Пакистан, Сирія, Афганістан, ОАР, Судан¹.

В Афганістані перші західнонімецькі радники і технічні спеціалісти (представники приватних фірм) з'явилися на початку 50-х років. Проникнення по державній лінії почалося в 1958 р., коли на гроші, асигновані урядом ФРН у вигляді безвідплатних субсидій, до Афганістану згідно з угодою про технічну і економічну допомогу прибули геологічні та гідрологічні групи західнонімецьких спеціалістів. Слідом за цим прологом, починаючи з 1962 р., розгорнулося активне проникнення ФРН в Афганістан. Уряд ФРН надав Афганістану позику на суму 200 млн. західнонімецьких марок (близько 50 млн. дол.)². Згодом на-

¹ «Бюлетень посольства ФРН в Афганістані», 17 березня 1965 р.

² «Kabul Times», 28 березня 1965 р.

дійшов ряд інших позик та безвідплатних субсидій. На кінець 1966 р. уряд ФРН надав Афганістану «допомогу» на суму 360 млн. західнонімецьких марок*. З них: 260 млн. — позики на будівництво різних об'єктів; 80 млн. — безвідплатні субсидії за графою «технічна допомога», і 20 млн. на поставки різних товарів для реалізації всередині країни³.

Слід зауважити, що найохочіше західнонімецькі фінансові органи та кредитні фірми надають позики приватним корпораціям. Так, наприклад, найбільшому в Афганістані приватному концерну «Насаджі», який сконцентрував у своїх руках усе виробництво бавовняних тканин, було надано кредитів на суму 30 млн. марок⁴.

В умовах широкого економічного співробітництва Афганістану з країнами соціалістичного табору, насамперед з Радянським Союзом, західнонімецький імперіалізм змушений надавати безвідплатні субсидії та позики. Ця «допомога» не має на меті полегшити боротьбу афганського народу з відсталістю своєї країни. В її основі лежить прагнення прокласти шлях для економічного, політичного й ідеологічного проникнення західнонімецького імперіалізму в Афганістан. Західнонімецька «допомога» в основному має непродуктивний характер, перешкоджає розвитку державного сектора в обробній промисловості Афганістану. А саме державний сектор є найпрогресивнішим і найефективнішим знаряддям подолання економічної відсталості країни.

Одним з найважливіших моментів «допомоги» імперіалістичних держав країнам, що розвиваються, є виділення значних коштів на підготовку майбутніх управлінських та технічних кадрів. Це добре видно на прикладі діяльності ФРН в Афганістані. Щоб забезпечити широке проникнення ФРН в усі сфери державного і суспільного життя країни, Афганістану було надано безвідплатних субсидій на суму 80 млн. марок. Особливу увагу західнонімецький імперіалізм приділяє посиленню свого впливу в афганських учбових закладах, розуміючи, що в руках теперішнього покоління освіченої молоді згодом буде зосереджено керівництво країною. Саме на ці цілі ФРН витратила переважну частину всіх своїх безвідплатних субсидій, такою ж справою займається й переважна більшість усіх західнонімецьких спеціалістів у країні.

В 1961 р. Кабульський університет підписав угоду про співробітництво з Боннським і Кельнським університетами, строк якої в 1965 р. був продовжений ще на чотири роки⁵. Згідно з угодою, в 1966 р. в Кабульському університеті працювало 20 викладачів із ФРН: 12 — на науковому факультеті і 8 — на економічному. Для читання окремих лекційних курсів запрошувалися на короткий термін й інші фахівці з ФРН⁶.

Привертає увагу той факт, що Західна Німеччина надає дедалі більшого значення підготовці афганських економічних кадрів, яким економісти з ФРН втлумачують, що співробітництво Афганістану з Радянським Союзом й іншими соціалістичними державами не вигідне

* За обсягом своєї «допомоги» Афганістану ФРН посідає друге місце серед імперіалістичних держав, поступаючись лише перед США.

³ Підраховано автором за матеріалами афганських газет: «Аніс», 20 жовтня 1963 р.; «Іслах», 25 липня 1964 р.; «Kabul Times», 12 вересня 1965 р.; 27 вересня 1966 р.; 19 березня 1967 р.

⁴ Table of projects financed through german capital aid during the second and third Afghan five year plan (March 21, 1962 — March 20, 1967 and March 21, 1967 — March 20, 1972), Kabul, 1965.

⁵ «Kabul Times», 14 вересня 1966 р.; 13 серпня 1966 р.

⁶ «Kabul Times», 16 вересня 1963 р.

для їх країни. Західнонімецькі радники відверто заперечують на своїх лекціях необхідність і корисність спорудження найважливіших об'єктів, у будівництві яких, на прохання афганського уряду, бере участь Радянський Союз.

Дорогою життя назвав афганський народ автомобільну магістраль Кабул — порт Ширхан, яка проходить на висоті близько 4 тис. метрів над рівнем моря через гірський перевал Саланг і зв'язує південні і північні райони країни. Споруджена траса має не тільки важливе значення для країни, але й чималу міжнародну вагу. Про це, зокрема, писала навіть американська газета «Нью-Йорк Таймс»: «Дорога через Саланг — це велика перемога в багатолітній боротьбі людини за легкий шлях, який би зв'язав Центральну Азію з Індійським субматериком»⁷. Проте і тепер західнонімецькі «консультанти» твердять, ніби ця дорога Афганістану не потрібна.

Ще в 1924 р. Німеччина брала участь у будівництві ліцея «Неджат» у Кабулі, одного з найбільших середніх учбових закладів країни, який налічує 3 тис. учнів. 1966 р. в цьому ліцеї працювало 8 викладачів з ФРН, які значною мірою контролювали навчальний процес⁸.

Кредитори з ФРН сприяли будівництву, а згодом узали під свій контроль навчальний процес в Інституті по підготовці кадрів для управління промисловістю й для державних та місцевих адміністративних органів Афганістану⁹.

Після 1958 р. з безпосередньою участю ФРН у країні споруджено 4 професійно-технічні училища (в Кабулі, Хості, Кандагарі). В 1966 р. у цих навчальних закладах, де навчалось загалом 1 580 учнів, працювало 30 викладачів з ФРН. Найбільш підготовлені випускники училищ, як правило, протягом трьох років продовжують свою освіту в Інституті по підготовці викладачів технічних дисциплін. У 1966 р. у ньому було 300 студентів і працювало 11 викладачів із Західної Німеччини¹⁰.

2 грудня 1965 р. уряди ФРН і Афганістану підписали 8 угод на чотирирічний термін про посилення участі ФРН у роботі Інституту по підготовці кадрів для управління промисловістю, а також у роботі згаданих технічних училищ. Згідно з цими угодами загальна кількість учнів і студентів у названих учбових закладах найближчим часом має зрости до 2 565 чоловік, а кількість викладачів із ФРН — до 59, тобто подвоїться. Передбачено також трирічне навчання 103 афганських практикантів у ФРН, після чого вони стануть викладачами вищезгаданих учбових закладів¹¹.

Загалом 1966 р. в учбових закладах Афганістану працювало понад 80 викладачів із ФРН. Головні свої зусилля цей ідеологічно-диверсійний загін направляє на підризу дружби і співробітництва між Афганістаном і Радянським Союзом. Менш за все турбуючись про високий рівень підготовки національних кадрів, ФРН у ряді випадків направляє на роботу в учбові заклади Афганістану людей малокваліфікованих. Викладачі з ФРН часто грубо і зарозуміло ставляться до студентів.

Активність Західної Німеччини в галузі освіти поєднується з не менш наполегливим прагненням закріпитися в афганському державно-

⁷ «New York Times», 25 вересня 1964 р.

⁸ «Kabul Times», 19 вересня 1966 р.

⁹ Technical assistance activities in Afghanistan. Report of resident representative of the United Nations development programme in Afghanistan, Kabul, 1966, стор. 17.

¹⁰ Там же, стор. 16.

¹¹ «Бюлетень посольства ФРН в Афганістані», 6 грудня 1965 р.; «Аніс», 3 грудня 1965 р.

му апараті. Користуючись нестачею кваліфікованих національних кадрів, ФРН направляє велику кількість своїх представників для роботи в різноманітних афганських державних органах. На початку 1966 р. 51 західнонімецький спеціаліст працював у державному апараті Афганістану. 8 таких консультантів працювали в міністерстві планування, де вони брали участь у розробці основ економічної політики і здійснювали координацію всієї діяльності ФРН в Афганістані. Групи фахівців були прикріплені до міністерства гірничих справ та промисловості, управління по вивченню водних і земельних ресурсів міністерства сільського господарства Афганістану, міністерства зв'язку та інших організацій.

Цікаво зазначити, що при міністерстві внутрішніх справ протягом ряду років працює група консультантів з питань організації поліцейської служби в країні¹².

Прагнучи встановити свій контроль над діяльністю афганського державного апарату, західнонімецькі радники насамперед намагаються забезпечити проникнення в Афганістан західнонімецького монополістичного капіталу і створити там спільні німецько-афганські або чисто німецькі підприємства. В одному з своїх офіціальних виступів пан Хофф, який здійснює контроль за усією економічною діяльністю ФРН в Афганістані, відверто, без будь-яких дипломатичних тонкощів заявив: «Нашою головною метою в майбутньому є зменшення офіціальної допомоги (державних кредитів і субсидій.— П. К.) і підтримка замість цього приватних західнонімецьких капіталовкладень. Ми вважаємо, що допомога (державна.— П. К.) має тимчасовий характер, і приватні капіталовкладення повинні замінити її»¹³.

Практика показує, що подекуди представникам ФРН вдається впливати на розробку тих чи інших заходів економічної політики в країні. Навесні 1967 р. афганський уряд прийняв декрет про приватизацію іноземні і національні капіталовкладення в Афганістані як доповнення до відповідного закону 1958 р., що регламентує всю діяльність іноземного приватного капіталу в країні. Новий декрет розширив і повністю зрівняв права і привілеї національних та іноземних підприємців. Усі новостворювані промислові підприємства (як національні, так і ті, що належать іноземному капіталу), починаючи з моменту їх введення в дію, звільнено від прибуткового податку протягом 5 років проти 3 років за законом 1958 р. Згідно з розпорядженням уряду, на 5 років відмінено митні бар'єри на імпорт основного капіталу для будівництва підприємств, що виробляють напівфабрикати. Продукція таких підприємств, що вивозиться за кордон, також звільнена від сплати експортного мита аж на 10 років. Національному й іноземному приватному капіталу надано й ряд інших пільг у питаннях оподаткування. Іноземним ділкам та компаніям значно спрощені умови переказу прибутків за кордон¹⁴ тощо.

Все вищезазначене свідчить про те, що новий декрет, підготовлений групою західнонімецьких радників при міністерстві планування Афганістану, багато дав іноземному і національному приватному капіталу¹⁵.

В 1966 р. в рахунок позик і безвідплатних субсидій, наданих урядом ФРН, в державному апараті і навчальних закладах Афганістану

¹² Technical assistance activities in Afghanistan, стор. 16—17.

¹³ «Kabul Times», 28 березня 1965 р.

¹⁴ «Kabul Times», 1 березня 1967 р.

¹⁵ Report on the draft of an administrative regulation concerning the law encouraging the investment of the private foreign capital in Afghanistan, Kabul, 1962, стор. 11—12.

рацювало близько 130 спеціалістів із Західної Німеччини. Крім того, уряд ФРН направив до Афганістану велику кількість громадян по інії «служби добровольців» — цього західнонімецького варіанту американського «корпусу миру». Перші переговори про їх послілку в Афганістан були проведені в Кабулі в грудні 1964 р., а вже в січні 1966 р. до афганських учбових закладів, державних установ, лікарень і т. п. прибуло 65 «добровольців» з ФРН¹⁶.

В галузі міжнародних економічних відносин ФРН проводить курс на витіснення афганських товарів із західнонімецького ринку. Відбувається це лише тому, що Афганістан розглядає «спільний ринок», у кому головну скрипку грають західнонімецькі монополії, як знаряддя економічного тиску на країни, що розвиваються. В результаті дискримінаційної митної політики уряду ФРН афганський експорт у Західну Німеччину зменшився з 5,6 млн. дол. у 1961/62 р. до 2,8 млн. дол. у 1963/64 р. За цей же період щорічний імпорт Афганістану з ФРН більшився з 3,6 млн. дол. до 3,9 млн. Загалом же протягом 1964 р. Афганістан експортував у всі країни «спільного ринку» товарів на 5 млн. дол., тобто менше ніж у саму лише ФРН протягом 1961/62 р. За цей же час в Афганістан імпортовано з країн «спільного ринку» товарів на суму 6 млн. дол. Таким чином, дефіцит становив 1 млн. дол.¹⁷

Уряд Афганістану, прагнучи прискорити темпи економічного розвитку і одержати додаткові кошти для його здійснення, змушений іти на використання західнонімецьких позик і безвідплатних субсидій. Разом з тим, передові кола країни дають відсіч діям ФРН, які ущемляють гідність і національні інтереси афганського народу. Представники прогресивної громадськості викривають політичну й економічну небезпеку шупальців «спільного ринку» — цього замкнутого економічного групування імперіалістичних країн. Один з керівних працівників міністерства планування Афганістану Майванд писав: «Європейська шестірка, використовуючи свій надзвичайно великий економічний потенціал, примушує окремі країни діяти згідно з бажаннями членів цієї гестірки. Це завдає великої шкоди країнам, що розвиваються»¹⁸. На міжнародній конференції по розвитку торгівлі 1964 р. у Женеві, в рганях Економічної комісії Азії та Далекого Сходу Організації Об'єднаних Націй і на інших міжнародних форумах представники Афганістану різко виступали проти створення замкнутих економічних угруповань¹⁹.

На противагу цьому офіційні представники західнонімецького імперіалізму, не гребуючи брехнею і фальсифікацією, намагаються овести, ніби «спільний ринок» несе великі блага Афганістану, що взагалі не відбувається ніякого зменшення афганського експорту в ФРН а інші країни «спільного ринку». Згадуваний вже раніше Хофф зокрема стверджував, що в 1963 р. на країни «спільного ринку» приходилося лизько $\frac{1}{3}$ афганського експорту²⁰.

Якщо врахувати, що загальна сума афганського експорту становить 70 млн. дол. на рік, а експорт у країни «спільного ринку» в 1963 р. не перевищував 5 млн. дол., то безпідставність подібних заяв очевидна²¹.

¹⁶ «Kabul Times», 9 грудня 1964 р.; 10 листопада 1965 р.; 2 січня 1966 р.

¹⁷ Survey of Progress, 1964—1965, Kabul, 1965, стор. А-23, А-24.

¹⁸ «Kabul Times», 15 березня 1965 р.

¹⁹ «Kabul Times», 7 лютого 1965 р.

²⁰ «Kabul Times», 28 лютого 1965 р.

²¹ Survey of Progress, 1964—1965, стор. А-23, А-24.

Неоколоніалістська політика уряду ФРН в Афганістані супроводжується зростанням там активності західнонімецького монополістичного капіталу. В 1966 р. на території Афганістану з широким розмахом діяли великі західнонімецькі монополії, завойовуючи значні позиції в цивільному будівництві, створенні радіозв'язку, телефонної і телеграфної мережі, будівництві електростанцій і ліній електропередачі, у виробництві шерстяних тканин.

Порівняно з іншими приватними компаніями найбільший обсяг робіт здійснює «Хохтіф» А. Г.» — одна з наймогутніших будівельних фірм ФРН, заснована ще 1875 р. Їй належить кілька цегляних заводів, деревообробна і мебльова фабрики, чимало будівельного й іншого устаткування. Поряд з цим, компанія орендує приватну каменетесну фабрику «Хаджарі-Наджарі», де зайнято 350 робітників, і деревообробне підприємство державного заводу «Джангалак». Компанія «Хохтіф» виконує великі урядові замовлення по будівництву державних установ, навчальних закладів тощо²².

Ще з довоєнних часів (1936—1941 рр.) розгорнула свою діяльність в Афганістані електро- та радіотехнічна компанія «Сіменс». Після другої світової війни ця компанія брала участь у проектуванні і будівництві ГЕС Саробі потужністю 22 тис. *квт* (1951—1958), високовольтних ліній Саробі — Кабул, Саробі — Гульбахар — Джабаль-ус-Сірадж, а також кількох невеликих дизельних електростанцій. З кінця 50-х років компанія різко посилила свою діяльність у галузі налагодження радіо- і телеграфного зв'язку в країні. Вона поставляла устаткування для автоматичних телефонних станцій в Кабулі та інших містах, двох радіостанцій у Кабулі, а також здійснювала технічне керівництво над прокладанням ряду телефонних і телеграфних ліній²³. В Афганістані була створена змішана афгано-німецька компанія «Сіменс Афган Лімітед» для продажу різноманітного радіотехнічного та електротехнічного устаткування. Хоча 51% акцій цієї компанії володіють афганські підприємці, фактичний її хазяїн — західнонімецький концерн «Сіменс». З створенням цього філіалу компанія «Сіменс» широко розгорнула в країні реалізацію продукції своїх підприємств. Після 1960 р. тут закріпилась електротехнічна компанія «Ламайер». Вона є головним підрядчиком на спорудженні ГЕС «Махіпар» і реконструкції електромережі в Кабулі²⁴. Компанія має в Афганістані постійне представництво і досить успішно конкурує з фірмою «Сіменс».

В 1965 р. в Афганістані було споруджено найбільшу в країні шерстєткацьку фабрику «Афган Вул Індастріз Лімітед», що випускає 500 тис. *м* тканини на рік. Її власник західнонімецький підприємець Ерік М. Шейд, досвідчений ділоць, що має 5 подібних підприємств у ФРН і одне в Італії²⁵, одразу ж захопив замовлення міністерства оборони Афганістану на сукно для армії, чим підвів афганську фабрику шерстяних тканин у м. Кандагарі майже до катастрофи.

Найважливішим знаряддям, що пробиває західнонімецьким монополіям дорогу в Афганістан, є інститут радників, як важлива складова частина офіційної державної «допомоги» ФРН цій країні. Радники не тільки піклуються про створення максимально сприятливого інвестиційного клімату для своїх монополій, але й виступають у ролі їх безпосередніх представників. Зокрема будівництво в Кабулі західно-

²² «Kabul Times», 16 травня 1965 р.

²³ «Іслах», 24 червня 1964 р.

²⁴ «Іслах», 31 березня 1964 р.

²⁵ «Kabul Times», 19 серпня 1965 р.; «Аніс», 3 травня 1965 р.

німецької фабрики по виробництву шерстяних тканин було результатом прямого посередництва групи радників міністерства планування²⁶. Компанія «Сіменс» також дуже активно використовує багатьох офіціальних представників ФРН для встановлення зв'язків з можливими клієнтами і одержання замовлень.

Надання позик і безвідплатних субсидій Афганістану, крім збільшення портфелю замовлень і прибутків західнонімецьких монополій, забезпечує останнім додаткові можливості для проникнення в афганську економіку. Часто західнонімецькі монополії спочатку виступають як виконавці (підрядчики) на будівництві тих або інших об'єктів за рахунок західнонімецьких позик, а згодом відкривають в Афганістані свої постійні представництва, створюють філіали і таким чином міцно осідають на афганській землі. Прикладом цього є діяльність компаній «Сіменс», «Хохтіф», «Ламайер».

Кожний випадок такої активізації західнонімецького приватного капіталу в Афганістані викликає велике задоволення в правлячих колах ФРН. Ось що писав в одному з своїх номерів західнонімецький журнал «Орієнт» у зв'язку з закінченням будівництва шерстєткацької фабрики в Кабулі: «Її відкриття знаменує собою нову еру для афганської економіки — еру іноземних приватних капіталовкладень»²⁷.

Офіціальний Бонн і західнонімецькі монополії об'єднаними зусиллями намагаються прив'язати до себе афганську національну буржуазію. З цією метою уряд ФРН підтримує створення змішаних афгані-німецьких компаній, будівництво приватних афганських підприємств з участю західнонімецьких компаній, надання монополістичним капіталом ФРН позик афганським підприємцям.

Позики уряду ФРН, які становлять переважну частину західнонімецької «допомоги», негативно відбиваються на економічному і фінансовому становищі країни. За договірними умовами позики мають виплачуватися не товарами афганського експорту, як це робиться в афгано-радянських економічних відносинах, а конвертованою валютою. Ці позики надаються в середньому на 15 років з 4,5% річних, тобто строк їх малий, а процентна ставка велика²⁸. Водночас уряд ФРН щорічно вимагає від Афганістану сплати 0,25% з невикористаних західнонімецьких позик. Починаючи з 1965 р. умови західнонімецьких позик Афганістану були дещо пом'якшені (процентна ставка знижена до 3%, а строк позик подекуди збільшений до 25 років)²⁹. Проте, цей захід не змінив суті «допомоги» ФРН і не веде до скільки-небудь помітного поліпшення фінансового становища Афганістану, бо переважна частина позик ФРН була надана до 1965 р.

В результаті всіх цих обставин протягом третього п'ятирічного плану (1967—1971 рр.) Афганістан мусить виплатити уряду ФРН в рахунок погашення позик і сплати процентів 75 282 тис. західнонімецьких марок, в тому числі по державному сектору 45 854 тис.; і по приватному — 29 428. Ці кошти становлять 21% від загального обсягу західнонімецької «допомоги» і 39% — всіх використаних на кінець 1966 р. західнонімецьких позик³⁰.

²⁶ «Kabul Times», 13 січня 1966 р.

²⁷ Там же.

²⁸ Слід зазначити, що позики Радянського Союзу надані строком на 25—50 років з 0—2% річних. Саме ця обставина останнім часом і привела до деякої зміни умов позик ФРН на користь Афганістану (Н. М. Гуревич. Экономическое развитие Афганистана, М., 1966, стор. 233, 249; «Kabul Times», 16 березня 1965 р.).

²⁹ «Kabul Times», 16 березня, 31 липня, 12 вересня 1965 р.; 27 вересня 1966 р.

³⁰ Матеріали групи радників ФРН у міністерстві планування Афганістану. На кінець 1966 р. Афганістаном використано 194 млн. західнонімецьких марок у рахунок «допомоги» ФРН.

Важливим фактором збереження і зміцнення політичної та економічної незалежності Афганістану є його майже піввікова дружба з Радянським Союзом. З середини 50-х років в афгано-радянських відносинах почався якісно новий етап, однією із відмітних рис якого є широке економічне і технічне сприяння з боку Радянського Союзу. Протягом 1954—1965 рр. СРСР подав Афганістану позик понад 400 млн. доларів (приблизно 1,6 млрд. західнонімецьких марок, тобто в 4,5 раза більше так званої «допомоги» ФРН). Позики СРСР надаються, як показано вище, на дуже вигідних для Афганістану умовах, крім того в 1959—1960 рр. Афганістан одержав у дар 90 тис. т пшениці і т. д.³¹ В цілому після другої світової війни за участю Радянського Союзу в Афганістані зведено 33 промислові та інші об'єкти, а 26 — будуються³². Це забезпечує гармонійний розвиток афганської економіки.

Великий внесок в економічний розвиток дружнього Афганістану робить Радянська Україна. У 1965 р. підприємства нашої республіки забезпечували устаткуванням і матеріалами будівництво 20 об'єктів в Афганістані, зокрема, турбіни для ГЕС «Наглу» виготовлені в Харкові; понад 100 українських спеціалістів працювали пліч-о-пліч з афганськими трудящими на новобудовах і підприємствах країни³³.

Посланці нашої республіки працюють у галузі технічної допомоги по лінії Організації Об'єднаних Націй. З 1962 по 1966 р. на важливому посту старшого економічного радника ООН при уряді Афганістану перебували І. А. Величко та О. Г. Новіков — обоє кияни.

Широка участь Радянської України в економічному розвитку Афганістану високо оцінена афганським народом і урядом. У квітні 1965 р. перебуваючи в Києві під час державного візиту в СРСР, тодішній прем'єр-міністр Афганістану Мухаммед Юсуф говорив у одному із своїх виступів: «Ваша прекрасна республіка добре відома в усьому світі і особливо в дружньому Афганістані. Наш народ добре знайомий з вашою гостинністю, мужністю і благородством»³⁴.

Щире співробітництво Радянського Союзу, країн соціалістичного табору з Афганістаном звужує можливості для проникнення ФРН та інших імперіалістичних держав у цю країну. Проте було б великою помилкою закривати очі на активність ФРН в Афганістані, недооцінювати небезпеку, яку західнонімецький імперіалізм несе волелюбному афганському народу. Основа цієї небезпеки криється в тому, що «допомога» уряду ФРН не просто прикриття, ширма західнонімецької неоколоніальної політики, а її найважливіше знаряддя.

³¹ Н. М. Гуревич. Назв. праця, стор. 233—249; «New York Times», 28 травня 1967 р.

³² «Известия», 3 червня 1967 р.

³³ «Kabul Times», 27 квітня 1965 р.; «Аніс», 17 березня 1965 р.

³⁴ «Радянська Україна», 27 квітня 1965 р.; «Kabul Times», 27 квітня 1965 р.

До 100-річчя від дня народження Н. К. Крупської

УЧАСТЬ Н. К. КРУПСЬКОЇ В МАСОВО-ПОЛІТИЧНІЙ РОБОТІ В 1917—1920 рр.

М. Д. ПАРФЕНЕНКО

Чудові якості Н. К. Крупської як полум'яного пропагандиста, пристрасного агітатора політики партії і відданого борця за справу перемоги соціалізму повною силою проявилися після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, коли VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), виходячи з ленінського курсу партії на негайне перетворення мирним революційним шляхом буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, закликала більшовиків розгорнути активну політичну роботу по організації і бойовому вихованню трудящих.

Перші два місяці після приїзду до Петрограда Надія Костянтинівна працювала в секретаріаті ЦК РСДРП, водночас виконуючи обов'язки особистого секретаря В. І. Леніна.

Разом з цим Н. К. Крупська допомагала керівникам партійних та профспілкових організацій поштово-телеграфних службовців в їх роботі щодо більшовизації петроградських працівників зв'язку і керувала нею ж організованим гуртком на поштамті¹. «...Хотілося, — писала вона про тодішню свою роботу, — залучити маси поголовно до громадської роботи»².

Надія Костянтинівна також брала участь в роботі великих партійно-політичних форумів: мітингів, конференцій, з'їздів. Зокрема вона була учасником Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів, де В. І. Ленін виступив з доповіддю «Про завдання пролетаріату в даній революції», і загальноміської Петроградської та VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б). Разом з іншими більшовиками Надія Костянтинівна вела рішучу боротьбу проти опортуністів, відстоюючи ленінські Квітневі тези. 3 липня 1917 р. на II загальноміській Петроградській партконференції вона виступила з доповіддю, в якій висвітлила шляхи боротьби партії більшовиків за організацію пролетарської молоді³. З 26 липня по 3 серпня 1917 р. Н. К. Крупська брала участь у роботі VI з'їзду РСДРП(б), який дав відсіч опортуністам, захистив ленінську теорію про можливість перемоги соціалізму в одній країні, взяв курс на підготовку до збройного повстання.

Починаючи з червня 1917 р., за порадою В. І. Леніна, Н. К. Крупська розгорнула широку партійно-політичну діяльність на Виборзькій стороні, одному з найбільших промислових районів Петрограда⁴.

¹ С. М. Левидова, С. А. Павлоцкая. Н. К. Крупская, Л., 1962, стор. 120.

² Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 287.

³ Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 1, К., 1963, стор. 416—417.

⁴ «Большевик», 1939, № 4, стор. 4—5.

«Робота у Виборзькому районі,— писала Н. К. Крупська,— дала мені надзвичайно багато,— це була хороша школа партійної і радянської роботи... Я вже забула свою недавню соромливість,— продовжувала вона,— і виступала скрізь, де треба»⁵.

З метою згуртування трудящих мас та непролетарських демократичних сил, партія більшовиків в кінці травня та на початку червня 1917 р. взяла активну участь у виборах до міських та районних дум. У Виборзькому районі внаслідок великої політичної роботи серед мас більшовики домоглися серйозних успіхів. З 65 делегатів, обраних до районної думи, 35 були більшовики⁶.

Гласним думи від більшовиків стала і Н. К. Крупська. 16 червня 1917 р. її обрали завідуючою культурно-освітнім відділом Виборзької районної думи. У своїй діяльності Н. К. Крупська керувалася вказівками В. І. Леніна про необхідність організації, політичного виховання і освіти трудящих як одного з найважливіших заходів підготовки перемоги пролетарської революції. Працювати довелося у тяжких умовах через відсутність будь-яких засобів, коштів і працівників-спеціалістів. Тут здався багатий досвід агітаційно-пропагандистської та педагогічної діяльності, набутий ще в роки боротьби з царизмом. Правильно оцінюючи політичну обстановку в країні, Н. К. Крупська зуміла швидко знайти вірний шлях організації культурно-освітньої роботи, широко залучаючи до неї трудящих. «Ми не боялися братися за діло,— писала вона,— вважали, що разом з робітниками, спираючись на їх самодіяльність, зуміємо розгорнути широку роботу»⁷.

З ініціативи Н. К. Крупської у Виборзькому районі була організована культурно-освітня комісія, до складу якої залучали представників усіх заводів, профспілок, кооперативів, юнацької організації, комітету солдаток, учнівську молодь. Члени комісії створювали на підприємствах культосвітні осередки, які брали на облік неписьменних і малописьменних та бажаючих навчатися, переконували їх в необхідності вчитися.

Члени та актив культосвітнього відділу Виборзької думи під керівництвом Н. К. Крупської добивалися відкриття шкіл та курсів для ліквідації неписьменності та малописьменності⁸, на фабриках і заводах, при майстернях та великих будинках створювали робітничі і домові клуби, де читали лекції і проводили бесіди. За їх активною участю закладались громадські сади і сквери, розгорталась бібліотечна робота. 5 вересня 1917 р. на засіданні думи Надія Костянтинівна повідомила, що культурно-освітня комісія ухвалила добиватись запровадження на заводах і фабриках «грамотної повинності», тобто дати змогу робітникам протягом 6 тижнів вчитися в робочий час⁹.

Ведучи гостру боротьбу з меншовиками та есерами, які саботували всі культосвітні заходи, більшовики культосвітнього відділу на чолі з Н. К. Крупською протягом липня-жовтня 1917 р. відкрили 40 шкіл та курсів різного типу для дорослих, 10 шкіл для підлітків, 40 бібліотек-читалень, 10 клубів для дорослих і 6 для підлітків і молоді; кілька шкіл крою і шиття, курси рахівників; декілька культосвітніх осередків на підприємствах і при великих будинках¹⁰.

⁵ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, стор. 284, 286.

⁶ «Советская педагогика», 1958, № 4, стор. 76.

⁷ Н. К. Крупська. Спогади про В. І. Леніна, стор. 285.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 12, оп. 1, од. зб. 818, арк. 1—2.

⁹ З. В. Ждановская, Д. К. Михалутина, Н. К. Крупская в период Великого Октября.— В борьбе за победу Октября. М., 1957, стор. 238.

¹⁰ «Советская педагогика», 1958, № 4, стор. 77—78.

Н. К. Крупська брала також безпосередню участь в організації дитячих майданчиків та безплатних їдалень для дітей робітників¹¹.

Вся робота культосвітвідділу та позашкільних установ повністю підпорядковувалась завданням боротьби проти контрреволюційної політики Тимчасового уряду, угодовства есерів і меншовиків, посилення впливу на робітничі та солдатські маси й підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Багато зусиль Н. К. Крупська віддала справі революційної організації і політичного виховання молоді. Вона була одним з найактивніших організаторів юнацького руху. Згадуючи про свою роботу серед молоді, Надія Костянтинівна писала: «...1917 рік зв'язав мене особливо міцними нитками з робітничою молоддю, змусив брати близько до серця всі питання, що стосуються до молоді»¹².

В цей час Н. К. Крупська часто відвідувала збори молодіжних організацій та мітинги юнаків та дівчат. У своїх промовах вона викривала опортунізм есеро-меншовицької ідеології, боролась за створення бойової комуністичної організації молоді, здатної під керівництвом партії більшовиків підготувати і повести юних пролетарів на штурм буржуазно-поміщицьких устоїв.

Своєю наполегливою виховною політичною роботою серед пролетарської молоді Петрограда Н. К. Крупська внесла значний вклад в справу створення Ленінського комсомолу. 7 червня 1917 р. на сторінках газети «Правда» було опубліковано «Примірний статут Спілки робітничої молоді», розроблений Н. К. Крупською. В цьому документі, пройнятому духом класової боротьби і пролетарського інтернаціоналізму, вказувалося, що головним завданням спілок повинна стати підготовка пролетарських революціонерів, борців за повалення капіталізму і перемогу соціалізму.

Протягом всього періоду підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції Н. К. Крупська веде широку публіцистичну діяльність. Її статті друкували газети «Правда», «Солдатская правда», «Социал-демократ», журнал «Город и земство».

13 травня 1917 р. вона опублікувала в «Солдатской правде» статтю «Сторінки з історії партії», в якій, висвітливши революційну діяльність В. І. Леніна, викрила наклепницькі вигадки есерів і меншовиків про те, що Володимир Ілліч приїхав в Росію нібито за завданням німецького уряду. «Петербурзький пролетаріат, — писала вона, — влаштував урочисту зустріч Леніну тому, що знав його минулу діяльність, знав, за що він приїхав боротись. З шаленою люттю обрушилась вся буржуазія, всі темні сили на Леніна... Для них він був уособленням того переходу до влади робітників, який загрожує всьому існуючому порядку, всім привілеям ситих»¹³.

Найбільше її статей надрукувала газета «Правда». Тільки за квітень-червень 1917 р. в ній було опубліковано 8 статей, в яких роз'яснювалися ідеї програми партії більшовиків у галузі народної освіти, різко засуджувалася експлуатація дітей та підлітків, порушувалося питання про залучення на бік пролетарської революції учительства і молоді¹⁴.

Під час розгулу контрреволюції, що наступив після 4 липня 1917 р., Н. К. Крупська, не припиняючи активної діяльності серед тру-

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 12, оп. 1, од. зб. 817, арк. 1.

¹² Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 5, К., 1964. стор. 164.

¹³ «Солдатская правда». 13 травня 1917 р.

¹⁴ Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 1.

дящих Петрограда, стає зв'язківцем між В. І. Леніним і ЦК партії більшовиків.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції перед ленінською партією комуністів постали складні завдання: мобілізувати радянський народ на ліквідацію розрухи, техніко-економічної відсталості, залишених у спадщину Радянській владі царизмом, і побудувати нове соціалістичне суспільство.

Для їх успішного розв'язання необхідно було передусім подолати темноту і неучтво, що панували серед трудящих, підняти їх культурний рівень, озброїти необхідними знаннями.

В. І. Ленін вказував: «Щоб можна було висвітлити перед народом політичні наші завдання, щоб можна було показати народним масам: «ось до яких завдань ми повинні прагнути»... треба зрозуміти, що тут потрібно підвищити культурний рівень мас. І треба добитись цього певного рівня культури. Без цього здійснити на ділі наші завдання не можна»¹⁵.

Для організації культурно-освітньої роботи в країні при Народному Комісаріаті Освіти РСФРР був створений позашкільний відділ. Керівництво ним Центральний Комітет партії доручив Н. К. Крупській¹⁶.

25 листопада 1917 р. на зборах громадян, які виявили бажання працювати в системі позашкільної освіти, Н. К. Крупська поділилася своїми планами організації культурно-масової роботи¹⁷. Обґрунтовуючи принципи організації культурно-освітньої роботи, вона керувалася ленінськими положеннями про необхідність широкого залучення до управління пролетарською державою трудящих міста і села, спираючись при цьому на їх ініціативу і самодіяльність.

«Центр ваги позашкільної роботи, — писала Н. К. Крупська, — тепер... в тому..., щоб негайно, якнайшвидше задовольнити вже пробуджені запити, вже назрілі потреби... Треба вкрити всю країну мережею елементарних шкіл для дорослих, шкіл для неписьменних і малописьменних. У комуністичній Росії не повинно бути неписьменних»¹⁸. «Масам треба оволодіти знанням, — роз'яснювала вона, — і до того ж оволодіти ним з найменшою затратою сил. Їм треба взяти з науки квінтесенцію її, все, що в ній є важливого і істотного, життєвого, взяти і негайно втілити в життя, застосувати на практиці»¹⁹.

Приступаючи до здійснення культурної революції, Наркомос, його позашкільний відділ на чолі з Н. К. Крупською розгорнули широку діяльність щодо виявлення, мобілізації і підготовки кадрів спеціалістів культурно-освітньої роботи на місцях.

10 грудня 1918 р. Радянський уряд видав за підписом В. І. Леніна декрет «Про мобілізацію освічених і організацію пропаганди радянського ладу», у розробці якого брала активну участь і Н. К. Крупська. Декрет проголошував: «Наказується негайно районним і міським радянським установам, а також Радам і Комітетам Бідноти в усіх селах при підтримці місцевих організацій та осередків Російської Комуністичної Партії провести... облік всього грамотного населення, виділяючи при цьому добре грамотних і здатних ясно і зрозуміло читати вголос»²⁰.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 53.

¹⁶ ЦДА РРФСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 39, арк. 43.

¹⁷ «Народное просвещение», 1918, № 1—2, стор. 19.

¹⁸ Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 7, К., 1965, стор. 14—15.

¹⁹ Там же, стор. 10.

²⁰ Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917—1947 гг., вып. 2, М.—Л., 1947, стор. 135.

У відповідності з планом боротьби з неписьменністю, розробленим Н. К. Крупською і затвердженим Наркомосом, по всій країні створювались губернські і волосні комітети ліквідації неписьменності, складалися списки неписьмених, відкривалися школи для дорослих, організовувалися курси підготовки працівників ліквідації неписьменності²¹. Вперше в історії робітничий клас і трудове селянство дістали можливість безкоштовно вчитися читати й писати. Трудящі маси країни Рад готувалися стати гідними будівниками соціалізму.

Під керівництвом і при безпосередній участі Н. К. Крупської позашкільний відділ Наркомосу розробив ряд положень і інструкцій про бібліотеки, клуби, хати-читальні, школи для дорослих, в яких були визначені їх завдання, методи і форми культурно-освітньої роботи.

Завдання ліквідації неписьменності та малописьменності серед трудящих Н. К. Крупська розглядала в нерозривному зв'язку з організацією політичного виховання робітників і селян. Вона добивалася, щоб культурно-освітня робота проводилася у відповідності з політичною партією, з завданнями соціалістичного будівництва, щоб створювані заклади були опорними базами партії в справі політичного виховання радянського народу. Розробляючи принцип організації культурно-масової роботи, Н. К. Крупська звертала увагу культосвітніх органів та установ на характер виховання радянських людей. «Соціалізм,— писала вона,— буде можливий тільки тоді, коли докорінно зміниться психологія людей. Змінити її — ось завдання, яке стоїть перед нами»²².

Надія Костянтинівна закликала культосвітні установи розгорнути роботу по роз'ясненню трудящим масам декретів Радянської влади та залученню до цієї справи всіх письменних, вбачаючи в цьому важливий засіб підвищення політичної свідомості трудящих. Згідно з декретом «Про мобілізацію освічених і організацію пропаганди радянського ладу» при Раднаркомі була створена комісія для складання популярних, доступних для трудящих мас, збірників декретів, постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду²³. 2 грудня 1918 р. Наркомос делегував до її складу Н. К. Крупську²⁴. Беручи участь у складанні популярних збірників, Н. К. Крупська написала книгу «Конституція РСФРР», в якій простою і зрозумілою для неписьмених мовою розкривала права і обов'язки громадян соціалістичної держави²⁵.

Важливе місце в організації культосвітньої роботи Н. К. Крупська відводила музеям. 19 липня 1918 р. Надія Костянтинівна звернулась до Вищої Ради Народного Господарства з листом-відношенням, в якому просила її взяти активну участь у створенні соціального музею. Цей музей, писала вона «...достатньо об'єктивно і повно відобразить явища суспільного життя і стане могутньою зброєю соціалістичної пропаганди»²⁶.

Культурно-освітня робота в масштабах величезної країни вимагала наукового керівництва, узагальнення і поширення набутого досвіду. Тому в жовтні 1918 р. Н. К. Крупська порушила питання про видання позашкільним відділом науково-теоретичного журналу.

Виступаючи 10 жовтня 1918 р. на засіданні колегії позашкільного відділу Наркомосу, Надія Костянтинівна визначила мету і завдання створюваного журналу²⁷. Про це писалось й у передмові першого но-

²¹ ЦДА РРФСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 3310, арк. 65.

²² Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 7, стор. 13.

²³ ЦДА РРФСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 41, арк. 390 зв.

²⁴ Там же, арк. 336 зв.

²⁵ Н. К. Крупська. Конституція РСФРР, М., 1918.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 12, оп. 1, од. зб. 663, арк. 1.

²⁷ ЦДА РРФСР, ф. 2306, оп. 15, спр. 30, арк. 81 зв.

мера журналу, що вийшов у 1919 р. під назвою «Внешкольное образование»²⁸.

Величезну роль у справі організації культурно-освітньої роботи відіграли численні статті Н. К. Крупської, що друкувалися на сторінках центральних газет «Правда», «Известия ВЦИК», журналів «Народное просвещение», «Внешкольное образование» тощо. В них обґрунтовувалися питання змісту роботи клубів, хат-читалень, бібліотек, організації пропаганди виробничо-технічних знань, глибоко висвітлювалися теоретичні і організаційні основи культурно-освітньої роботи²⁹.

Перші успіхи культосвітньої роботи відзначив I Всеросійський з'їзд в справі освіти, що відбувся в серпні 1918 р. З доповіддю «Позашкільна освіта за нового ладу», в якій висвітлювалися напрямки організації культурно-освітньої роботи і методи здійснення її, на з'їзді виступала Н. К. Крупська³⁰.

Надзвичайну роль в справі дальшого поліпшення всієї культурно-освітньої і політико-виховної роботи з масами відіграв VIII з'їзд РКП(б), активну участь в роботі якого брала і Н. К. Крупська. З'їзд високо оцінив діяльність позашкільного відділу Наркомосу, зокрема його роботу щодо організації навчання і політичної освіти трудящих і намітив ряд практичних заходів щодо дальшого поліпшення культурно-освітньої роботи та ліквідації неписьменності. Програмою партії, прийнятою на з'їзді, передбачався широкий розвиток мережі бібліотек, шкіл для дорослих, курсів, робітничо-селянських університетів тощо.

Здійснювати накреслені заходи доводилось у тяжких умовах громадянської війни, розрухи, голоду, коли всі сили і партії і народу були кинуті на захист завоювань Жовтня. В цей період Н. К. Крупська звертала увагу культосвітніх працівників на посилення роботи серед селянства, зокрема пропонувала їм організувати з цією метою шефство міста над селом³¹.

Велика політико-виховна робота серед трудівників села сприяла масовому залученню їх до молоді Червоної Армії. В її лавах сотні тисяч селян разом з представниками робітничого класу відстояли на фронтах громадянської війни першу в світі робітничо-селянську державу — Країну Рад.

В період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції і до останніх своїх днів Н. К. Крупська активно боролась за розкріпачення віками закутої в кайдани сімейного і суспільного гніту жінки-трудівниці та залучення її до революційної боротьби. Вона брала активну участь в усіх жіночих з'їздах, конференціях, нарадах, де закликала розгорнути серед робітниць і селянок культурно-освітню та політико-виховну роботу. Надія Костянтинівна вперше порушила питання про необхідність шефства жінки-робітниці над селянкою, зокрема в організації на селі дитячих ясел та садків. Багато разів вона виступала з статтями у пресі, добиваючись, щоб у соціалістичному суспільстві жінки на ділі були рівними з чоловіками як в обов'язках, так і в правах.

Крім цього, Н. К. Крупська вела широке листування, приймала відвідувачок, давала відповіді на питання, що хвилювали трудівниць.

Самовіддана праця Н. К. Крупської на ниві народної освіти, її активна участь у масово-політичній діяльності партії знайшли гідне визнання радянського народу.

²⁸ «Внешкольное образование», 1919, № 1, стор. 3.

²⁹ Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 7.

³⁰ Там же, стор. 14—19.

³¹ ЦДА РРФСР, ф. 2306, оп. 15, спр. 195. арк. 102.

Н. К. КРУПСЬКА І ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ (початок ХХ ст.)

В. М. КРИВЕНКО

Комуністична партія, радянський народ і все прогресивне людство готуються гідно зустріти 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Підготовка до славного ювілею збігається з іншою знаменною датою — 100-річчям від дня народження видатного радянського партійного й державного діяча, дружини Володимира Ілліча Н. К. Крупської.

«Не можна відділити її життєвого шляху від життєвого шляху Володимира Ілліча, а цим для нас всіх сказано так багато. Життєвий же шлях Ілліча не можна відділити від шляхів нашої партії,— писав представник старої ленінської гвардії Г. М. Кржижанівський.— ...на всіх шляхах цього великого життя він мав... підтримку свого вірного соратника Надії Костянтинівни. Людство ніколи не забуде того, що зробила ця жінка для найдорожчої всьому світові трудящих людини»¹.

Надія Костянтинівна народилася 14 (26) лютого 1869 р. у родині російського офіцера. Її батько був передовою людиною свого часу: брав участь у революційному русі, мав зв'язок з організацією «Земля і воля» 60-х років, з I Інтернаціоналом. Це мало значний вплив на формування революційного світогляду Н. К. Крупської. З 14 років, після смерті батька, вона змушена була самостійно заробляти на хліб. Однак це не перешкодило їй закінчити гімназію (вступила 1879 р.) з відзнакою і почати навчання на фізико-математичному відділі Вищих жіночих курсів. Незабаром Надія Костянтинівна познайомилася з творами К. Маркса і Ф. Енгельса. Про вивчення першого тома «Капіталу» вона пізніше писала: «Перші два розділи були дуже важкі, але, починаючи з третього розділу, справа пішла на лад. Я немов живу воду пила. Не в толстовському самоудосконаленні треба шукати шлях. Могутній робітничий рух — ось де вихід»².

1891 р. Надія Костянтинівна налагодила зв'язки з робітниками і стала вчителькою напівлегальної Смоленської вечірньо-недільної чоловічої школи у Петері, що була одним з вогнищ політичної освіти робітників. Це допомогло їй глибше усвідомити марксизм, ближче пізнати життя трудового народу. «П'ять років, проведені в школі,— писала вона,— влили живу кров у мій марксизм, назавжди спаяли мене з робітничим класом»³.

Молода революціонерка брала активну участь в організації Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і входила до його керівного центру. За вказівкою Володимира Ілліча Н. К. Крупська займалася підготовкою I з'їзду партії. Влітку 1896 р. вона прибула на Україну з метою домовитись про видання спільної нелегальної газети і з'ясувати можливість скликання з'їзду. З цих питань відбулася нарада в м. Полтаві.

Незабаром Надію Костянтинівну було заарештовано й 1898 р. засуджено до трирічного заслання в Уфимську губернію. Однак вона до-

¹ Воспоминания о Н. К. Крупской, М., 1966, стор. 5, 6.

² Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 1, К., 1963, стор. 18.

³ Там же, стор. 20.

моглася права відбути покарання в с. Шушенському, куди царські власті заслали В. І. Леніна. «З того часу,— писала Н. К. Крупська,— моє життя йшло слідом за його життям, я допомагала йому в роботі, чим і як могла. Розповідати про це — означало б розповідати історію життя і діяльності Володимира Ілліча»⁴. Вона переписувала ленінську працю «Розвиток капіталізму в Росії» в окремі зошити, щоб відправити їх у видавництво. Наприкінці 1898 р. В. І. Ленін повідомляв старшу сестру: «...Надя переписує досить швидко, в міру того, як я пишу»⁵.

В Шушенському Володимир Ілліч і Надія Костянтинівна переклали з англійської мови «Теорію і практику англійського тред-юніонізму» (т. 1) С. і Б. Вебб⁶, з німецької — книгу «Бернштейн і соціал-демократична програма. Антикритика» Каутського. Спільно з В. І. Леніном Н. К. Крупська складала резолюцію 17 соціал-демократів, спрямовану проти «Кредо» — програмного документа російських бернштейніанців. Її підпис стояв під цим рішучим протестом проти політики «економістів». Під час заслання вона написала свою брошуру «Жінка і соціалізм», що в 1901 р. вийшла під назвою «Жінка-робітниця». У ній зроблено висновок, що залежність жінки від чоловіка, її пригноблення зумовлені капіталістичним способом виробництва. «Політична боротьба — ось той шлях,— писала Надія Костянтинівна,— на якому робітники можуть добитися істотного поліпшення свого становища. У боротьбі за кращі умови праці, за політичну свободу, за краще майбутнє пліч-о-пліч з чоловіком-робітником піде і жінка-робітниця»⁷.

Брошура викликала значний інтерес у прогресивної громадськості країни. Так, Петренко з Харкова просив редакцію «Искры» надіслати кілька сотень примірників цієї праці, яка схвалена комітетом і прийнята до масового розповсюдження⁸.

Надія Костянтинівна вела величезну революційну роботу. Вона багато зробила для створення й зміцнення марксистсько-ленінської партії в Росії. З квітня 1901 р. була секретарем редакції «Искры». Пізніше О. Д. Стасова згадувала, що кількість листів, які відправляла Надія Костянтинівна за місяць, доходила до 300. Усі їх треба було зашифрувати, а шифр записати хімічними чорнилами між рядками відкритого тексту. «Ось тепер і судить, яку величезну роботу виконувала Надія Костянтинівна в цей період життя нашої партії»⁹.

Серед листів на Україну за 1901—1903 рр. виявлено й опубліковано 22 від В. І. Леніна (з них 11 написаних спільно з Надією Костянтинівною, а 5 — з її приписками), 27 від імені «Искры» і 132 особисто від Н. К. Крупської¹⁰. Листування з соціал-демократичними організаціями України мало різнобічний характер. У багатьох кореспонденціях йшлося про доставку й розповсюдження «Искры», передрук її окремих номерів, діяльність іскрівців на Україні, збирання коштів для революційного підпілля тощо. Але через усі листи червоною ниткою проходить турбота В. І. Леніна та Н. К. Крупської про те, щоб українські марксист-

⁴ Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 1, стор. 21.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 37, стор. 120.

⁶ Воспоминания о Крупской, стор. 461.

⁷ Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 1, стор. 100.

⁸ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964, стор. 57, 61.

⁹ Воспоминания о Н. К. Крупской, стор. 49.

¹⁰ Підрахунок зроблено автором за збірником «Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины»...

сти змогли виробити послідовно революційну лінію в боротьбі з «еконізмом» і бундівським сепаратизмом.

Надія Костянтинівна інформувала революційних соціал-демократів про теоретичну діяльність В. І. Леніна. Саме через неї стало відомо на Україні про підготовку до видання праці «Що робити?». В листі до Захарової (Одеса) від 1 (14) грудня 1901 р. вона писала: «До нового року вийде брошура «Искры», в якій у зв'язку з організаційними питаннями буде розглянуто причини незгод». До того часу, вказувала Надія Костянтинівна, обговорювати питання про з'їзд партії недоцільно. Іскрівців Києва вона сповіщала про роботу Ілліча над брошурою «Що робити?», написання ним статті «Початок демонстрацій», просила вжити заходів для її розповсюдження¹¹. Про вихід ленінської статті «Лист до товариша про наші організаційні завдання», де було конкретизовано ідеї щодо організаційної структури партії, Надія Костянтинівна повідомила в Харків¹².

В. І. Ленін і Н. К. Крупська розгорнули напружену боротьбу, завойовуючи на сторону «Искры» Київський комітет РСДРП. 1901 р. Надія Костянтинівна роз'яснювала киянам шкідливість місницьких тенденцій і нагадувала, що мета «Искры» створити загальноросійську організацію, яка б відстоювала не інтереси окремого району, а всієї російської партії. В грудні разом з Іллічем вона писала київському агенту «Искры», що він нічого не повідомляє про справи в комітеті, про те, який у ньому настрій¹³. У березні 1903 р. Київський комітет заявив про своє приєднання до «Искры», а Київ став загальноросійським центром підготовки II з'їзду партії. Надія Костянтинівна вела систематичне листування з одеськими агентами «Искры» (Д. І. Ульяновим, Р. С. Землячком, К. О. Левицьким) та з іскрівською групою в Харкові. «Дуже раді будемо вступити з вами в безпосередні відносини»¹⁴, — писала Н. К. Крупська в Харківський комітет РСДРП 7 (20) червня 1902 р. Пізніше вона висловила задоволення з приводу роботи, що велась у Харкові для об'єднання партії, підтримала бажання Харківського комітету РСДРП взяти участь у загальнопартійній діяльності. Представнику «Искры» у Полтаві Н. К. Крупська радила проводити гнучку тактику, вступати в місцеві соціал-демократичні комітети з тим, щоб іскрівці були обрані делегатами на II з'їзд партії¹⁵.

На початку літа 1903 р. у соціал-демократичних організаціях України іскрівський напрям панував безроздільно. Велика заслуга в цьому належала Н. К. Крупській.

Після II з'їзду РСДРП Надія Костянтинівна брала активну участь у згуртуванні революційних сил навколо ленінського ядра партії. Зміцнили її зв'язки з революційними соціал-демократами України. Соратниця Ілліча невтомно роз'яснювала зміст та значення рішень з'їзду, в листі до Київського комітету вказувала, що розкольницька тактика меншовиків, їх «намагання підірвати авторитет центральних установ принесе дуже велику шкоду справі»¹⁶.

В грудні 1903 р. через Катеринославський комітет та І. Х. Лалаянца Н. К. Крупська повідомила більшовиків України про зраду Г. В. Плеханова, його перехід на сторону меншовиків. У зв'язку з цим

¹¹ «Красный архив», 1934, т. I (62), стор. 146—147.

¹² Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины..., стор. 270.

¹³ Ленинский сборник, VIII, М.—Л., 1928, стор. 203—204, 210.

¹⁴ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины..., стор. 170.

¹⁵ Там же, стор. 163, 202—203.

¹⁶ «Український історичний журнал», 1960, № 2, стор. 137.

окремим виданням було опубліковано заяву В. І. Леніна «Чому я виїшов з редакції «Искры»?». Незабаром Надія Костянтинівна сповіщала Південне бюро ЦК РСДРП про вихід праці «Крок вперед, два кроки назад»¹⁷, а В. В. Воровського (останній працював тоді в Одесі) — про нараду 22-х більшовиків, яка схвалила ленінське звернення «До партії». Вона просила перевидати його й розповсюдити¹⁸. Пізніше Надія Костянтинівна неодноразово передавала на Україну вказівки В. І. Леніна про підготовку до наступного з'їзду. Більшовики України, які вели жорстоку боротьбу з меншовиками, активно виступили за скликання III з'їзду. Через Н. К. Крупську вони довідалися про вихід з друку праці В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», що відіграла значну роль у згуртуванні більшовицьких організацій на послідовно революційних позиціях¹⁹.

В буремні дні революції 1905 р., напередодні грудневого збройного повстання, Надія Костянтинівна повернулася в Росію. Працювала секретарем ЦК партії, відала явками і зв'язками з партійними комітетами, брала участь у підготовці IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП.

В зв'язку з поразкою першої російської революції і жорстокими поліцейськими репресіями вірна сподвижниця Володимира Ілліча разом з ним у грудні 1907 р. знову емігрувала. За кордоном вона виконувала відповідальні партійні завдання як секретар редакції газети «Пролетарий», а згодом «Рабочей газеты», секретар Центрального комітету (1912 р.— березень 1917 р.), а також Комітету закордонної організації (1915 р.— березень 1917 р.).

У той час Н. К. Крупська налагоджувала зв'язки з нелегальними партійними організаціями, редакцією «Правды», більшовицькою фракцією IV Державної думи тощо. Вона надсилала їм рішення більшовицького центру, вказівки В. І. Леніна, давала поради й рекомендації з усіх питань партійної роботи, організувала транспортування літератури. Масштаби її листування може розкрити така деталь. У двох кишенькових книжках за 1912—1914 рр. була записана 471 адреса (з них 221 закордонна), а в книжці за 1914—1917 рр.— 135 (95 закордонних)²⁰.

В 1911—1914 рр. Надія Костянтинівна листувалася також з більшовицькими організаціями України, зокрема з Київською (надіслала близько 16 листів). Так, 10 лютого 1911 р. вона писала про залучення робітників до нелегальної організаційної й пропагандистської роботи, а 26 липня інформувала Київський комітет РСДРП про стан справ у партії та в закордонних партійних організаціях. Н. К. Крупська повідомляла також про діяльність Російського Організаційного Комітету по скликанню Всеросійської партійної конференції, роботу Празької партійної конференції, вказувала на ворожі дії троцькістів, ліквідаторів, бундівців, примиренців, прохала надіслати листівки комітету, адреси явок, допомогти у встановленні зв'язків з рядом партійних осередків тощо. Катеринославську організацію РСДРП вона просила інформувати ЦК про обговорення рішень літньої наради Центрального комітету 1913 р. і розгортання страхової кампанії, а члена Одеської організації

¹⁷ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины..., стор. 392—393, 427, 434.

¹⁸ Третий съезд РСДРП. Сборник документов и материалов, М., 1955, стор. 264—265.

¹⁹ «Пролетарская революция», 1926, № 4 (51), стор. 19.

²⁰ «Вопросы истории», 1959, № 9, стор. 198.

РСДРП В. Д. Вегмана сповіщала про підготовку чергового з'їзду партії й жіночого соціалістичного конгресу²¹.

Н. К. Крупська проводила водночас і значну педагогічно-дослідницьку роботу: вивчала досвід передових педагогів Європи й Америки, співробітничала в російських журналах такого профілю. 1915 р. вона першою у світовій педагогічній літературі висвітлила питання народної освіти з марксистських позицій у праці «Народна освіта і демократія», де показала історію розвитку трудової школи, її залежність від економічних умов і суспільного ладу. В цій книзі вказувалось, що «поки організація шкільної справи перебуватиме в руках буржуазії, школа праці буде зняряддям, спрямованим проти інтересів робітничого класу. Лише робітничий клас може зробити школу праці «зняряддям перетворення сучасного суспільства»²².

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції почався новий етап багатогранної діяльності Н. К. Крупської. Вона була делегатом всіх з'їздів нашої партії (за виключенням I і V), які відбулись за її життя, й делегатом II, IV, VI і VII Конгресів Комінтерну, на одному з яких (IV) виступала з співповіддю «Про роботу з молоддю». З 1924 р. Надія Костянтинівна стала членом ЦКК, а з 1927 р. — ЦК ВКП(б).

Значний її вклад у здійснення культурної революції в СРСР. «Щоб довести справу Жовтня до кінця, — говорила Надія Костянтинівна, — робітникам треба опанувати знання, треба опанувати його і селянству. Без цього воно не може свідомо піти слідом за робітничим класом, без цього повільніше об'єднуватиме свої господарства»²³. Тому всі її зусилля були спрямовані на ліквідацію неписьменності й організацію системи народної освіти. Так, на I Всеросійській конференції шкільних підвідділів вона торкнулася ряду важливих питань професійного й загального навчання. 1925 р. на III Всесоюзному з'їзді Рад пролунала її палка промова «За нову, освічену країну». Ряд актуальних проблем народної освіти Надія Костянтинівна порушила у доповіді, виголошеній в Комуністичній Академії (1928 р.) і у виступі на нараді Товариства педагогів-марксистів (лютий 1930 р.), а також у пресі. Крупська посідала керівні пости в Наркомосі РРФСР, Головному політико-освітньому комітеті, очолювала науково-педагогічну секцію Державної вченої Ради і була головою Товариства педагогів-марксистів.

Радянським школярам вона говорила, що «знання потрібні в житті, як гвинтівка в бою»²⁴. Н. К. Крупська робила все для того, щоб учні одержували міцні знання. У записці до колегії Наркомосу (1933 р.) вона вказувала на їх перевантаження й недооцінку уроків фізкультури, а в листі секретарю ЦК ВКП(б) А. О. Жданову (лютий 1937 р.) — на відрив школи від життя²⁵.

Важливого значення надавала Надія Костянтинівна розв'язанню національного питання й піднесенню культурного рівня народів СРСР. Цим проблемам вона присвятила виступи на I сесії Ради в справі освіти національних меншостей (1927 р.) і нараді культпрацівників Крайньої Півночі (1933 р.).

²¹ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 г. — февраль 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 348—349, 358—359, 389, 504, 549—550.

²² Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. I, стор. 339.

²³ Там же, стор. 21.

²⁴ Н. К. Крупська. Вибрані педагогічні твори, К., 1961, стор. 461.

²⁵ «Исторический архив», 1960, № 2, стор. 184; Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. II, К., 1966, стор. 624—626.

У вересні 1925 р. Н. К. Крупська знову приїхала на Україну. У Харкові її зустріли з зворушливою теплотою трудящі, що прийшли на вокзал. На імпровізованому мітингу, в якому брали участь члени ЦК, ЦКК КП(б)У й уряду Радянської України, на привокзальній площі вона виступила з хвилюючою промовою. На Пленумі ЦК КП(б)У Надія Костянтинівна детально зупинилася на вказівках В. І. Леніна щодо організації й завдань органів ЦКК — РСІ. Вона також взяла участь у Всеукраїнському з'їзді клубних працівників, у загально-міських зборах комсомольців і молоді, зборах делегаток жіночих відділів, членів фабкомів і бюро осередків КП(б)У й ЛКСМУ²⁶.

Багато часу Н. К. Крупська відводила написанню спогадів про В. І. Леніна. Ще в травні 1917 р., коли Тимчасовий буржуазний уряд висунув проти вождя пролетаріату обвинувачення в шпигунстві на користь Німеччини, вона написала статтю «Сторінки з історії Російської соціал-демократичної партії», яку без підпису опублікувала в більшовицькій газеті «Солдатская правда». Ця стаття була перша біографія Володимира Ілліча. В 1933—1934 рр. вийшли з друку три частини «Спогадів про Леніна», де розкрито образ Ілліча в усій його величі, простоті й привабливості. У 1936—1938 рр. вона публікує в журналі «Большевик» три статті, що продовжували III частину «Спогадів про Леніна».

Н. К. Крупська є автором понад 1,5 тис. праць з питань партійної й радянської роботи, педагогіки, комуністичного виховання тощо. 1931 р. її було обрано почесним членом Академії наук СРСР, а 1936 р. першій в нашій країні присвоєно вчене звання доктора педагогічних наук. Вона нагороджена орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора. Ім'я Надії Костянтинівни Крупської назавжди збережеться в пам'яті поколінь.

²⁶ Друг і соратник В. І. Леніна. (До 95-річчя з дня народження Н. К. Крупської).— «Український історичний журнал», 1964, № 1, стор. 116.

Замітки

Р. Б. АБСАТТАРОВ

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗКИ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ Й КАЗАХСТАНУ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Характерними рисами національної політики Комуністичної партії на сучасному етапі є вирівнювання економічного розвитку Радянських республік, забезпечення дальшого зростання внеску кожної республіки в створення матеріаль-

но-технічної бази комунізму, посилення взаємовпливу та взаємозбагачення культур братніх народів, боротьба з проявами національної обмеженості, виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму. Л. І. Брежнев у звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їзду партії підкреслював, що «партія, всі комуністи, незалежно від їх національної приналежності, покликані і далі безустанно працювати над тим, щоб і далі всемірно зміцнювалась дружба і братерство народів Радянського Союзу, щоб дедалі тіснішими і різноманітнішими ставали їх економічні, культурні і духовні зв'язки»¹.

Чудовим прикладом торжества ленінської національної політики є успіхи Казахської РСР, яка за 50 років Радянської влади зробила велетенський крок у розвитку національної економіки та культури. Якщо в дореволюційній Росії на долю Казахстану припадало лише 0,3% випуску промислової продукції, то зараз за рівнем розвитку промисловості він — третій в СРСР, після Російської Федерації та України. Казахська РСР займає перше місце по виробництву міді, цинку, друге — по виробництву зерна і шерсті, третє — по видобутку вугілля, виробленню електроенергії². В 1967 р. валова продукція промисловості республіки порівняно з 1913 р. збільшилася майже в 110 раз³.

Великих успіхів досягло сільське господарство республіки. Якщо до Жовтневої революції більшість населення Казахстану вело кочовий і напівкочовий спосіб життя, то зараз на його території простяглися лани 1517 радгоспів і 442 колгоспів. Лише за роки семирічки трудівники сільського господарства республіки продали державі 60 млн. т хліба, понад 9 млн. т цукрового буряку, 5,5 млн. т м'яса, 8,5 млн. т молока⁴.

Про розквіт сільськогосподарського виробництва республіки свідчить високий рівень його механізації. В 1967 р. на ланах Казахстану працювало 190 тис. тракторів, 100 тис. комбайнів, стільки ж вантажних автомашин, багато іншої техніки⁵.

¹ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, К., 1966, стор. 99.

² Д. Кунаєв. Шагами богатырськими.— «Блокнот агитатора», К., 1967, № 12, стор. 5.

³ «Казахстанская правда», 30 січня 1968 р.

⁴ Д. Кунаєв. Назв. праця, стор. 6.

⁵ «Казахстанская правда», 30 січня 1968 р.

Великі успіхи казахського народу і в галузі культурного будівництва. До встановлення Радянської влади на кожну тисячу чоловік населення припадало 20 грамотних. За роки, що минули після Великої Жовтневої соціалістичної революції, Казахстан став республікою суцільної письменності і за рівнем розвитку науки та культури обігнав багато капіталістичних країн.

Важливим показником зростання і розквіту культури є розвиток системи народної освіти. На початок 1967/68 навчального року в 10,5 тис. шкіл Казахської РСР приступило до навчання 3 млн. учнів, в 173 технікумах — 204,3 тис. і в 42 вузах — 176,1 тис. студентів⁶. На кожні 10 тис. чоловік населення республіки припадає 130 студентів вищих учбових закладів, в той час як у Франції — 61, Англії — 57, Італії — 47⁷.

В республіці працює 11,5 тис. бібліотек, понад 5600 клубів і палаців культури, 23 музеї, 20 театрів⁸.

Таких високих темпів розвитку економіки і культури не знала і не могла знати жодна капіталістична країна. Це стало можливим завдяки безкорисливій допомозі всіх народів нашої країни і перш за все російського та українського.

В історії взаємної допомоги і братерської дружби казахського і українського народів немало славних сторінок. Біля її джерел стояв великий український письменник і художник Т. Г. Шевченко, який у своїх творах з глибокою любов'ю оспівував Казахстан і його трудовий народ.

Узи дружби казахського і українського народів міцніли в спільній революційній боротьбі. Трудящі Казахстану разом з російським робітничим класом, російськими і українськими селянами-переселенцями, під керівництвом більшовицької партії піднялись на боротьбу з царатом у 1905 р., брали участь у Лютневій буржуазно-демократичній революції, боролись за встановлення влади Рад у дні Жовтня.

З перших днів соціалістичного будівництва український народ, разом з іншими народами нашої країни, допомагав казахам розгортати промислове будівництво. 1931 р. донецькі шахтарі оголосили набір добровольців з кадрових робітників для роботи в Карагандинському вугільному басейні і взяли шефство над шахтарями третьої «кочегарки» країни. Донбас надіслав 500 висококваліфікованих шахтарів і декілька ешелонів з необхідними механізмами та обладнанням. Влітку 1932 р. в Караганду прибула друга група добровольців у складі 300 чол., а де-що пізніше, 1937 р., — ще 400. Робітники, інженери й техніки з України стали пропагандистами соціалістичних форм праці, ініціаторами ударних темпів роботи, провідниками передового досвіду⁹.

Виступаючи на спільному урочистому засіданні ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому 50-річчю Радянської України, голова Президії Верховної Ради Казахської РСР С. Б. Ніязбеков сказав: «Ми ніколи не забудемо широї, безкорисливої допомоги українського народу в створенні Карагандинського вугільного басейну, в будівництві Турксибу, в освоєнні природних багатств Казахстану»¹⁰.

Значну допомогу український народ подав Казахській РСР у справі становлення соціалістичного сільського господарства. З 1200 двадця-

⁶ «Казахстанская правда», 30 січня 1968 р.

⁷ «Правда», 6 вересня 1967 р.

⁸ «Казахстанская правда», 30 січня 1968 р.

⁹ А. Н. Нусунбеков. Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане, Алма-Ата, 1966, стор. 190; Некоторые вопросы истории Советского Казахстана, Алма-Ата, 1968, стор. 9.

¹⁰ «Правда Украины», 24 грудня 1967 р.

тип'ятитисячників, які прибули на роботу в Казахстан, понад 500 прислала братня Україна.

Тяжкі випробування Великої Вітчизняної війни ще більш зміцнили зв'язки двох братніх народів. Казахстан гостинно прийняв на своїй землі сотні тисяч евакуйованих з України. Промислові підприємства, десятки науково-дослідних закладів і вузів, творчі колективи театрів України продовжували свою діяльність на території Казахстану.

Українці і казахи пліч-о-пліч боролися на фронтах Великої Вітчизняної війни. За героїзм, виявлений у боях за визволення України, 120 воїнів-казахстанців удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу¹¹.

Ще більш зміцніла, набула дальшого розвитку братерська співдружність казахського і українського народів у період відбудови зруйнованого в роки війни народного господарства України. Тільки-но розпочалося визволення території України, трудящі Казахстану у своєму зверненні до українського народу писали: «Хай знає українець, що кожен син казахського народу віддає і віддасть усі сили на відбудову України»¹². Вказуючи на величезну допомогу, яку свого часу дістала Караганда від гірників Донбасу, карагандинці, вирішивши взяти участь у відбудові Всесоюзної кочегарки, писали своїм донецьким колегам: «Вся країна допомагає вам відбудовувати шахти, заводи. Не відстають у цій загальнонародній справі і шахтарі Караганди. В фонд відбудови Донбасу ми видали тисячі тонн вугілля понад план, ...збрали понад 100 тис. карбованців для відбудови клубів та палаців культури. Наша допомога Донбасу збільшуватиметься з кожним днем»¹³.

Розуміючи значення Донбасу в економіці всієї країни, шахтарі Казахстану виступили з ініціативою проведення місячника збору невикористаного устаткування для відбудови шахт Всесоюзної кочегарки. Надсилаючи його на Україну, вони писали: «Трудящі Карагандинської області не пошкодують сил для того, щоб допомогти відбудувати рідний Донбас, щоб вугілля відродженої Всесоюзної кочегарки стало джерелом нових, ще більш славних перемог Червоної Армії»¹⁴.

На роботу в Донбас карагандинці направили 900 випускників шкіл ФЗН та ремісничих училищ, понад 200 інженерів, техніків і кращих майстрів, 250 кваліфікованих шахтарів¹⁵.

Казахська РСР, яка вже мала на той час багатогалузеву індустрію, змогла допомогти Україні у відбудові інших галузей промисловості. Так, колектив Алма-Атинського заводу важкого машинобудування надіслав у Запоріжжя коксохімічні батареї. Колектив Чимкентського заводу пресів-автоматів та інші машинобудівні заводи республіки виготовляли обладнання та верстати для Дніпропетровського заводу ім. Петровського, Криворізького коксохімічного, Макіївського металургійного заводів та інших підприємств України¹⁶.

Яскравим прикладом співробітництва двох народів є допомога укра-

¹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945, т. 1. К., 1967, стор. 230, 293, 295; Газіз Абішен. Воїни Казахстану в боях за визволення братньої України в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1959, стор. 14; Д. Кунаєв. Назв. праця, стор. 7.

¹² «Казахстанская правда», 25 грудня 1942 р.

¹³ «Социалистический Донбасс», 1 січня 1944 р.

¹⁴ А. Н. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, стор. 62—63.

¹⁵ «Казахстанская правда», 16 января 1944 г.; А. Хавин. Караганда — третья угольная база СССР, Ама-Ата, 1954, стор. 140; Плоды великого содружества, Алма-Ата, 1968, стор. 96.

¹⁶ Плоды великого содружества, стор. 96.

інців трудящим Казахстану в освоєнні цілинних і перелогових земель, зокрема у створенні 54 цілинних радгоспів. Символами цього співробітництва стали назви цих радгоспів — «Київський», «Ніжинський», «Чернігівський», «Херсонський», «Одеський» та ін.¹⁷

Дружба та взаємозв'язки між Україною і Казахстаном дедалі міцніють. З України в Казахстан ідуть трактори, автомобілі, комбайни, бульдозери, верстати та інша техніка. В свою чергу, Українська РСР отримує з Казахстану кольорові метали, ковальсько-пресове устаткування, мінеральні добрива тощо.

Таке співробітництво сприяє розширенню та зміцненню інтернаціональних зв'язків між народами. В період освоєння цілинних і перелогових земель казахи — споконвічні майстри розведення худоби на пасовиськах — щедро ділились своїм досвідом з українськими братами, переймаючи у них вміння культурного ведення землеробства, стійлового утримання худоби. Таким чином, втілювалася в життя думка К. Маркса про те, що «кожна нація може і повинна вчитись у інших»¹⁸.

Зближення між казахською та українською націями знайшло свій прояв і в різноманітних формах взаємовпливу та взаємозбагачення національних культур. Національні за формою і соціалістичні за змістом, вони розвиваються не ізольовано, а в тісній взаємодії.

Необхідно зазначити, що українські вчені та педагоги зробили і роблять великий внесок у справу підготовки кадрів казахської національної інтелігенції. Ще в 1932 р. у вищих та середніх учбових закладах України казахському студентству було надано 250 місць. Крім того, 15 аспірантів з Казахстану вчилися в аспірантурах науково-дослідних інститутів братньої республіки. В 1962 р. лише в Київському державному університеті здобували освіту 11 студентів. Висококваліфіковані кадри спеціалістів для поповнення рядів казахської інтелігенції готуються в Харкові, Дніпропетровську, Одесі та інших містах України.

З вихованців українських учених та педагогів вийшло немало талановитих вчених, здібних організаторів: Бахтагапій Мадлетов, Багимбек Спатаєв, Абилкас Сагинов, Межет Табулдин, Зулхарнай Ікрамов та ін.¹⁹ Казахський народ дякує українському народу за безкорисливу допомогу в підготовці національних кадрів спеціалістів з різних галузей знань. «Ми, студенти і викладачі Кизил-Ординського педагогічного інституту, — пише С. Аскарів, — висловлюємо вченим братньої України «уклен рахмет» — щирю подяку за дружнє ставлення до нас»²⁰.

З кожним роком міцніють зв'язки між казахським та українським народами. Декади літератури і мистецтва, особисті контакти діячів культури обох республік, гастролі творчих колективів та інші форми спілкування служать цій благородній справі. Так, зокрема, успішно пройшла в Казахстані восени 1966 р. декада української літератури і мистецтва, перетворившись у велике і хвилююче свято дружби.

Важливим аспектом зближення між казахською і українською націями є переклади творів письменників і поетів. На казахську мову перекладено твори Т. Шевченка, П. Мирного, М. Стельмаха, Ю. Смолича, О. Гончара, М. Бажана та багатьох інших представників української літератури. В той же час українським читачам добре відомі твори Абая, Джамбула, Мухтара Ауєзова, Сабіта Муканова, Габіта Мусренова, Габі-

¹⁷ В. Ф. Фініков. Україна -- цілині, К., 1963, стор. 28.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 12.

¹⁹ Плоды великого содружества, стор. 92.

²⁰ «Радянська Україна», 25 травня 1968 р.

дена Мустаоріна, Касима Кайсенова та інших письменників та поетів Казахстану.

Економічні і культурні досягнення казахського народу є результатом тісної співдружності між казахським та всіма іншими народами нашої країни, в тому числі й українським.

В результаті об'єктивного процесу розвитку й взаємного зближення соціалістичних націй в умовах соціалістичного та комуністичного будівництва склалась небачена в історії спільність людей — радянський народ. Всі нації, народності і національні групи «мають спільну соціалістичну Батьківщину — СРСР, спільну економічну базу — соціалістичне господарство, спільну соціально-класову структуру, спільний світогляд — марксизм-ленінізм, спільну мету побудови комунізму...»²¹

²¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 119.

В. К. ОНИЩЕНКО,
М. І. СТАРОВОЙТ

ХАРКІВСЬКІ ОПОЛЧЕНЦІ (1941 р.)

З перших днів Великої Вітчизняної війни радянський народ спрямував усі свої зусилля на розгром ненависного фашизму. Для допомоги Червоній Армії в боротьбі з гітлерівськими полчищами з ініціативи Комуністичної партії та Радянського уряду створювалися загони народного ополчення.

Палкий відгук у серцях харків'ян знайшла постанова розширеного засідання бюро міськкому КП(б)У від 14 липня 1941 р. про організацію в місті таких загонів. Тисячі комуністів і безпартійних робітників, службовців, учених прагнули стати ополченцями. «Вітчизна в небезпеці! Прошу прийняти мене в ряди народного ополчення. Буду громити гітлерівців до повного їх знищення», — писав у своїй заяві робітник заводу ім. Комінтерну т. Макаров. А робітник заводу «Серп і молот» комуніст т. Нахній на одному з мітингів сказав: «Я ще здатний тримати зброю в руках і захищати соціалістичну Вітчизну, незважаючи на похилий вік (тоді йому був 61 рік — В. О., М. С.). Закликаю всіх, хто спроможний носити зброю, стати до лав народного ополчення»¹. «Від сьогодні серед нас немає кабінетних учених, теоретиків, — писали працівники науково-дослідних установ міста. — Нас кличе на боротьбу Батьківщина»². Організаційна структура й програма бойової підготовки ополченців визначалася тимчасовим положенням³.

За рішенням міськкому партії корпус народного ополчення було оформлено організаційно. Його командиром став голова міськради О. І. Селіванов, комісаром — перший секретар обкому партії О. О. Єпішев, начальником політвідділу — секретар міськкому партії О. І. Смирнов, начальником штабу — завідуючий військовою кафедрою Харківського авіаційного інституту М. Е. Писаревський⁴. У відповідності з організаційною структурою частин Червоної Армії формувались роти,

¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 17, оп. 8, од. зб. 105, арк. 6. «Красное знамя», 5 липня 1941 р.

³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 410, арк. 200.

⁴ Там же, арк. 203—204.

батальйони, полки, дивізії. Поряд з стрілецькими підрозділами створювались кулеметні, санітарні, саперні роти тощо. В середині липня 1941 р. в загонах народного ополчення налічувалося близько 85 тис. бійців, а наприкінці місяця — близько 100 тис., з них 17 143 комуністи і 11 080 комсомольців⁵.

25 липня формування частин народного ополчення в основному завершилися. Розпочалась регулярна бойова та політична підготовка бійців. Заняття проводились у неробочий час (з рядовим складом — 4 рази на тиждень, з командним — 1 раз). Підготовці ополченців до бойових дій постійно приділяли увагу секретар міськкому партії В. М. Чураєв, секретарі райкомів: І. І. Єсипенко, У. І. Кизилов, О. І. Євсєєв, Я. Й. Копичев, В. П. Іванов, К. Г. Сапогов, П. З. Войтович.

З метою швидшого озброєння народного ополчення бюро Харківського обкому КП(б)У схвалило рішення про налагодження ремонту й реставрацію зброї на заводі учбово-стрілецьких приладів та спорядження, який вже у вересні мав поставити 3 тис. гвинтівок і 1200 пістолетів⁶. За вказівкою міськкому партії промислові підприємства виготовляли ручні гранати, саперні лопати, ножиці для різання дроту, патронташі, речові мішки, фляги тощо.

У другій половині серпня 1941 р. за рішенням Державного Комітету оборони трудящі міста приступили до планової евакуації промислових підприємств та будівництва оборонних споруд. Значну допомогу в цьому подало народне ополчення. Так, одну дивізію Київського району міста було направлено на будівельні роботи на ст. Ріпки та в м. Богодухов (командир — С. А. Кац, комісар — І. Д. Назаренко, який незабаром став комдивом, а комісаром — І. О. Шалигін), серед 12 тис. трудящих Ленінського району, близько 10 тис. Жовтневого, 5 тис. Орджонікідзевського, які працювали у Полтавській області, Зачепилівському районі Харківської області та Перещепинському — Дніпропетровської, переважну більшість також становили ополченці. Часто вони прибували в райони будівництва з своїм шанцевим інструментом, автотранспортом, тракторами⁷.

В період підготовки до оборони навколо Харкова було обладнано позиції для піхоти, багато кулеметних гнізд і позицій для гармат, споруджено протипіхотні та протитанкові перешкоди (рови, ескарпи і контр-ескарпи, електрифіковану захисну систему), вулиці міста перетнули барикади. Все це й дало можливість вести тривалі бої з переважаючими силами ворога⁸.

У зв'язку з загрозою окупації міста фашистами значна частина його населення евакуювалася до східних районів країни, що спричинилося до зменшення чисельності народних ополченців, а отже — до ліквідації окремих підрозділів. Так, на 22 серпня 1941 р. в Харківському корпусі налічувалося не більше 40 тис. бійців⁹. 19 серпня його командування звернулося до Військової Ради Харківського військового округу з пропозицією використати ополченські частини безпосередньо для ведення бойових операцій. З цією метою пропонувалося у кожному районі сформувати резервні стрілецькі батальйони і перевести їх на казармене становище.

⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 411, арк. 59.

⁶ Там же, ф. 2, оп. 1, од. зб. 580, арк. 71.

⁷ В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны, Харьков, 1963, стор. 49, 71, 361.

⁸ Архів МО СРСР, ф. Південно-Західний фронт, оп. 161, спр. 94, арк. 1.

⁹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10417, оп. 5, од. зб. 73а, арк. 17.

Наказом по корпусу від 2 жовтня 1941 р. всі командири підрозділів були зобов'язані виділити необхідну кількість бійців для формування полку (1500 бійців), командиром якого було призначено І. П. Зільпера, начальником штабу — П. О. Утіна, комісаром — Г. В. Тимця. У нього ввійшли 300 ополченців з Комінтернівського району та 400 — з Московського, Ленінського і Червонозаводського. Дещо пізніше до полку влилися всі винищувальні батальйони міста (650 чол.) і 250 бійців ППО. Командирами батальйонів були тов. Титов, Кирсанов, Бишевський, Олексів¹⁰. Секретарем партбюро (в партійну організацію входило 480 комуністів) затверджено колишнього секретаря партбюро Українського інституту журналістики М. К. Білогурова, секретарем комсомольської організації (192 комсомольці) — О. М. Ситник.

Полк мав на своєму озброєнні 1 843 гвинтівки, 149 ручних і станкових кулеметів, 8 230 гранат¹¹. Він увійшов до складу військ Харківського гарнізону й у відповідності з наказом штабу оборони міста зайняв рубіж від Сокольників до площі Дзержинського і далі вздовж лівого берега р. Лопань.

На світанку 23 жовтня ополченці вступили у перший бій з загарбниками. Після короткої сутички фашистські мотоциклісти відступили й почалася танкова атака, яку також було відбито (знищено чотири ворожі машини).

Героїчно бились ополченці, що розташувалися на Університетській гірці. Вони позбавили фашистів можливості переправитися через р. Лопань, відбивши кілька піхотних і танкових атак. Навіть авіація не допомогла загарбникам. Полк вів уперті бої, прикриваючи відхід наших частин. Добре орієнтуючись у місті, бійці з'являлись там, де ворог їх зовсім не чекав. Ополченці виявили виключний героїзм. Так, командир роти А. С. Швецов помітив, що батальйон загрожує оточення. Він з групою бійців пробрався у тил ворожих підрозділів і примусив їх відступити.

Офіцер зв'язку третього батальйону В. Ф. Третьяков (колишній ректор Українського комуністичного університету ім. Артема) з загоном бійців утримував міст через р. Харків аж до прибуття саперів¹².

До 27 жовтня 1941 р. разом з частинами Червоної Армії полк вів оборонні бої, а потім за вказівкою штабу Південно-Західного фронту і Харківського обкому КП(б)У був розформований¹³. Частина ополченців увійшла до складу 15 партизанських загонів і до студентського комуністичного батальйону, який згодом узяв участь в обороні столиці нашої Батьківщини — Москви.

За три місяці (липень — жовтень 1941 р.) в загонах Харківського ополчення пройшло бойову підготовку 35 тис. чоловік, а близько 1400 командирів і політпрацівників запасу дістали практичну підготовку.

За героїзм, виявлений у боях з гітлерівцями, багато бійців і командирів удостоєні урядових нагород. Г. С. Агафонов, Г. Я. Швець, О. А. Шевченко нагороджені медалями «За бойові заслуги», Й. Г. Рузін, К. О. Туполь, А. С. Швецов — «За відвагу».

¹⁰ В боях за Харьковщину..., стор. 82.

¹¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10417, оп. 5, од. зб. 73а, арк. 24.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 120, арк. 79.

¹³ В боях за Харьковщину..., стор. 89.

В. В. ЗАЙЦЕВ

ДО ЕКСПАНСІЇ АНГЛІЇ
В БАЛКАНСЬКІ КРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ —
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На зламі ХІХ—ХХ ст. Балканський півострів стає об'єктом імперіалістичної експансії. Як і в інших районах земної кулі, тут розгорнулась запекла англо-німецька боротьба за встановлення гегемонії на ринках збуту, а також за надання позик, створення банків, за

проникнення у промисловість і торгівлю балканських країн. Слід зауважити, що до російсько-турецької війни 1877—1878 рр. постійні відносини з європейськими володіннями Порту мала тільки Англія через посередництво своєї «Левантської торговельної компанії».

У перші роки після визволення зовнішня торгівля балканських країн велась на основі нерівноправних угод, що виходили з режиму капітуляцій, поширених на балканські країни згідно з рішенням Берлінського конгресу 1878 р.

Прагнучи зміцнити свої позиції в торгівлі з країнами Південно-Східної Європи, Англія уклала в 1889 р. торговельну конвенцію з Болгарією, за якою погодилася на пом'якшення режиму капітуляцій і на обкладення своїх товарів болгарськими акцизними і громадськими податками¹. Але ці поступки мали тимчасовий характер. Уклавши нову угоду в 1897 р., Англія одержала право безмитного експорту коксу і сільськогосподарських машин, в той час як на другорядні англійські товари мита підвищувались до 12,5%².

Англія ввозила в Болгарію текстильні вироби, скло, посуд, мило, а також кам'яне вугілля — як для промислових, так і для побутових потреб³. Англійські промисловці міцно тримали у своїх руках будівництво залізниць⁴.

Головним посередником у зовнішній торгівлі Болгарії після 1878 р. став «Англійський іноземний банк», від імені якого виступали грецькі купці⁵. Англо-болгарська торгівля розвивалася досить швидкими темпами. Протягом 1896—1900 рр. Болгарія вивезла в Англію товарів на 15 267 млн. левів, а імпортувала — на 15 709 млн. У 1911 р. її експорт уже становив 24 237 млн. левів, а імпорт — 30 034 млн.⁶

У 1905 р. при перегляді торговельної угоди з Болгарією англійський уряд домігся зменшення мита на свої промислові товари⁷. Фактично знову було встановлено порядки, обумовлені англо-турецькою угодою 1862 р. Проте навіть за таких пільгових умов загальний обсяг зовнішньоторговельних операцій Болгарії з Англією напередодні першої балканської війни був меншим, ніж з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Слід також зауважити, що ця торгівля мала хижацький характер, оскільки загальний торговельний баланс був для Болгарії мінусо-

¹ Хр. Баларев. Стопанско и финансово състояние на България преди Балканската война 1912—1913 гг. (Мікрофільм рукопису з Воєнно-історичної бібліотеки Міністерства народної оборони НРБ), стор. 78.

² А. Яранов. Стопанска политика на България (от 1878 до 1928 година), София, 1934, стор. 60.

³ В. К. Лысенко. Ближний Восток как рынок сбыта русских товаров, Спб., 1913, стор. 95—98, 104.

⁴ К. П. Джакели. Железные дороги Болгарии.— «Известия Министерства иностранных дел», Спб., 1912, кн. I, стор. 187.

⁵ Ж. Натан, Л. Берров. Монополистический капитализм в България, София, 1958, стор. 75.

⁶ L. Pasvolsky. Bulgaria's Economic Position, Washington, 1930, стор. 368.

⁷ К. Попов. Стопанска България през 1911 г., София, 1912, стор. 368.

вим і становив 59,16 млн. франків⁸. Це означає, що Болгарія ввозила з цих країн товарів значно більше, ніж експортувала своїх.

Користуючись відсутністю в Сербії зручних залізниць і виходів до портів Адріатичного моря, Австро-Угорщина аж до 1903 р. здійснювала тут цілковитий контроль над зовнішньою торгівлею. Проте після перевороту 1903 р. становище дещо змінилося: позвавішала торгівля з Францією, Бельгією, Англією, США. Тепер основна кількість сербського експорту йшла через Суліну і Салоніки⁹. Англія ввозила у Сербію левову частку імпортованого кам'яного вугілля, 25% усіх текстильних виробів (Німеччина — 40%), залізничні рейки, паровози, вагони та інші найрізноманітніші вироби¹⁰. Основні предмети сербського експорту — м'ясо і зерно — закуповували головним чином Австро-Угорщина, Італія й Англія¹¹. Найбільше зовнішньоторговельних операцій Сербії припадало на Німеччину (39,14%) та Австро-Угорщину (24,27%). Що ж до Великобританії, то її частка складала лише 10,32% від загального обсягу експортно-імпортних операцій Сербії¹².

Зовнішня торгівля Греції була під цілковитим контролем британського капіталу. Англія постачала Греції хліб, цукор, тканини, вугілля, нафтопродукти, різноманітні машини й металеві вироби. Цікаво зазначити, що обсяг торгівлі країн Антанти з Грецією становив у 1910 р. 102 млн. франків, а на долю країн Троїстого союзу припадало 61 млн. франків¹³. У 1911 р. Англія експортувала у Грецію товарів на 33 млн. франків, а імпортувала на 34, в той же період експорт Німеччини становив 15 млн. франків, імпорт — 13,9, Австро-Угорщини відповідно 11,6 і 19,6 млн. франків¹⁴.

Торговельні відносини Англії з румунськими князівствами встановилися ще на початку XIX ст., коли син володаря Молдавії Григоре Стурдза заснував з допомогою британських фінансистів торговельне підприємство по експорту кукурудзи¹⁵. Згодом, відкривши в Румунії свої консульства і торговельні представництва, англійці почали швидко «освоювати» місцевий ринок. Проте перші угоди з Румунією Англія уклала значно пізніше, після проголошення незалежності країни.

За обсягом торгівлі Румунія напередодні балканських війн була найбільш значним партнером Англії на Балканах. Вона постачала різноманітну сировину і харчові продукти. В 1911 р. до Англії було вивезено 4 900 т рибної ікри, 33 549 т кукурудзи, 58 192 т ячменю, 412 т вівса, велику кількість квасолі, рису, борошна та інших товарів на загальну суму 5 590 190 франків¹⁶. Англія експортувала до Румунії промислові товари й устаткування для нафтовидобувної та деревообробної промисловості. Проте й тут Англія та інші країни Антанти напередодні війни 1914 р. дещо поступалися своїми позиціями державам австро-німецької орієнтації.

⁸ А. Яранов. Назв. праця, стор. 166.

⁹ К. Стојановић. Говори и разправе политичко-економске, ч. II, Београд, 1910, стор. 304.

¹⁰ В. К. Лисенко. Назв. праця, стор. 147—160.

¹¹ К. Стојановић. Назв. праця, стор. 135—138.

¹² Там же, стор. 162; В. К. Лисенко. Назв. праця, стор. 117; E. Jäckh. Deutschland im Orient nach dem Balkankriege, München, 1913, стор. 119; Serbien, Wirtschaftliche Verhältnisse... 1911, Wien, 1912, стор. 36—42, 54—56.

¹³ E. Jäckh. Назв. праця, стор. 118.

¹⁴ Там же, стор. 119; Grichenland, Wirtschaftliche Verhältnisse 1911, Wien, 1912, стор. 21, 37.

¹⁵ Т. Савин. Иностранный капитал в Румынии (1859—1945), М., 1950, стор. 40.

¹⁶ E. Jäckh. Назв. праця, стор. 119; Балканската война 1912—1913, София, 1961, стор. 13.

З Чорногорією Англія не підтримувала прямих торговельних відносин. Зовнішня і внутрішня торгівля цієї невеликої балканської країни перебувала під цілковитим контролем Австро-Угорщини й Італії.

Підсумовуючи розглянуті вище питання, слід зазначити, що починаючи з кінця XIX ст., Німеччина і Австро-Угорщина не тільки порушили перевагу британських монополій, але й посіли провідне місце в зовнішньоторговельних стосунках з Болгарією, Сербією, Румунією. Англія прагнула повернути втрачені позиції і завдяки цьому Південно-Східна Європа і Близький Схід стали в першому десятиріччі XX ст. джерелом міжнародного напруження, що зрештою знайшло свій вихід у першій світовій війні.

С. В. СОРОКОВСЬКА

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ БІБЛІОГРАФ-ІСТОРИК

З ім'ям О. М. Лазаревського (1834—1902) тісно пов'язаний розвиток історичної бібліографії на Україні. Він народився в с. Гирівці Конотопського повіту Чернігівської губернії у сім'ї дрібного поміщика. З дитинства Олександр Матвійович захоплювався історичним минулим українського народу, прочитав з цього питання велику кількість літератури¹. Пізніше, навчаючись в петербурзькій гімназії (1850—1854), він задумав скласти бібліографію з історії України. Якраз у той час вийшли в світ бібліографії з вітчизняної історії, етнографії, статистики, географії, почали видаватися також покажчики краєзнавчого характеру про окремі території Росії.

Олександр Матвійович підтримував зв'язки з редакцією періодичного видання «Черниговские губернские ведомости» (тут він деякий час вів бібліографію з історії України), в неофіціальній частині яких вміщувались замітки і статті з питань історії, статистики, етнографії, народної медицини, значна увага приділялась ознайомленню читачів з новими виданнями.

1853 р. вийшла з друку його перша бібліографічна праця «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях», де описано понад 275 книг і статей, виданих у першій половині XIX ст.² Автор зарекомендував себе хорошим знавцем історичної літератури. У передмові О. М. Лазаревський вказав, що хоча в покажчику відсутні статті з місцевих губернських відомостей, однак його користь для тих, хто вивчає минуле українського народу, безсумнівна.

Бібліографія складається з двох розділів. У першому з них («Історія») виділені такі тематичні підрозділи: загальні питання, опис церков і монастирів, старожитності, біографії; в другому («Географія») — топографія, статистика, етнографія, матеріал про мандрівки. В покажчику широко застосовується допоміжна рубрикація за певними територіями, зокрема подана література про Кам'янець-Подільську, Катеринославську, Київську, Полтавську, Харківську, Чернігівську губернії. В анотаціях Лазаревський висловлює свої думки щодо викладу історії України окремими дослідниками — Д. М. Бантишем-Каменським, М. А. Марке-

¹ А. М. Лазаревский. Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского. — «Киевская старина», 1902, т. 77, кн. 6, стор. 481—482.

² А. М. Лазаревский. Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях. — «Черниговские губернские ведомости», 1853, №№ 45, 46.

ичем, С. М. Соловйовим, дає схвальні оцінки працям М. О. Максимовича, наводить відгуки та рецензії на окремі видання.

Коли покажчик вийшов з друку, Олександр Матвійовичу було тільки 19 років, його світогляд лише утверджувався, але ліберальні тенденції вже позначилися на його «Опыте указателя...». Так, описуючи нигу І. Кульжинського «Малороссийская деревня» (М., 1827), Лазаревський, знаючи про тяжке і безправне становище поневоленого українського селянства, зазначає, що автор дивиться на життя українців надто поетично, і тому багато з його думок несправедливі.

Однак анотації викликали заперечення відомого філолога О. М. Бодяньського, якому молодий автор надіслав свою першу працю з проханням дати свої зауваження. В цілому видатний славист схвалив покажчик, вважаючи його у багатьох відношеннях гідним високої оцінки, і слушно орекомендував Лазаревському в дальшій роботі утримуватись від нормального розміщення матеріалу, а застосовувати хронологічний порядок. Бодяньський радив бібліографу не висловлювати в анотаціях власних думок, наголошуючи, що його завдання — скласти список літератури, в якій дослідник розбереться сам. Особливо чітко ця точка зору висловлюється в листі до О. М. Лазаревського від 3 лютого 1855 р., де вказується, що в бібліографії немає місця для «всіляких мудрствований»³. Таким чином, О. Бодяньський ставить перед нею завдання лише реєструвати твори з окремої галузі науки. На жаль, поради маститого вченого вплинули на молодого історика і в дальших бібліографічних працях Лазаревський підходить до анотування обережніше.

«Опыт указателя...» в цілому позитивно оцінив «Журнал Министерства народного просвещения» (1854, ч. 81, відділ 7, стор. 56—57). Відгукнувся на покажчик російський бібліограф Г. М. Геннаді, який в «Черниговских губернских ведомостях» (1855, № 8, 1856, № 16) опублікував оповіщення до тематичного підрозділу «Біографії».

Дальша бібліографічна діяльність О. М. Лазаревського знайшла вияв у складанні щорічних (1854—1859 рр., з 1856 р. виходили під назвою «Український літературний літопис») оглядів літератури з питань історії та географії України⁴, метою яких було ознайомити читачів з новими виданнями⁵. Вони мали просвітительський характер. Тут у науково-популярній формі розповідалося про нові твори з історії українського народу. Висловлені в зв'язку з цим думки автора є першим джерелом для аналізу майбутніх поглядів його як історика.

1858 р. вийшла більш повна бібліографія «Указатель источников для изучения «Малороссийского края», де описано понад 550 книг і статей з географії, етнографії, економіки, історії релігії тощо за 1622—1857 рр.⁶ Покажчик побудовано за хронологічним принципом. Анотації дано лише до тих книг, заголовки яких не повністю розкривають їх зміст.

Це видання було схвально зустрінуте читачами. Високо оцінив його бодяньський в листі від 8 червня 1858 р. «...На первый раз вы сделали

³ «Україна», 1926, кн. 1, стор. 70.

⁴ А. Лазаревский. Обозрение книг и статей периодических изданий, относящихся к истории и географии Малороссийского края за 1854 г.—«Черниговские губернские ведомости», 1855, №№ 3, 9; його ж. Украинская литературная летопись 1855—1858 гг.—«Черниговские губернские ведомости», 1856, №№ 12, 19, 38, 49, 1; 1857, №№ 7, 8, 47, 48, 49; 1858, №№ 4, 7, 13; 1859, №№ 14, 15.

⁵ О. Лазаревский. Лист до О. В. Шишацького-Ілліча (1 грудня 1857 р.)—«Український археографічний збірник», т. 2, К., 1927, стор. 271.

⁶ А. М. Лазаревский. Указатель источников для изучения Малороссийского края, вып. I, Спб., 1858, 121 с.

это прекрасно, сколько то позволяли вам ваши средства. Совершенствование как его, так и последующих ваших и наших работ — в будущем много значит начало, особливо толковое, обдуманно и ревностно исполненное начало...»⁷. В «Известиях Академии наук по отделению русского языка и словесности» (1858, т. 7, стор. 120—121) вказувалося на деякі пропуски літератури, але в цілому праця О. М. Лазаревського дістала високу оцінку. У журналі «Атеней» (1858, ч. 5, стор. 508) відзначалась надзвичайна старанність бібліографа і вказувалося, що покажчик буде з вдячністю прийнятий тими, хто займається історією українського народу. Ця праця і зараз має істотне значення для дослідників минулого нашого народу, тим більше, що в сучасній історичній бібліографії недостатньо залучається дореволюційна література. Проте, прикрим недоліком «Указателя источников...» є повна відсутність допоміжних покажчиків і списку скорочень, що дещо утруднює його використання.

Більше О. М. Лазаревський не займався складанням бібліографічних покажчиків, але його почин підхопили інші українські історики — П. С. Єфименко і Г. О. Милорадович. П. С. Єфименко у рецензії схвально відгукнувся про «Указатель источников...» («Черниговские губернские ведомости», 1858, № 36), а згодом доповнив його хронологічним списком видань⁸. Г. О. Милорадович склав бібліографічний покажчик зарубіжної літератури про Україну⁹. Ця робота дістала позитивну оцінку О. М. Лазаревського, який радив¹⁰ йому переглянути бібліотеки чернігівських монастирів, вказав багато польських джерел для поповнення покажчика. Г. О. Милорадович і П. С. Єфименко також продовжили видання «Українського літературного літопису»¹¹. Але переслідування й утиски царською цензурою всього, що було пов'язане з поняттям «Україна», перешкодили цій групі українських бібліографів створити нові праці. Внаслідок валуєвського циркуляру 1863 р. їх бібліографічна діяльність припинилася.

О. М. Лазаревський наполегливо вивчав історію українського народу і збирав усе, що могло бути корисним: книги, періодичні видання, вирізки з різних матеріалів історичного характеру тощо. Понад 200 збірників склали документальні матеріали, більшість яких стала бібліографічною рідкістю. Ці, так звані «Українські збірники» є гордістю золотого фонду Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР.

Вчений створив перші бібліографічні покажчики (ретроспективні й поточні) з історії українського народу, його побуту, культури, економічного життя. Але вони й сьогодні мають для дослідників важливе значення як джерело довідок про літературу з історії України від початку книгодрукування до середини ХІХ ст.

⁷ «Киевская старина», 1889, т. 27, кн. 2, стор. 450.

⁸ П. Єфименко. Дополнение к 1-му выпуску «Указателя источников для изучения Малороссийского края» А. М. Лазаревского.— «Черниговские губернские ведомости», 1860, №№ 9, 20.

⁹ Г. А. Милорадович. Иностранные сочинения о Малороссии.— «Черниговские губернские ведомости», 1859, № 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31.

¹⁰ Український археографічний збірник, т. 2, К., 1927, стор. 279.

¹¹ Г. Милорадович. Литературная летопись.— «Черниговские губернские ведомости», 1860, № 28; П. Єфименко. Украинская литературная летопись.— «Полтавские губернские ведомости», 1861, № 3, 4, 5, 6, 7, 8.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. Г. ПРИТУЛА

Партійне керівництво розвитком творчої активності інженерно-технічних працівників металургійної та машинобудівної промисловості України (1951—1955 рр.)

Характеризуючи роль парторганізацій металургійної і машинобудівної промисловості УРСР в розвитку творчої ініціативи інженерно-технічних працівників у роки п'ятої п'ятирічки, автор залучив матеріали партархіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 13, 26, 145, 150, 192, 206, 214 та ін.), партійних архівів Донецького (ф. 326, оп. 26, 30, 31, 32, 40, 43, 54; ф. 900, оп. 2, 3; ф. 693, оп. 3, 5; ф. 671, оп. 1; ф. 742, оп. 1; ф. 79, оп. 3), Дніпропетровського (ф. 19, оп. 15, 19, 29; ф. 33, оп. 8, 11), Харківського (ф. 92, оп. 69, од. зб. 9, 11, 14, 17; ф. 87, оп. 1; ф. 2, оп. 7, 71; ф. 123, оп. 1; ф. 124, оп. 1; ф. 143, оп. 1; ф. 1239, оп. 1; ф. 5361, оп. 1) і Запорізького (ф. 102, оп. 9, од. зб. 12, 157, оп. 7, од. зб. 17; ф. 272, оп. 1, од. зб. 13, 673, 621) обкомів КП України, Центрального державного архіву народного господарства СРСР (ф. 8875, оп. 38), Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР (ф. 4511, оп. 11, 12, 24, 29), Центрального архіву ВЦРПС (ф. 1, оп. 24, 25; ф. 455, оп. 1, 28, 29), Центрального державного історичного архіву УРСР (ф. 582, оп. 10), обласних державних архівів — Дніпропетровського (ф. Р-2493, оп. 3, 4, 7), Харківського (ф. Р-5652, оп. 1, 3; ф. Р-5712, оп. 1) і Запорізького (ф. Р-2515, оп. 4), а також статистичних збірників, періодичної преси.

В 1951 р. у республіці пройшли звітно-виборні збори, конференції. У лютому — березні цього ж року відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який розглянув питання про подальше поліпшення партійно-організаційної і масово-політичної роботи партосередків республіки, узагальнив нагромаджений ними досвід. Пленум вказав на ряд недоліків у їх діяльності і накреслив заходи, які сприяли успішному розв'язанню господарських і політичних завдань п'ятої п'ятирічки.

Перед організаціями КП(б)У ставилося завдання — удосконалювати підготовку кадрів, розвивати критику і самокритику, підтримувати творчу ініціативу мас, добиватися успіхів в усіх ланках партійно-політичної роботи. Одночасно зверталась увага на підвищення політичного рівня та ділової кваліфікації інженерно-технічних працівників, піднесення їх ролі у подальшому розвитку соціалістичного змагання за виявлення і введення в дію усіх внутрішніх резервів виробництва, опанування нової техніки, впровадження досконаліших методів керівництва.

В роки п'ятирічки значно зросли ряди партії за рахунок інженерно-технічних працівників і у 1954 р. вони становили 37% до загальної кількості представників інтелігенції, прийнятих у лави КППС. Це давало можливість не лише сформувати партійні й господарські кадри, особливо в промислових районах республіки з числа спеціалістів промисловості, але й поширювати партійний вплив на різні ділянки господарської діяльності. У досліджуваній період партійні кадри зростали за рахунок спеціалістів народного господарства і в першу чергу інженерно-технічних працівників. Так, 1955 р. 67% секретарів Дніпропетровського, Дніпродзержинського, Єнакіївського, Ждановського, Краматорського, Макіївського, Донецького, Луганського та Харківського міськкомів партії мали вищу технічну освіту.

Диференційована організаційно-партійна робота серед виробничих колективів давала можливість зміцнити вирішальні ділянки партійного і господарського будівництва кваліфікованими досвідченими фахівцями.

Заходи, спрямовані на виховання кадрів ІТП, сприяли успішному втіленню в життя політичної та господарської лінії партії. Це дало змогу розставити комуністів на вирішальних ділянках виробництва, підвищити технічний рівень основної маси робітників, досягти успіхів у виконанні завдань, накреслених п'ятирічним планом.

Виробничо-технічне навчання робітників у машинобудівній і металургійній промисловості забезпечило підготовку нових кадрів, підвищення технічних знань і виробничої кваліфікації кадрових працівників. Так, Дніпродзержинський міськком партії систематично обговорював стан технічного й економічного навчання ІТП і робітників на підприємствах міста. 1954 р. партком заводу «Азовсталь» розглянув питання «Про підготовку і підвищення кваліфікації робітників ІТП на заводі».

Партійні організації машинобудівної і металургійної промисловості систематично

контролювали роботу з спеціалістами провідних професій. Так, у травні 1952 р. на засіданні парткому Харківського турбогенераторного заводу ім. Кірова обговорювалось питання про добір, розстановку і виховання кадрів. Було викрито недоліки в цій справі й накреслено дійові заходи щодо усунення їх і поліпшення організації виробничого навчання.

Виконуючи рішення XIX з'їзду КПРС з ідеологічних питань, партійні організації провели значну роботу по дальшому удосконаленню системи партійної освіти. Велика увага приділялася добору пропагандистів і агітаторів, їх підготовці. Марксистсько-ленінське навчання кадрів було підпорядковане виконанню народногосподарських завдань кожного підприємства, накреслених п'ятирічним планом. Для працівників машинобудівної і металургійної промисловості оволодіння економічною освітою мало винятково важливе значення. Широкого розповсюдження набули економічні школи та семінари. Серйозна увага приділялася самостійному вивченню марксистсько-ленінської теорії. Для кращого засвоєння окремих творів або найбільш складних тем та питань цей метод почали доповнювати у досліджуваній період колективними формами роботи.

Характерною рисою в організації політичної освіти було масове залучення інтелігенції до пропагандистської діяльності. В промислових центрах України пропагандистами і агітаторами в основному були інженерно-технічні працівники.

Завдяки проведеній роботі вирішальні ділянки металургійної та машинобудівної промисловості України очолили політично зрілі, досвідчені спеціалісти, організатори. Це сприяло конкретному і цілеспрямованому керівництву важливими галузями народного господарства республіки.

О. С. ДЕНИСОВА

**Роль партійних організацій
у зміцненні союзу робітничого класу
та колгоспного селянства
у 1951—1955 рр.
(На матеріалах Півдня України)**

1951—1955 рр. стали важливою віхою у боротьбі радянського народу за зміцнення економічного, політичного і культурного співробітництва робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, за завершення побудови соціалістичного суспільства.

Певний вклад у справу зміцнення економічних і політичних зв'язків робітників і селян Миколаївської, Одеської і Херсонської областей у роки завершення побу-

дови соціалізму в нашій країні зробили партійні організації Півдня України. Їх багатогранна діяльність у ті роки висвітлена в історичній літературі ще недостатньо.

Для дослідження цього питання автором використано стенографічні звіти XIX з'їзду КПРС і XVII, XVIII та XIX з'їздів Комуністичної партії України, документальні матеріали партархівів Інституту історії партії ЦК КПУ (ф. 1, оп. 13, од. зб. 1409, 1412, 1457; ф. 1, оп. 150, од. зб. 10), Миколаївського обкому КП України (ф. 3, оп. 10, од. зб. 1, 86, 88; ф. 6, оп. 19, од. зб. 1; ф. 7, оп. 1, од. зб. 1; оп. 143, од. зб. 1, 6, 19, 259, 293; ф. 31, оп. 9, од. зб. 9, 19; ф. 83, оп. 16, од. зб. 1, 2, 6; ф. 2340, оп. 2, од. зб. 7, 14), Одеського обкому КП України (ф. 3, оп. 1, од. зб. 25; ф. 9, оп. 7, од. зб. 2, 350; ф. 11, оп. 64, од. зб. 64, 72, 76, 151; ф. 15, оп. 4, од. зб. 138; оп. 7, од. зб. 5, 101, 163; оп. 9, од. зб. 102; ф. 19, оп. 17, од. зб. 230; ф. 91, оп. 1, од. зб. 113, 127; ф. 3139, оп. 1, од. зб. 20, 38, 40, 43; ф. 9505, оп. 1, од. зб. 1, 2; ф. 9969, оп. 1, од. зб. 1), Херсонського обкому КП України (ф. 4, оп. 9, од. зб. 1; оп. 10, од. зб. 10; оп. 11, од. зб. 1; ф. 16, оп. 47, од. зб. 9; ф. 46, оп. 46, од. зб. 2; оп. 47, од. зб. 4; оп. 86, од. зб. 2, 6; ф. 135, оп. 8, од. зб. 3; ф. 185, оп. 8, од. зб. 3; оп. 7, од. зб. 7), фондів Українського республіканського архіву профспілок (ф. 2, оп. 1, спр. 156, 270), Міністерства сільського господарства УРСР (ф. 1, оп. 13, спр. 22; оп. 26, спр. 41, 51; ф. 10, оп. 22, спр. 763), а також документи Миколаївського (ф. Р-2764, оп. 3, спр. 212, 442, 664; ф. Р-2784, оп. 5, спр. 32, 37, 40, 43; ф. Р-2799, оп. 1, спр. 211, 221, 223, 241; ф. Р-2812, оп. 2, спр. 59, 173, 174; ф. Р-2848, оп. 1, спр. 46, 74), Одеського (ф. Р-2000, оп. 3, спр. 576, 577, 698, 818, 1215) і Херсонського обласних державних архівів (ф. Р-1953, оп. 3, спр. 1563, 1582, 1642, 1676, 1700, 1719, 2078; ф. Р-2063, оп. 1, спр. 726, 728; ф. Р-3455, оп. 1, спр. 27, 34, 55). Використано також документи поточних архівів обласних управлінь сільського господарства, контор сільгоспбанку, науково-дослідних установ, авіазагонів, управлінь водного господарства, колгоспів Миколаївської, Одеської і Херсонської областей, статистичні збірники, центральну, республіканську і місцеву пресу.

Шляхи, форми і методи зміцнення взаємовідносин двох дружніх класів у 1951—1955 рр. визначалися рішеннями партії та уряду з питань дальшого розвитку промисловості й сільського господарства, піднесення культурного рівня трудящих.

Визначаючи роль у післявоєнному розвитку сільського господарства відіграли ХІХ з'їзду партії та наступних пленумів ЦК КПРС, які ґрунтувалися на глибшому аналізі стану справ.

Вагому частку у розвиток сільськогосподарського машинобудування внесли партійні організації одеських заводів сільгоспмашинобудування ім. Жовтневої революції. «Запчастина», суперфосфатного і електромеханічного, Першотравневого, машинобудівного ім. 25-річчя Жовтня. Партійні збори цехів та відділів, а також заводські партійні конференції найбільше уваги приділяли підвищенню продуктивності праці, ліпшенню якості продукції, впровадженню нової техніки, яка б відповідала вимогам сучасної агротехніки.

Партійні організації очолили рух робітників за подання трудящими міста всебічної допомоги селу. Рух робітників Півдня України, що виник наприкінці 1953 р. під слом «Дамо МТС і колгоспам верстати й устаткування, виготовлені понад план із кономленої сировини!», дав змогу колгоспам і МТС Миколаївської, Одеської та Херсонської областей одержати сотні верстатів, велику кількість запасних частин й необхідного устаткування для майстерень. Отже, робітничий клас України зміцнював радичійні шефські зв'язки між містом і селом. Керувались лєнінськими вказівками, йікоми партії вносили у цей рух планомірність і систематичність. У 1951—1955 рр. зникли нові форми шефства: допомога сільським механізаторам в опануванні новою технікою, дедалі активніша участь інженерно-технічної інтелігенції та учених у господарському зміцненні колгоспів і МТС.

Боротьба за якнайтісніше поєднання науки з практикою у сільському господарстві ставала одним з основних напрямків діяльності партійних і радичійських організацій Півдня України. Партійна організація Всесоюзного селекційно-генетичного інституту мобілізувала учених на створення нових високоврожайних сортів сільськогосподарських культур. Відомі селекціонери країни комуністи Ф. Г. Кириченко і П. Ф. Гаравий вивели високоврожайні сорти озимої пшениці та ячменю, від впровадження яких у виробництво колгоспи Півдня України додатково одержали тисячі тонн зерна.

Важливою умовою зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства було посилення керівної ролі сільських партійних організацій. ХVІІІ з'їзд Комуністичної партії України (березень 1954 р.) зобов'язав усі обкоми, міськкоми, райкоми партії і первинні партійні організації піднести рівень організаційної і політичної роботи, посередити увагу на боездатність партійних органів, на посиленні їх ролі при вирішенні господарсько-політичних завдань, що стояли перед колгоспами, МТС і радгоспами¹.

На виконання рішень вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) ХVІІ і ХVІІІ з'їздів Комуністичної партії України партійні органи Миколаївської, Одеської та Херсонської областей підвищили авангардну роль комуністів у господарському і культурному будівництві на селі.

У 1954—1955 рр. на роботу в партійних і радичійських органах цих областей прийшло 297 комуністів, на постійну роботу до колгоспів виїхало понад 1,8 тис., у 1955 р. відсталі господарства півдня України очолили 380 комуністів-тридцятитисячників.

Внаслідок ужитих заходів значно зросло число первинних партійних організацій у колгоспах. Якщо 1950 р. вони діяли в 66% усіх колгоспів, то у 1955 р. мережа первинних парторганізацій охоплювала 96,7% сільських господарств Півдня України. Самовіддана праця комуністів на вирішальних ділянках колгоспного виробництва надихала трудівників села на виконання рішень партії і уряду.

Різнібічна допомога міських партійних організацій колгоспному селу сприяла успішному виконанню завдань, що були поставлені партією в галузі сільського господарства. На ХІХ з'їзді Комуністичної партії України (січень 1956 р.) відзначалася плідна робота Миколаївського, Одеського і Херсонського обкомів партії, які мобілізували колгоспників, працівників МТС, робітників та інтелігенцію на підвищення врожайів зернових культур. Усі ці заходи мали добрі наслідки. У 1955 р. на Півдні України зібрано зернових культур по 17—20 ц на всій площі, тобто по 104—128 пудів з га. Врожай основної сільськогосподарської культури за 1951—1955 рр. підвищився стосовно з попередніми роками на 6,7 ц з га.

Піввіковий досвід соціалізму підтвердив справедливність лєнінської політики зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства. У постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Лєніна» вказується, що партія і далі буде боротися за виконання лєнінських завітів — добиватися дальшого зміцнення морально-політичної єдності робітничого класу, селянства, народної інтелігенції, братерства і дружби народів нашої країни — запоруки усіх наших перемог².

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 683.

² «Комуніст України», 1968, № 9, стор. 10.

Визначаючи роль у післявоєнному розвитку сільського господарства відіграли рішення XIX з'їзду партії та наступних пленумів ЦК КПРС, які ґрунтувалися на глибокому аналізі стану справ.

Вагому частку у розвиток сільськогосподарського машинобудування внесли партійні організації одеських заводів сільгоспмашинобудування ім. Жовтневої революції, «Запчастина», суперфосфатного і електромеханічного, Першотравневого, машинобудівного ім. 25-річчя Жовтня. Партійні збори цехів та відділів, а також заводські партійні конференції найбільше уваги приділяли підвищенню продуктивності праці, поліпшенню якості продукції, впровадженню нової техніки, яка б відповідала вимогам сучасної агротехніки.

Партійні організації очолили рух робітників за подання трудящими міста всебічної допомоги селу. Рух робітників Півдня України, що виник наприкінці 1953 р. під гаслом «Дамо МТС і колгоспам верстати й устаткування, виготовлені понад план із зекономленої сировини!», дав змогу колгоспам і МТС Миколаївської, Одеської та Херсонської областей одержати сотні верстатів, велику кількість запасних частин й необхідного устаткування для майстерень. Отже, робітничий клас України зміцнював традиційні шефські зв'язки між містом і селом. Керуючись ленінськими вказівками, райкоми партії вносили у цей рух планомірність і систематичність. У 1951—1955 рр. виникли нові форми шефства: допомога сільським механізаторам в опануванні новою технікою, дедалі активніша участь інженерно-технічної інтелігенції та учених у господарському зміцненні колгоспів і МТС.

Боротьба за якнайтісніше поєднання науки з практикою у сільському господарстві ставала одним з основних напрямків діяльності партійних і радянських організацій Півдня України. Партійна організація Всесоюзного селекційно-генетичного інституту мобілізувала учених на створення нових високоврожайних сортів сільськогосподарських культур. Відомі селекціонери країни комуністи Ф. Г. Кириченко і П. Ф. Гаркавий вивели високоврожайні сорти озимої пшениці та ячменю, від впровадження яких у виробництво колгоспи Півдня України додатково одержали тисячі тонн зерна.

Важливою умовою зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства було посилення керівної ролі сільських партійних організацій. XVIII з'їзд Комуністичної партії України (березень 1954 р.) зобов'язав усі обкоми, міськкоми, райкоми партії і первинні партійні організації підняти рівень організаційної і політичної роботи, зосередити увагу на боєздатності партійних органів, на посиленні їх ролі при вирішенні господарсько-політичних завдань, що стояли перед колгоспами, МТС і радгоспами¹.

На виконання рішень вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) XVII і XVIII з'їздів Комуністичної партії України партійні органи Миколаївської, Одеської та Херсонської областей підвищили авангардну роль комуністів у господарському і культурному будівництві на селі.

В 1954—1955 рр. на роботу в партійних і радянських органах цих областей прийшло 297 комуністів, на постійну роботу до колгоспів виїхало понад 1,8 тис., 1955 р. відсталі господарства півдня України очолили 380 комуністів-тридцятитисячників.

Внаслідок ужитих заходів значно зросло число первинних партійних організацій у колгоспах. Якщо 1950 р. вони діяли в 66% усіх колгоспів, то у 1955 р. мережа первинних парторганізацій охоплювала 96,7% сільських господарств Півдня України. Самовіддана праця комуністів на вирішальних ділянках колгоспного виробництва надихала трудівників села на виконання рішень партії і уряду.

Різномісна допомога міських партійних організацій колгоспному селу сприяла успішному виконанню завдань, що були поставлені партією в галузі сільського господарства. На XIX з'їзді Комуністичної партії України (січень 1956 р.) відзначалася плідна робота Миколаївського, Одеського і Херсонського обкомів партії, які мобілізували колгоспників, працівників МТС, робітників та інтелігенцію на підвищення врожайів зернових культур. Усі ці заходи мали добрі наслідки. У 1955 р. на Півдні України зібрано зернових культур по 17—20 ц на всій площі, тобто по 104—128 пудів з га. Врожай основної сільськогосподарської культури за 1951—1955 рр. підвищився стосовно з попередніми роками на 6,7 ц з га.

Піввіковий досвід соціалізму підтвердив справедливості ленінської політики зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства. У постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» вказується, що партія і далі буде боротися за виконання ленінських завітів — добиватися дальшого зміцнення морально-політичної єдності робітничого класу, селянства, народної інтелігенції, братерства і дружби народів нашої країни — запоруки усіх наших перемог².

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 683.

² «Комуніст України», 1968, № 9, стор. 10.

На допомогу викладачу історії

Н. К. КРУПЬСКА ПРО ІСТОРІЮ
ЯК ПРЕДМЕТ ШКІЛЬНОГО ВИКЛАДАННЯ

26 лютого 1969 р. минає 100 років від дня народження видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави, одного з організаторів народної освіти в нашій країні, першого доктора педагогічних наук, друга і соратника В. І. Леніна — Н. К. Крупської, яка з юнацьких років стала на шлях революційної боротьби під прапором учення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. «Марксизм,— писала вона у 1922 р.,— дав мені велике щастя, якого тільки може бажати людина — знання, куди слід йти, спокійну впевненість у кінцевому результаті справи, з якою пов'язала своє життя»¹.

Свою практичну революційну діяльність Н. К. Крупська успішно поєднувала з науковою, вважала останню одним з важливих засобів боротьби з самодержавством. Багато вона досліджувала і по-марксистському переосмислювала розвиток демократичних ідей в історії педагогіки. Особливо плідною стала наукова і практична педагогічна діяльність Надії Костянтинівни після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вчена і педагог зробила неоцінний внесок не тільки в загальну теорію виховання і навчання, а й у методику викладання ряду предметів, зокрема історії, про яку й піде мова.

Виступаючи на з'їзді вчителів-інтернаціоналістів (червень 1918 р.), В. І. Ленін зазначив, що завдання нової педагогіки полягає в необхідності пов'язання вчительської діяльності з завданнями соціалістичної організації суспільства. Цю думку великий вождь далі розвинув на I Всеросійському з'їзді працівників освіти і особливо на III з'їзді комсомолу.

Але не зразу після Великого Жовтня налагодилась справа народної освіти, зокрема — викладання історії. В країні не вистачало по марксистському підготовлених кадрів учителів, що в умовах жорстокої класової боротьби створювало сприятливий ґрунт для реакційної пропаганди в школах. Питання про нові програми, про зміст самих шкільних предметів стало також ареною гострої боротьби. Дореволюційні програми з історії з їх монархічними тенденціями та ідеалістичним тлумаченням історичного процесу вимагали докорінної перебудови. Шкільні програми 1918—1921 рр. рішуче поривали з старим. Але вони були ще недосконалі, передусім тому, що не відбивали систематичного курсу історії. Саме поняття «історія» було замінене поняттям «суспільствознавство»*. Ці програми орієнтували не на вивчення системи знань з того чи іншого предмета, а на комплексну систему: у відповідності до

¹ Н. К. Крупская. Педагогические сочинения, т. I, М., 1957, стор. 34—35.

* Не слід змішувати курс суспільствознавства, який учні вивчають тепер у 10 класі, з суспільствознавством 20-х років. Нинішній курс узагальнює і підсумовує здобуті учнями знання з суспільних і природничих наук, дає їм уявлення про основні закони розвитку природи і суспільства.

пори року формулювались теми, що об'єднували різні предмети. Навчалися за «робочими книгами», побудованими за таким принципом: матеріал розбивався на завдання, що складалися з чотирьох елементів: цільової настанови, відділу джерел, заключного узагальнюючого нариса і запитань для повторення. Така структура книги, зрозуміло, не могла забезпечити системи історичних знань. Однак слід зазначити, що прагнення авторів «робочих книг» залучити учнів до дослідницької роботи над джерелами заслуговує на увагу.

Н. К. Крупська стала на захист історії як предмета, що має надзвичайне значення для формування діалектико-матеріалістичного світогляду учнів. «Правильно поставлене вивчення історії,— зазначала вона,— підводить до більш поглибленого розуміння марксизму-ленінізму. Без знання історії розвитку людського суспільства завоєння основ марксизму-ленінізму буде дуже поверховим»².

На розширеному засіданні науково-педагогічної секції Державної вченої ради 24 березня 1926 р. Н. К. Крупська викрила нежиттєвість заміни курсу історії суспільствознавством. «Захоплення вивченням сучасності витіснило на задній план... вивчення історії... Історія як така зникла»³. Вона твердила, що не можна зрозуміти й сучасності, якщо нічого не знати про закони суспільного розвитку. «Історія має служити кращому розумінню дійсності. Учні повинні знати, як розвивалось суспільство, тоді вони зрозуміють, куди йде і суспільний розвиток»⁴.

Екскурси в історію під час вивчення суспільствознавства становили набір окремих фактів поза всяким історичним зв'язком, внаслідок чого школярі не уявляли собі історичної перспективи і тому все осучаснювали.

«В старій школі,— згадувала Н. К. Крупська,— викладали за Іловайським. Характерною особливістю цього викладання історії було те, що історичні події ніяк не пояснювались, брались поза зв'язком з епохою, поза зв'язком з суспільним устроєм»⁵. Втім історія тільки тоді стає наукою, коли вона розкриває взаємозалежність різноманітних сторін суспільного життя в певну історичну епоху, показує, як одна епоха переростає в іншу, які причини викликають це переростання.

Н. К. Крупська висловила також цінні думки і щодо підручника з історії. Виступаючи на 2-ій Всеросійській конференції з навчальної книги (1930 р.), вона піддала гострій критиці «робочі книги», а в заключному слові висловила думку, що підручник має складатися з двох частин: «постійної і змінної». Отже висувалася ідея про стабільність підручників. Але її не було підтримано.

Але врешті-решт Н. К. Крупська вийшла переможцем. Думку про стабільні підручники схвалив ЦК ВКП(б).

Н. К. Крупська успішно розробляла методику викладання історії. Розглядаючи навчання як розумову діяльність, Н. К. Крупська вказувала, що завдання вчителя полягає не тільки в тому, щоб озброїти учнів знаннями, а й в тому, щоб розвинути їх мислительні здібності, прищепити їм навички самостійної роботи, культури розумової праці, що зумовлюється не лише змістом навчального матеріалу, а й методами його викладання. Н. К. Крупська обстоювала такі методи викладання історії, які б активізували розумові дії учнів, виховували їх спостережливість і самостійність, які б забезпечували зв'язок навчального матеріалу з жит-

² Н. К. Крупская. Педагогические сочинения, т. II, М., 1958, стор. 631.

³ Там же, т. III, М., 1959, стор. 250.

⁴ Там же, стор. 42.

⁵ Там же, стор. 714.

тям, з суспільною практикою. Цю думку вона розвивала, зокрема, в доповіді на зборах працівників освіти Краснопресненського району м. Москви в 1931 р.: «Пояснюючи те або інше питання із сучасності, треба також пов'язувати його з життям і роботою підприємств»⁶. Вона закликала організувати для учнів екскурсії в музеї, вивчати місцевий матеріал, минуле того чи іншого району, заводу, фабрики. Надія Костянтинівна рекомендувала ілюструвати навчальний матеріал історією класових відносин і класової боротьби в даному краї, а вивчення державного ладу СРСР доповнювати розглядом роботи місцевих Рад та ін.

Н. К. Крупська вказувала також на необхідність зв'язку викладання історії з сучасністю, обґрунтовуючи це тим, що «треба ґрунтуватися на переживаннях, на досвіді дитини і підлітка», обстоювала використання художньої літератури, яка є «могутнім засобом будити емоціональний інтерес до суспільних явищ»⁷.

Таким чином Н. К. Крупська має великі заслуги й у справі розвитку історичної освіти в нашій країні. Працюючи над дальшим удосконаленням методики викладання історії в середній школі, необхідно глибоко вивчати наукову спадщину Н. К. Крупської, що подасть педагогам велику допомогу.

В. К. ДЕМИДЕНКО

⁶ Н. К. Крупская. Педагогические сочинения, т. IV, М., 1959, стор. 427.

⁷ Там же, т. II, стор. 139.

Спогади

В. Й. ІЖЕВСЬКИЙ

ВІДВІДАННЯ КИРГИЗІЇ ДЕЛЕГАЦІЄЮ КОМНЕЗАМІВ УКРАЇНИ В 1925 р.

У перші місяці існування Радянської влади В. І. Ленін неодноразово виступав з роз'ясненням завдань селянської бідноти. Він указував, що організація селянської бідноти є найважливішим питанням нашого внутрішнього будівництва і навіть найголовніше питання всієї нашої революції¹.

Здійснюючи вказівки Володимира Ілліча, IV конференція КП(б)У з березні 1920 р. у резолюції «Про роботу на селі» намітила важливі заходи по знищенню фактичної диктатури куркульства на селі, визволенню з-під його впливу бідноти й середняка, по ліквідації куркульських банд і перетворенню сільських Рад у справжні органи диктатури пролетаріату. Одним з найважливіших заходів було створення союзів (комітетів) безземельних і малоземельних селян. На основі цієї резолюції Центральний Виконавчий Комітет Рад видав 9 травня 1920 р. закон про організацію комітетів незаможних селян (комнезамів).

Комнезами України за період свого існування відіграли велику роль в боротьбі за проведення в життя політики Комуністичної партії і Радянської влади по знищенню куркулів і глитаїв, про яких В. І. Ленін говорив, що вони не менш страшні вороги, ніж капіталісти й поміщики². Комнезами України вписали незабутні сторінки в історію героїчної боротьби по захисту першої в світі держави робітників і селян, а також зміцненню інтернаціональних зв'язків між народами Радянського Союзу.

За порадами В. І. Леніна організації селянської бідноти вкрили всю Росію. Подібно до комнезамів на Україні наймити, бідняки, середняки й кустарі Киргизії об'єдналися в Союз Кошчі. У травні 1925 р. Президія Всеукраїнського Центрального Комітету незаможних селян (ВЦКНС) одержала телеграму з Киргизії, в якій Союз Кошчі запрошував надіслати делегацію комнезамів України на святкування свого п'ятиріччя. За пропозицією голови ВЦКНС Г. І. Петровського було вирішено надіслати делегацію в складі членів президії ВЦКНС Г. Одиця (він же член президії Селянського Інтернаціоналу) і мене (я був тоді й заступником наркомсообезу УРСР по комітетах взаємодопомоги на селі).

Делегація наша виїхала в Киргизію через Москву, де ми одержали інструктаж і додаткові доручення. У той час у Киргизії, незважаючи на перемогу там Радянської влади, ще дуже відчутними в побуті були пережитки патріархально-родового укладу, зокрема у ставленні до жінок. Ось чому інструктаж включав роз'яснення ряду незнайомих нам моментів у житті киргизького народу, його звичаїв. Сюди входили поради щодо традиційного застольного етикету, вітання при зустрічах тощо.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 149.

² Див. т а м ж е, стор. 150.

8 червня нас зустріла на залізничній станції делегація Союзу Кошчі. На шляху до місця призначення ми були свідками великого піднесення серед трудящих братньої республіки. Киргизи їхали на свято верхи на конях, коровах, а також на возах. Президія Союзу Кошчі вислала назустріч нам вершників. Коли ми під'їхали до арки, прибраної прапорами й квітами, музиканти на старовинних національних інструментах виконали «Інтернаціонал». Навкруги була тиша, всі присутні схилили голови. Наш приїзд викликав величезне захоплення 15 тисяч киргизів, які зібралися на свято. Майже всі були на конях. Вітаючи, нас почастували кумисом — цей звичай рівноцінний нашому прийняттю хліба-солі.

Під час дружніх бесід з представниками селянської бідноти Киргизії ми сиділи в юрті, за звичаєм на підлозі. А тимчасом навколо юрти зібралась тисяча людей, які хотіли бачити, вітати посланців з далекої України та інших місцевостей Радянського Союзу.

Скрізь горіли вогнища, грали національні оркестри, поети читали свої вірші. Зміст наших бесід був пройнятий вірою в нові перемоги трудящих усього світу за краще життя.

Наступного дня відбувся багатотисячний мітинг Союзу Кошчі. Надзвичайне захоплення у присутніх викликало вручення нашою делегацією керівникові Союзу Кошчі Худайкулову скромного подарунку — вишиваної української сорочки.

Свято тривало кілька днів. За цей час ми взяли участь у ювілейному з'їзді Союзу Кошчі, на якому розповіли про роботу Селянського Інтернаціоналу, про діяльність комітетів неможливих селян та комітетів взаємної допомоги. З особливою увагою делегати вислухали розповідь про те, як у дні I Всеукраїнського з'їзду комнезамів 18 жовтня 1920 р. в Харкові Голова ВУЦВКу Г. І. Петровський вів бесіду по телефону з В. І. Леніним, який поставив перед комнезамами конкретні завдання в їхній роботі. Розповідаючи про виконання рекомендацій і побажань Володимира Ілліча, ми радили делегатам з'їзду і в Киргизії запроваджувати колективний обробіток землі й переходити від кочового до осілого життя.

У невеликому тоді селищі Пішпек (тепер м. Фрунзе — столиця Киргизької Радянської Соціалістичної Республіки) народився й виріс прославлений радянський полководець, вірний учень В. І. Леніна Михайло Васильович Фрунзе. На з'їзді селянської бідноти Киргизії ми нагадали делегатам про виступ їхнього земляка М. В. Фрунзе на II Всеукраїнському з'їзді комнезамів у Харкові в лютому 1922 р. Ми з гордістю згадували про високу оцінку М. В. Фрунзе комнезамам у боротьбі проти куркульського бандитизму на Україні. Ми пишались заявою Михайла Васильовича, який вважав за свій обов'язок перед лицем усієї України сказати, що головна заслуга в справі знищення бандитизму на Україні за неможливиками, що Червона Армія виконала це завдання завдяки підтримці мільйонів неможливих селян України. Наші спогади про М. В. Фрунзе делегати з'їзду вислухали з великою увагою.

Після з'їзду ми відвідали села Киргизії. Перше з них — Ново-Покровське було з українським населенням. Заснували його селяни з Київщини в 1907 р. На загальних зборах ми доповіли про політичне й господарське становище на Україні. Нас слухали з інтересом, а у виступах просили передати вітання всім трудящим нашої республіки. Збори закінчилися українськими піснями про минуле й сучасне життя нашого народу.

Відвідала делегація і киргизьке село Узунгурське, де народ жив у юртах. Але нас повідомили, що окремі жителі вже думають про спо-

рудження будинків з вікнами. На мітинг з'явилися майже всі чоловіки, але зовсім не було жінок. На наше прохання запросили і жінок, яких ми вітали від імені трудівниць України. На зборах спочатку присутні жінки мовчали. Але згодом одна з них насмілилась виступити й сказати про живучі пережитки минулого, нерівноправність жінок і чоловіків у киргизькому селі. Але найголовніше в її виступі — це слова: «Передайте жінкам України, що ми будемо вести боротьбу за те, щоб стати рівноправними членами трудової сім'ї».

Мітинг закінчився. Нас проводжали майже всі присутні. Вони довго стояли на шляху й дивилися в бік лощини, якою ми переїхали в інше село. Там делегація знову зустрілась з українським населенням. У селі була комуна імені В. І. Леніна. Комунари жили у збудованих власними силами будинках, мали громадську їдальню, клуб, школу. В селі було чепурно, гарно, виділявся приємним зовнішнім виглядом будинок сільської ради, споруджений комунарами.

Комунари дружно прийшли на збори, виявили великий інтерес до життя на Україні, одержали від делегації докладні відповіді на найрізноманітніші запитання.

У м. Фрунзе делегація взяла участь у роботі з'їзду Рад, на якому доповідала про діяльність Селянського Інтернаціоналу, комнезамів і комітетів взаємної допомоги, про перші кроки колективізації на Україні. На з'їзді нам було вручено прапори — один для Селянського Інтернаціоналу, другий — громадським організаціям нашої республіки, а також подаровано традиційні бурки з верблюжої шерсті.

На честь делегації організували вечерю в юрті, де нам довелось ще ближче ознайомитися з місцевими народними звичаями. Відбулося велике спортивне свято, що включало стрільбу з коня по мішені, їзду на конях, у якій брали участь діти й дорослі, киргизи, українці та представники інших національностей, що демонструвало дружбу народів країни Рад. Слід відзначити, що в кінних змаганнях та стрільбі учасниками були жінки з України.

У ті далекі часи в Киргизії ніякої промисловості не було, переважали дрібні кустарні майстерні. А саме під час нашого перебування в республіку приїхала артіль теслярів з Чехословаччини, що допомагала в будівництві перших промислових підприємств.

Багато з того, що гальмувало розвиток Киргизії й свідками чого була наша делегація, кануло у вічність. Тепер киргизький народ у дружній сім'ї народів Радянського Союзу успішно крокує вперед по шляху комуністичного будівництва. Цьому сприяла велика практична допомога братньому киргизькому народові з боку Центрального Комітету нашої Комуністичної партії, який виявляв постійне піклування про розквіт відсталої у минулому країни царської Росії.

На сесії Всеукраїнського Центрального Комітету незможних селян делегація звітувала про свою поїздку в Киргизію. Схвалюючи наш звіт, президія ВЦКНС висловила за дальше зміцнення зв'язків селянської бідноти України й Киргизії. І вже у 1927 р. у Харкові, на Всеукраїнському з'їзді комнезамів ми приймали делегацію Союзу Кошчі.

Наш календар

До 50-річчя державного герба УРСР

вилася з виникненням окремих держав. В більшості країн, які мають конституції, опис і малюнок державного герба фіксується в ній.

Дослідженню історії створення і змін у державному гербі УРСР присвячено лише декілька невеликих заміток в різних довідниках, енциклопедіях та окремі згадки в статтях, що висвітлюють загальні питання з геральдики.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила шлях до створення Української Радянської держави. 25 грудня 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв важливе рішення про визнання Української Радянської Республіки як федеративної частини Російської РФСР.

У 1918 р. на порядок денний було поставлене питання про розробку і затвердження першої радянської Конституції — основного закону РРФСР та створення першого державного герба Країни Рад. Він мав нову композицію малюнка і повинен був створюватися за допомогою нових емблем і знаків. В. І. Ленін, незважаючи на величезну зайнятість, проявляв великий інтерес до цієї справи, подав серйозну допомогу тим, кому вона була доручена. Він висловив критичне зауваження на поданий до Раднаркому ескіз малюнка державного герба, виступив проти зображення у ньому меча. Тоді ж В. І. Ленін запропонував скоріше доробити малюнок і представити його на затвердження уряду¹.

У розпалі громадянської війни, 10 липня 1918 р., V Всеросійський з'їзд Рад прийняв першу радянську конституцію — Конституцію РРФСР. У ній був опис герба РРФСР, який складався з таких емблематичних зображень: на тлі червоного щита, у проміннях сонця, — золоті серп та молот, розміщені навхрест рукоятками вниз і обрамовані вінком з колосків пшениці, та напис російською мовою, що складався з абрєвіатури «РСФСР» і девіза-гасла «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»². Малюнок герба був виконаний російським художником С. В. Чехонініним.

Усі символи і емблеми першого державного герба Радянської держави відповідали новим принципам радянської геральдики, які відображали сучасність і були звернуті до майбутнього — закликали до побудови соціалізму. Символіка емблем серпа та молота означала, що Радянська республіка ґрунтується на дружньому союзі робітників та селян і є робітничо-селянською аграрно-промисловою державою, в основі її закладена суспільно-корисна праця на благо трудового народу — титана й творця. Девіз «Пролетарі всіх країн, єдняйтеся!» — бойовий заклик до свободи, незалежності й дружби пролетарів світу — був написаний на червоній кумачевій стрічці такого ж кольору, як і державний прапор.

14 березня 1919 р. III Всеукраїнський з'їзд Рад розглянув і затвердив в остаточній редакції першу Конституцію УСРР, розроблену на основі лєнінської Декларації прав народів та Конституції РРФСР 1918 р., а також опис і зображення першого державного герба Радянської України. У статті 34 Конституції говорилося, що герб УСРР має на червоному полі, в проміннях сонця, образ золотого серпа і молота, оточених вінком з колосків, і напис українською та російською мовами: 1) «УСРР», 2) «Пролетарі всіх країн, єдняйтеся!»³.

¹ В. Бонч-Бруєвич. В. І. Ленін в Петрограді и в Москві, М., 1956, стор. 20; його ж. Советский герб.— «Народное образование», 1957, № 3, стор. 25; А. Луппол. Эмблема нашей Родины.— «Декоративное искусство СССР», юбилейный номер, 1957, стор. 8.

² Конституція РСФСР, М., 1919, стор. 89.

³ Конституція Української СРР, затверджена III Всеукраїнським з'їздом Рад на засіданні 14 березня 1919 р., Харків, 1920, стор. 15; Збірник Указонень та Розпоряджень, 1919, № 19, ст. 204; ЦДАЖР УСРР, ф. 8, оп. 1, спр. 712, арк. 171.

Символіка його така ж, як і державного герба РРФСР: емблема серпа і молота означала тісний союз робітників і селян Радянської України, їх братерство і дружбу, вінюк з пшеничних колосків — те, що Українська СРР є республікою мирної праці, девіз «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» підкреслював пролетарську солідарність.

30 грудня 1922 р. відбувся I Всесоюзний з'їзд Рад, який ухвалив Декларацію Договору про створення Союзу РСР⁴. Постало питання про вироблення і затвердження Конституції СРСР і першого державного герба СРСР. Було оголошено конкурс на кращі проекти і ескізи герба. У 1923 р. розробити їх доручили художникам Держзнака⁵. 6 липня 1923 р. на 2-й сесії ЦВК СРСР був затверджений як основа герба малюнок художника В. Л. Корзуна, дороблений художником І. І. Дубасовим. А вже 31 січня 1924 р. II Всесоюзний з'їзд Рад прийняв Конституцію СРСР, в статті 70 якої вміщено його опис.

Державний герб СРСР виник як результат кращих досягнень радянської графіки і геральдики, знаменував завершення певного етапу в розробці радянських емблем.

Корінні зміни у житті українського народу в роки відбудови народного господарства, затвердження Конституції СРСР і першого державного герба СРСР відбилися у тексті Конституції УСРР та в гербі республіки. Зокрема, VIII Всеукраїнський з'їзд Рад (17—20 січня 1924 р.) доручив ЦВК УСРР переглянути Основний закон УСРР і подати його на затвердження наступного з'їзду⁶. IX Всеукраїнський з'їзд Рад (3—10 травня 1925 р.) ухвалив затвердити нову Конституцію УСРР згідно з прийнятою Конституцією СРСР та вніс деякі зміни в опис і зображення державного герба⁷. У статті 94 Конституції зазначалося: «Герб Української Соціалістичної Радянської Республіки складається з зображених на червоному полі в проміннях сонця золотих серпа та молота, оточених вінком з колосків і з написом: 1) «УСРР», 2) «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»⁸. Таким чином, крім композиції, нова емблема відрізнялася від попередньої й тим, що девіз пролетарської єдності подано було тільки українською мовою.

Конституцією перемоги соціалізму став Основний закон СРСР, прийнятий у 1936 р. На його основі 30 січня 1937 р. після всенародного обговорення XIV Надзвичайний Всеукраїнський з'їзд Рад одностайно затвердив нову Конституцію УРСР і вніс зміни в опис та зображення герба. В статті 143 Конституції УРСР 1937 р. говорилося: «Державний герб УРСР складається із золотих серпа і молота, зображених на червоному фоні в проміннях сонця, обрамлених колосками, з написом: зверху над серпом і молотом «УРСР» і знизу «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»⁹. Зображення його є в фондах Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів УРСР¹⁰.

Новий державний герб УРСР був затверджений постановою Президії ЦВК УРСР від 21 квітня 1937 р., в якій вказувалося: «Відповідно до статті 143 Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки затвердити повністю таке зображення герба Української Радянської Соціалістичної Республіки. Це зображення герба опублікувати в усіх газетах УРСР»¹¹. Воно додавалося до тексту постанови.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) зріс міжнародний авторитет Радянської України: вона стала членом ООН та ряду її організацій. В зв'язку з цим у 1949—1950 рр. було внесено ряд змін до Конституції УРСР, зокрема до тексту опису і зображення державного герба. Ці зміни оформлені Указом Президії Верховної Ради УРСР від 21 листопада 1949 р. і законом, прийнятим Верховною Радою республіки 5 липня 1950 р. В Указі «Про Державний герб УРСР» зазначено: «Відтворити наверху герба п'ятикутну зірку, нанести

⁴ Образование СССР, М., 1949, стор. 326—337.

⁵ А. Н. Луппол. Как создавался советский герб.— «Вопросы истории», 1962, № 12, стор. 194—198; його ж. Эмблема нашей Родины.— «Декоративное искусство СССР», юбилейный номер, 1957, стор. 8—9; В. Звегинцев. История герба СССР.— «Исторический журнал», 1937, № 5, стор. 130—134; В. І. Стрельський. Радянський державний герб.— Наукові записки Київського державного університету, К., 1949, т. 9, вип. 1, зб. 2; СИЭ, т. 4, 1963, стор. 238; Государственный герб СССР. Государственные гербы союзных республик. Альбом, М., 1950; Конституция СССР, М., 1924; Образование СССР, стор. 433 та ін.

⁶ VIII Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт, К., 1924, стор. 136.

⁷ Постанови і резолюції IX Всеукраїнського з'їзду Рад, стор. 409; «Вісті ВУЦВКУ», 13 травня 1925 р.

⁸ Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, Харків, 1926, стор. 61.

⁹ Конституція УРСР, затверджена XIV Надзвичайним Всеукраїнським з'їздом Рад, К., 1937, стор. 31.

¹⁰ Центральний державний архів кіно-фото-фонодокументів УРСР, № 0-35024.

¹¹ Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду УРСР, 1937, № 18, ст. 70, стор. 2.

по боках герба, на вінку, по одному витку червоної стрічки, на яких написати: на правому витку «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» і на лівому — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», зняти у верхній частині щита букви «УРСР» — написати внизу герба на червоній стрічці слова «Українська РСР» і затвердити слідує зображення Державного герба Української РСР; 2) затвердити опис Державного герба Української РСР; 3) внести на затвердження Верховної Ради Української РСР пропозицію про відповідну зміну і доповнення статті 124 Конституції УРСР»¹².

Стаття 124 була затверджена 5 липня 1950 р. Верховною Радою УРСР у такій редакції: «Державний герб Української Радянської Соціалістичної Республіки складається з золотих серпа і молота, зображених на червоному щиті, освітлених промінням сонця і обрамлених колоссям пшениці з написом на червоній стрічці: внизу вінка «Українська РСР», — на правому витку «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» і на лівому — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Наверху герба є п'ятикутна зірка»¹³. Нова емблема в ньому — п'ятикутна зірка символізує єднання і дружбу народів п'яти континентів світу.

Спільність емблем і символів державних гербів УРСР і СРСР образно підкреслює любов українського народу до своєї соціалістичної Батьківщини — великого Радянського Союзу. Державний герб УРСР відбиває також національні особливості. Зображені на ньому колоски стиглої пшениці у вінку символізують багатство рідної землі, серп і молот — працелюбність і мирну працю трудящих Радянської України. Таким чином, державний герб Української РСР складається з емблем і символів, які дорогі народу і належать радянському суспільству. Вони також близькі й зрозумілі трудящим усіх країн світу.

Вивчення емблем та символів має велике значення для гербової експертизи історичних документів. Щодо цього науковий інтерес становлять печатки вищих державних установ Радянської України, які мають зображення герба, затвердженого у 1919 р., — печатки Наркомпроду, Наркомзему, Наркомзабезу, Наркомату пошт і телеграфу, Наркомпраці та ін.¹⁴ Гербова експертиза може дати необхідну допомогу при вивченні історії державних установ і їх документації особливо за ті роки, коли зазнавав змін герб УРСР (1919, 1925, 1937, 1949 рр.).

Зображення всіх чотирьох державних гербів Радянської України є пам'ятниками образотворчого мистецтва, насамперед графіки і живопису. Вони є на багатьох картинах, ескізах і декораціях видатних художників України, на фасадах і фронтонах будинків державних установ, посольств, консульств, міжнародних виставок тощо.

Державний герб УРСР відтворено і на зразках нумізматики. Так, у 1919 р. він був вигравіруваний на українських грошових знаках-монетах вартістю в 10 крб. Про це свідчить один з документів, в якому йшлося про те, що Київська окружна контора Народного банку на підставі постанови Раднаркому УРСР від 13 травня 1919 р. випускає грошові знаки вартістю в 10 крб. із зображенням державного герба УРСР посередині зворотної сторони монети¹⁵.

Державні герби СРСР і УРСР знайшли яскраве відображення і в літературних творах радянських письменників (І. Вирган «Радянський герб», Б. Палійчук «Наш герб», С. Маршак «Герб Країни Рад», Я. Смоляков «Наш герб» та ін.).

Б. С. ВАТУЛЯ

¹² Відомості Верховної Ради УРСР, 1949, № 6, стор. 8.

¹³ Седьмая сессия Верховного Совета УССР. Стенографический отчет. 3—5 июля 1950, К., 1950, стор. 103—104; Конституция УССР, К., 1957, стор. 56.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 8, спр. 617, арк. 1; спр. 962, арк. 15, 34, зв., 41, 42, 45.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 23, арк. 106.

**Сторінка з українсько-російських зв'язків
(До 150-річчя Ленінградського державного університету імені А. О. Жданова)**

протягом століть перебувало під владою іноземних поневолювачів. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. прогресивна інтелігенція цього краю зазнавала всіляких переслідувань і жорстоких утисків з боку угорських і австрійських правлячих кіл. Тому частина інтелігенції емігрувала до Росії, де знайшла можливість творчо працювати.

У лютому 1819 р. було засновано один з найстаріших вищих учбових закладів нашої країни — Петербурзький університет, який став центром передової наукової й суспільної думки в Росії. Цікаво, що серед організаторів і перших професорів університету були українці Закарпаття, яке

Так, наприклад, першим ректором Петербурзького університету (1819—1821 рр.) був М. А. Балудянський (Балуг'янський), який народився 7 жовтня 1769 р. в с. Вишні Ольшавій (нині в Чехословаччині) в українській сім'ї сільського священика. Під час навчання на юридичному факультеті Кошіцької академії він захопився ідеями якобінців і незабаром став членом товариства «Воля та рівність», заснованого І. Мартиновичем. Після закінчення Віденського університету викладав у Велико-Варадинській семінарії, а згодом — Будапештському університеті.

Прогресивні погляди молодого вченого не були таємницею для угорського уряду. За ним встановили найсуворіший нагляд і занесли до списку «небезпечних»¹. Тому під впливом І. С. Орлая Михайло Андрійович 1804 р. разом з сім'єю залишив Будапешт і прибув до Петербурга, де працював професором політичної економії в педагогічному інституті. 1816 р. його обирають деканом юридичного факультету, а 1819 р. після реорганізації інституту в університет — ректором.

М. А. Балудянський володів латинською, німецькою, французькою, російською мовами. Лекції вченого завжди привертали увагу студентів. Його учень академік К. І. Арсеньєв у своїх спогадах писав: «Дні, коли приходив на уроки проф. Балуг'янський, були для нас святом. З захопленням поспішав кожний з нас до класів, довідавшись про його прибуття; його живі умогляди про капітал, споживання, банки, кредит — зовсім не втомлювали сил, а навпаки, збуджували надзвичайний інтерес і допитливість. Балуг'янський, який завжди тримався лагідно і ввічливо, але з великою гідністю, був загальним улюбленцем студентів, а після його виходу з класів протягом кількох годин безперестанно говорили про зміст його лекцій, міркували, сперечались і навчались»².

За своїм світоглядом Балудянський був поміркованим дворянським лібералом, прихильником мирних реформ у селянському питанні, однак вимагав знищення кріпацтва, рішуче виступав за прогресивний розвиток освіти. Він першим у Росії ввів термін «політична економія». Як прихильник якобінського руху, вчений встановив зв'язки з представниками таємних товариств і був у центрі всіх політичних подій Російської держави. Після грудня 1825 р. його було занесено до списку осіб, звинувачених у державному перевороті. На основі цього дослідники роблять припущення, що Балудянський був членом таємного товариства декабристів³.

За наказом попечителя Петербурзького учбового округу мракобіс Кавелін звинуватив прогресивних професорів університету — Арсеньєва, Германа, Галича, Раупаха та інших у пропаганді англійського парламентаризму, робесп'єризму тощо. Балудянського глибоко обурював містицизм Руніча й Кавеліна, він відстоював методику професорів і зміст їх лекцій, у яких не знаходив нічого антидержавного, а тим більше антинаукового. Але боротьба була нерівною: Куниціна, Раупаха, Германа, Арсеньєва за велінням Олександра І звільнили з університету. Розправу реакціонера Руніча над автором книги «Право естественное» професором Куниціним гостро затаврував в епіграмі О. С. Пушкін:

А ты, глупец и трус, что делаешь ты с нами?..
Ты черным белое по прихоти зовешь;
Сатиру — пасквилем, поэзию — развратом,
Глас правды — мятежом, Куницына — Маратом...⁴

3 (15) листопада 1821 р. на Раді університету «высочайшим повелением» Балудянського було позбавлено посади ректора. 1824 р. міністр освіти адмірал Шишков підписав наказ про його повну відставку⁵. Російському царизму були відомі прогресивні погляди вченого. Тому його звільнили від обов'язків наставника молоді. Та зв'язки Балудянського з університетом не припинилися: він постійно брав участь у комісії по прийому магістерських екзаменів, а 1828 р. його обрано почесним членом Ради університету. 1874 р. на юридичному факультеті рідними вченого було встановлено стипендію ім. Балудянського для «недостатньо забезпечених студентів».

Лекції в Петербурзькому університеті читали також українці П. Д. Лодій і В. Г. Кукольник. Перший народився 1764 р. у с. Збой, що тепер також знаходиться в Східнословачькому краї. Учився в Львівській семінарії. З 1787 й до 1802 р. викладав у Львівському університеті філософію, метафізику й математику. Він був «визначною фігурою серед учених Львівського університету...», як один з видатних представників просвітительських і матеріалістичних філософських ідей кінця XVIII —

¹ Tardy Lajos. Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954.

² Сборник отделения русского языка и словестности имп. Академии наук, т. IX, Спб., 1872, стор. 5—6.

³ Е. М. Косачевская. М. А. Балуг'янский в Петербургском университете. — Очерки по истории Ленинградского университета, Л., 1962, стор. 56.

⁴ Ленинградский университет в воспоминаниях современников, т. I, Л., 1963, стор. 6—18, 244.

⁵ А. И. Фатеев. Академическая и государственная деятельность М. А. Балудянского в России. — Карпаторусский сборник, Ужгород, 1930, стор. 175.

початку XIX ст.»⁶. Коли Габсбурги заборонили читати лекції рідною мовою, вчений переїхав до Краківського університету. З 1804 р. П. Д. Лодій працює спочатку в Петербурзькому педінституті професором логіки й метафізики, а з часом деканом одного з факультетів університету. Він також займався педагогічною роботою у Вищому училищі правознавства й був інспектором Комерційного училища та Інституту благородних панянок. Значну цінність мають його наукові праці «Логічні настанови», «Теорія загальних правил, що містить у собі філософське вчення про природне, всезагальне й державне право», «Природне право народів», «Повний курс філософії» тощо. Як викладач П. Д. Лодій мав серед студентів дещо менший успіх, хоча й про нього сучасники лишили теплі спогади⁷.

В. Г. Кукольник народився 1765 р. біля Мукачева. Після закінчення Львівського університету викладав фізику, історію природи й сільське господарство у Замості, де також видавав журнал «Dziennik ekonomiczny». До Петербурга прибув майже одночасно з М. А. Балудянським і П. Д. Лодієм. У педагогічному інституті читав лекції з римського права, технології, хімії й агрономії. Після реорганізації інституту в університет завідував кафедрою римського й вітчизняного права, часто виступав з публічними лекціями. Вчений був автором ряду підручників для вищих шкіл, зокрема «Курсу господарських відомостей», «Початкових основ римського громадянського права», «Початкових основ російського приватного права», «Приватного громадянського права», «Початкових основ сільського домоводства» тощо. Велика заслуга В. Г. Кукольника також в організації навчального процесу в Ніжинській гімназії.

Таким чином, ще на початку XIX ст. між Росією й Україною існували тісні культурні зв'язки, які з часом міцніли, творчо збагачувалися. Сьогодні вони входять золотом сторінкою до літопису дружби двох братніх народів — російського й українського.

В. Л. МИКИТАСЬ

⁶ Є. К. Лазаренко. 300 років Львівського університету, Львів, 1961, стор. 6.

⁷ М. Возняк. До характеристики Петра Лодія, Львів, 1913, стор. 148—155.

Вірний син партії (До 80-річчя з дня народження І. П. Товстухи)

Іван Павлович Товстуха, більшовик-ленінець, видатний вчений, один з перших редакторів ленінських творів, все своє життя присвятив служінню народу, великій справі побудови комуністичного суспільства.

Народився він 23 лютого 1889 р. в селищі Березна Чернігівської губернії. Нелегке дитинство випало на долю хлопчика. Лишившись у 5 років без матері, він опинився в Чернігівському «будинку працелюбності», а через два роки — у «будинку бідних», де почав навчатися в початковій школі. Закінчивши її, поступив до Чернігівського міського училища. Велика працелюбність і неабиякі здібності дали можливість юнакові достроково скласти іспити за 3 класи і в січні 1905 р. перейти у 4 клас реального училища¹. Почалося самостійне життя. Щоб якось прожити, довелося давати приватні уроки.

Саме в цей час в країні відбувається перша російська буржуазно-демократична революція 1905 р. У вирі подій 16-річний Товстуха обирає шлях революційної боротьби. З юнаками й дівчатами він розповсюджував нелегальну літературу. Його запальне слово часто звучало серед студентів. Іван Павлович брав активну участь в організації учнівських журналів, завідував у Чернігові підпільною бібліотекою, яку 1909 р. поліція виявила, а І. П. Товстуху заарештувала. У донесенні начальника жандармського управління департаменту поліції вказувалося, що «в минулому 1908 р. було відомо, що після ліквідації загальносемінарського союзу лишилася не виявленою в м. Чернігові нелегальна бібліотека, книгами якої в 1906 і 1907 роках користувалися деякі вихованці Чернігівської духовної семінарії, а потім ця бібліотека перейшла до рук вихованців тієї ж семінарії, які називали себе членами соціал-демократичного гуртка. Зберігались книжки на одній з приватних квартир... по Мстиславській вулиці, в будинку Юркевича, у Івана Павловича Товстухи»².

Під час обшуку було знайдено каталог на 400 назв та самих книг — 238, решта виявилась на руках. Це були твори К. Маркса і Ф. Енгельса, А. Бебеля, Ф. Лассалля, Г. Плеханова, І. Франка, М. Горького та ін.³

Через місяць І. П. Товстуху відпустили на поруки, але під суворий поліцейський нагляд⁴. У листопаді 1909 р. відбувся суд. Стійко і мужньо тримався Іван Павлович.

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 155, оп. 1, од. зб. 3, арк. 13.

² Там же.

³ «Архіви України», 1967, № 2, стор. 27.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС ф. 155, оп. 1, од. зб. 3, арк. 39.

Усю відповідальність за бібліотеку взяв тільки на себе. Київська судова палата засудила його на заслання до Сибіру з позбавленням усіх прав⁵.

Два роки просидів Іван Павлович у Чернігівській тюрмі, а 1911 р. його відправили в Иркутську губернію, де він жив у сс. Головних, Нечаївці, Тутурі⁶. Тут, в сибірській глушині, він не припиняв політичної роботи серед засланців та місцевого населення. Збирав кошти на робітничу газету «Правда», вів боротьбу проти меншовиків та есерів, які намагалися поширити свій вплив серед засланців⁷. З далекого глухого краю Іван Павлович підтримував тісні зв'язки з друзями-чернігівцями, які збирали гроші, необхідні для втечі, і вислали їх своєму землякові.

У лютому 1912 р. І. П. Товстуха втік із заслання й емігрував за кордон. Спершу оселився у Львові, потім переїхав до Парижа. 1913 р. паризька секція РСДРП прийняла його до лав партії. Іван Павлович відвідував секцію більшовиків, бував на зборах російської еміграції. Працював він на заводі електричних акумуляторів в Іссі ле-Муліно поблизу французької столиці, але під час першої світової війни завод було закрито, й Іван Павлович почав працювати землекопом, помічником кочегара, виконував різні роботи в емігрантській їдальні. Згодом він навчився водити машину і працював шофером. Завдяки цій роботі І. П. Товстуха встановив широкі зв'язки з французькими робітниками, ввійшов до складу шоферського синдикату, став членом французької соціалістичної партії⁸.

Коли в Росії почалися лютневі події 1917 р., І. П. Товстуха з першою емігрантською групою виїздить до Лондона, потім через Норвегію — до Петрограда, а звідти до Москви. Хоч роки напруженої боротьби, незгод і нестатків позначились на здоров'ї Івана Павловича, він продовжував активно працювати. Під час Жовтневих днів 1917 р. він брав участь у революційних подіях, працював у Центральному штабі Червоної Гвардії, а в квітні 1918 р. його призначили на роботу в Народний комісаріат у справах національностей. Наприкінці 1921 р. І. П. Товстуха — на відповідальній партійній роботі в апараті ЦК ВКП(б).

З листопада 1924 р. І. П. Товстуха працює заступником директора Інституту Леніна. «В своїй роботі в Інституті,— згадують його колеги,— Товстуха показав зразок більшовицької партійності, революційної пильності, непримиренності до найменших відхилень від марксистсько-ленінської теорії. Надзвичайно вимогливий до себе, він водночас вимагав і від кожного працівника принциповості, найбільшої сумлінності й чесності в роботі...»⁹. У той час Іван Павлович чимало знань і таланту віддавав великій справі збирання й збереження ленінської спадщини. Особливо багато було зроблено для підготовки першого та другого видання Творів Володимира Ілліча. Під його керівництвом була пророблена значна підготовча робота в справі збирання матеріалів і ознайомлення з ними широких мас трудящих, що відзначено в резолюції XIII з'їзду партії. Лише за півтора року в Інститут Леніна надійшло 3300 документів від 50 установ і 97 осіб. Іван Павлович редагував перший й другий томи другого видання Творів В. І. Леніна.

З січня 1926 по 1930 р. І. П. Товстуха знову на відповідальних посадах в ЦК ВКП(б) і одночасно працює в Інституті Леніна. Після XVI з'їзду партії він — заступник його директора і член редколегії журналу «Пролетарская революция». Після об'єднання Інституту Леніна з Інститутом Маркса — Енгельса він стає заступником директора нового Інституту. На цій посаді з новою силою розгортається його різнобічний організаторський талант. З його ініціативи почала працювати група по написанню «Історії ВКП(б)». Водночас І. П. Товстуха очолював роботу по створенню багатотомної «Історії громадянської війни». За цю працю групі авторів, зокрема Івану Павловичу, у 1943 р. присуджено Державну премію першого ступеня.

Влітку 1932 р. стан здоров'я І. П. Товстухи погіршився, але він не припиняв редагування журналу «Пролетарская революция» та підготовки збірника «ВКП(б) в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК».

На XVII з'їзді партії І. П. Товстуху обрано кандидатом у члени ЦК ВКП(б), а на VII з'їзді Рад СРСР — членом ЦВК СРСР.

9 серпня 1935 р. полум'яного більшовика-ленінця не стало. Радянський народ свято шанує його пам'ять. У Кремлівській стіні заховано урну з його прахом, а в с. Березна його іменем названо вулицю. В Центральному партійному архіві ІМЛ при ЦК КПРС його ім'ям названо читальний зал.

І. П. ДУДКО, Д. С. ЩЕДРИНА

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 1098, арк. 27--28.

⁶ «Пролетарская революция», 1935, № 6, стор. 130.

⁷ «Правда», 10 серпня 1935 р.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ТВОРЧА СПАДЩИНА С. В. КОСІОРА

Важливою передумовою успіху революційно-перетворюючої діяльності партії в боротьбі за повну, остаточну перемогу соціалізму була «творча сміливість при розробці складних теоретичних і практичних проблем, багаторазова перевірка шляхів, методів і засобів творення нового суспільства»¹. Вивчення діяльності КПРС по розробці революційної теорії, стратегії і тактики робітничого класу є нині одним з найактуальніших завдань суспільних наук.

Серед великого кола праць, якими за півстоліття після Великого Жовтня збагатилася скарбниця марксистсько-ленінської літератури, важливе місце належить творчому доробку учнів і соратників В. І. Леніна, видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави. Більшовики-ленінці, герої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, мужні будівники п'ятирічок відігравали провідну роль у втіленні ідей наукового комунізму в життя, розв'язуванні нових політичних і теоретичних проблем, у захисті марксистсько-ленінського вчення від ревізіоністів, догматиків і націоналістів усіх мастей.

Визначним учасником цієї колективної роботи партії був С. В. Косіор — професійний революціонер, видатний партійний і державний діяч, член Політбюро ЦК ВКП(б) протягом багатьох років. Його творча спадщина має особливе значення для розвитку марксистсько-ленінської думки на Україні. Ще в роки боротьби за повалення самодержавства С. В. Косіор керував підпільними партійними організаціями у Донбасі, Харкові, Києві, Полтаві. В період громадянської війни був одним з засновників КП України, членом усіх складів ЦК КП(б)У, секретарем Київського підпільного обкому партії, секретарем ЦК КП України (1919—1920 рр.), головою Зафронтбюро ЦК КП(б)У. В 1921—1922 рр. С. В. Косіор вів велику державну і партійну роботу на Україні, а з липня 1928 по січень 1938 р. він — генеральний (згодом перший) секретар ЦК КП України. Всі ці роки С. В. Косіор докладав багато творчих зусиль, енергії, таланту для розв'язання питань боротьби за перемогу соціалізму в СРСР і, зокрема, на Україні.

Літературна спадщина С. В. Косіора в галузі суспільних наук є плодом його партійної і державної діяльності. Саме тому вивчення її являє великий інтерес для дослідження історії партії, практики комуністичного будівництва, а також для створення наукової біографії С. В. Косіора.

Наукова розробка творчої спадщини С. В. Косіора ще тільки розпочинається. Це пов'язано з тим, що його праці, видані до 1938 р., нині є бібліографічною рідкістю, а ряд його промов і виступів друкувався лише в закритих виданнях чи не публікувався і наявний тільки у партійних і державних архівах. На сьогодні вдалося виявити і зібрати понад 200 друкованих праць*, що видавалися російською, українською, білоруською та іншими мовами народів СРСР, англійською, болгарською, німецькою, польською, угорською та іншими мовами**. Це статті, доповіді, промови. С. В. Косіор — автор понад 50 брошур, значна частина яких має кілька видань. 1936 р. вийшло дві збірки його праць². Інститут історії партії ЦК КП України опублікував «Вибрані статті і промови» С. В. Косіора за 1911—1937 рр.

Десятиліття підпільної роботи між першою і другою буржуазно-демократичними революціями представлено серед виявлених праць Станіслава Вікентійовича лише

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 25.

* До цього числа не входять написані С. В. Косіором проекти резолюцій, довідки, доповідні записки, інструкції, листи, звернення тощо.

** Іноземними мовами вийшло понад 40 брошур С. В. Косіора.

² С. В. Косіор. Статті і промови 1933—1936 рр., К., 1936; його ж. Питання комсомольської роботи, К., 1936.

виданою не пізніше 6 липня 1911 р. листівкою Сулінської організації РСДРП, що викриває чорносотенців як прислужників охоранки. Мало відомо друкованих виступів, що відображають діяльність С. В. Косіора у 1917 — на початку 1918 рр. Це, насамперед, промови на Петроградській конференції РСДРП(б) 14 і 23 квітня 1917 р., в дебатах на доповідь В. І. Леніна про поточний момент і в питанні про вибори до міської думи³, у яких С. В. Косіор захищав настанови ленінських Квітневих тез.

Більшість праць С. В. Косіора припадає на перше двадцятип'ятиріччя існування Радянської влади, головним чином на роки мирного будівництва.

Період громадянської війни представлений, в основному, конспективними записами виступів на I і II з'їздах КП(б)У⁴, доповідями і виступами на IV і V конференціях КП(б)У, промовами на IV (вересневою) 1918 р. Пленумі ЦК КП(б)У⁵, промовами на мітингах і зборах⁶, листами та доповідними записками. Все це — важливі документи історії КП України.

У 1921—1922 рр. С. В. Косіор пише ряд статей з актуальних питань економічної політики, партійного будівництва, діяльності й історії КП України.

Він пропагує ленінську нову економічну політику, роз'яснює завдання її здійснення на Україні, значення боротьби з розрухою і голодом, відродження народного господарства⁷. Важливі проблеми відбудови народного господарства, партійного життя Сибіру розглянуто більш як у 30 статтях, доповідях і промовах Станіслава Вікентійовича 1923—1925 рр., коли він очолював Сиббюро ЦК РКП(б).

Переважну частину творчого доробку С. В. Косіора становлять праці періоду 1926—1937 рр. — часу титанічних зусиль партії і народу, що увінчалися всесвітньо-історичною перемогою — створенням першого в історії реально існуючого соціалістичного суспільства.

Всеосяжний характер керівної ролі партії зумовив багатогранність і різнобічність літературної спадщини С. В. Косіора, як і інших партійних діячів, різноманітність проблем і питань, з яких він виступав. Вони охоплюють широке коло тем, — з філософських, економічних, правових, історичних наук, та наукового комунізму.

Насамперед, слід виділити, як найбільш значущі, праці, що підсумовують діяльність Комуністичної партії і Країни Рад, партійних організацій Сибіру, КП України і трудящих Української РСР в цілому за певний період. Йдеться про зроблені ним на партійних з'їздах і конференціях звітні доповіді ЦК ВКП(б), Сиббюро ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У. Тут, зокрема, слід відзначити організаційний звіт ЦК ВКП(б) XV з'їздові ВКП(б) і заключне слово⁸, де подано широку картину організаторської діяльності партії між з'їздами, проаналізовано й узагальнено величезний практичний досвід, зроблено висновки про дальші завдання організаційно-партійної роботи. Доповідь С. В. Косіора на XV з'їзді партії була кроком уперед у розробці теорії і практики партійного будівництва.

Звітуючи на XII з'їзді КП(б)У⁹, С. В. Косіор показав блискучі успіхи Країни Рад у боротьбі за виконання плану першої п'ятирічки, завершення будівництва фундаменту соціалізму.

Глибоко відображають політичну й організаторську діяльність більшовиків Сибіру у відбудовний період звіти С. В. Косіора про роботу Сибірського бюро ЦК

³ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 14—15; 46—47.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 2, арк. 189; ІІ съезд КП(б)У. Протоколы, Харків, 1927, стор. 89.

⁵ «Летопись революции», 1927, № 1, стор. 143—144.

⁶ С. В. Косіор. Про значення святкування 1 Травня. — «Большевик», 1 травня 1919 р.; його ж. Радянська влада в небезпеці. Хай живе Радянська влада! — «Большевик», 29 червня 1919 р.; його ж. Міжнародна контрреволюція і куркульські повстання на Україні. — «Большевик», 11 липня 1919 р.

⁷ С. Косіор. Новые задачи. — «Коммунист», 8 травня 1921 р.; його ж. Товарообмен и продналог. — «Коммунист», 11 вересня 1921 р.; його ж. Прорыв во что бы то ни стало. — «Коммунист», 4 лютого 1921 р.; його ж. Перед грозной опасностью. — «Коммунист», 24 червня 1921 р.; його ж. Только Донбасс выручит. — «Коммунист», 17 серпня 1921 р.; його ж. Первые поступления. — «Коммунист», 30 серпня 1921 р.; його ж. Советская власть и изъятие ценностей. — «Помощь голодающим», 12 квітня 1922 р.; його ж. Партия и двухнедельник проверки. — «Помощь голодающим», 14 квітня 1922 р.

⁸ Й. В. Сталін, С. В. Косіор. Звіт Центрального Комітету XV з'їздові ВКП(б), Харків, 1928.

⁹ XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, стор. 11—58; С. В. Косіор. В боротьбі за перемогу соціалізму (від XVI до XVII з'їзду ВКП(б)), Харків, 1934.

РКП(б) на I Сибірській партконференції 8 травня 1924 р.¹⁰ та про роботу Сибірського крайкому РКП(б) на II Сибірській партконференції 27—28 листопада 1925 р.¹¹

Всебічний аналіз діяльності Комуністичної партії і трудящих України в роки першої і другої п'ятирічок дано в зроблених С. В. Косіором політичному звіті ЦК КП(б)У XI з'їздові КП(б)У¹², звітові ЦК КП(б)У XIII з'їздові КП(б)У¹³, в ряді доповідей на пленумах ЦК КП(б)У і партійних активах та ін. За повнотою охоплення, за багатством фактичного матеріалу, глибиною аналізу й узагальнень, силою акумуляції колективної думки партії, оцінками й теоретичними роздумами ці праці, особливо звітні доповіді, посідають провідне місце у творчому доробку С. В. Косіора років першої і другої п'ятирічок.

У більшості своїх виступів С. В. Косіор основну увагу зосереджував на конкретних проблемах боротьби партії і народу за здійснення ленінського плану побудови соціалізму.

Основним плацдармом боротьби радянського народу, керованого Комуністичною партією, за соціалізм була економіка, створення матеріально-технічної бази соціалізму. Саме ці питання займають чільне місце в творчій спадщині Станіслава Вікентійовича¹⁴.

Найбільше виступів і статей його присвячено захисту й здійсненню ленінської політики соціалістичної індустріалізації, реконструкції й розвитку промисловості України в роки першої і другої п'ятирічок¹⁵. С. В. Косіор брав активну участь у втіленні в життя ленінського кооперативного плану, багато виступав з цього питання, залишивши

¹⁰ Партархів Новосибірського обкому КППРС, ф. 2, оп. 2, од. зб. 11, арк. 2—4.

¹¹ «Советская Сибирь», 29 листопада 1925 р.

¹² С. В. Косіор, Л. Й. Картвелішвілі. Політичний та організаційний звіт Центрального Комітету XI з'їздові КП(б)У, Харків, 1934 р.

¹³ С. В. Косіор. Звіт Центрального Комітету КП(б)У XIII з'їздові КП(б)У, К., 1937.

¹⁴ С. В. Косіор. До нових перемог.— «Комуніст», 7 листопада 1929 р.; його ж. На новому історичному етапі соціалістичного будівництва, Харків, 1929; його ж. На боевом посту.— «Правда», 5 червня 1930 р.; його ж. Підсумки XVI з'їзду ВКП(б), Харків, 1930; його ж. У розгорнутий наступ.— «Комуніст», 7 листопада 1930 р.; його ж. Підсумки грудневих пленумів ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), Харків, 1931; його ж. Створимо безкласове суспільство у другій п'ятирічці, Харків, 1932; його ж. Про підсумки XVII Всесоюзної партконференції, Харків, 1932; його ж. Решена основная и труднейшая задача Октября, М., 1934; його ж. Чотири роки боротьби за соціалізм і завдання Радянської України, Харків, 1935; його ж. Промови до виборців, К., 1938.

Більш докладно ці праці розглянуто в нашій статті «Питання економіки в працях С. В. Косіора» у зб. «3 історії марксистсько-ленінської економічної думки на Україні», К., 1966, стор. 79—96.

¹⁵ С. В. Косіор. Промова на пленумі ЦК КП(б)У 5 листопада 1928 р.— ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 288, арк. 114—115; його ж. Наші чергові політичні й господарські завдання.— «Комуніст», 27 жовтня 1929 р.; його ж. В найкоротший термін якнайдешевше збудувати Дніпрельстан.— «Комуніст», 28 листопада 1929 р.; його ж. Боротьба за генеральну лінію партії та завдання соціалістичного будівництва. Друга конференція КП(б)У. Стенографічний звіт, Харків, 1929, стор. 13—18; його ж. Деякі підсумки роботи важкої промисловості України.— «Правда», 9 березня 1930 р.; його ж. Промова на пленумі ЦК КП(б)У 10 грудня 1930 р.— ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 345, арк. 37—43; його ж. Закрепляя успехи, двигайтесь вперед к новым достижениям.— «Диктатура труда», 30 жовтня 1930 р.; його ж. Донбас може і повинен виконати програму, Харків, 1931; його ж. У бій за вугілля, Харків, 1931; його ж. Донбасс может и должен оплатить свой долг, М.—Л., 1931; його ж. Донбасс требует конкретного технического руководства.— «На угольном фронте», 1931, № 15; його ж. Решающие задачи борьбы за уголь.— «Правда», 21 серпня 1931 р.; його ж. Парторганізація Донбасу повинна стати на чолі боротьби за цілковите виконання жовтневого завдання.— «Комуніст», 25 жовтня 1930 р.; його ж. Найближчими днями домогтися рішучого зламу в роботі транспорту.— «Комуніст», 22 лютого 1931 р.; його ж. Гордість пролетарської країни.— «Комуніст», 2 жовтня 1931 р.; його ж. Промисловість третього року п'ятирічки, Харків, 1932; його ж. За посвякденну наполегливу більшовицьку роботу по піднесенню транспорту, К., 1935; його ж. Про стахановський рух, К., 1935; його ж. Про завдання промисловості і транспорту в зв'язку з стахановським рухом; С. В. Косіор. Статті і промови 1933—1936 рр., стор. 85—112; його ж. Виступ на нараді по виробництву цегли при ЦК КП(б)У.— «Комуніст», 10 січня 1936 р.; його ж. К XIII съезду большевиков Украины.— «Правда», 26 травня 1937 р.

чимало доповідей, промов, статей і брошур, що відображають становлення колгоспного ладу¹⁶.

Створене вперше в світі колективне сільське господарство розвивалося незвіданими шляхами. С. В. Косіор у численних працях аналізує й узагальнює практику організаційно-господарського зміцнення колгоспів, утвердження і розвитку високомеханізованого великого колективного сільськогосподарського виробництва, піднесення соціалістичного сільського господарства України¹⁷. В ряді статей і виступів різних років він розглядає різні аспекти розв'язання таких важливих соціальних і народногосподарських проблем, як підвищення добробуту трудящих, поліпшення постачання трудящих продовольчими і промисловими товарами¹⁸.

¹⁶ С. В. Косіор. Промова на листопадовому Пленумі ЦК КП(б)У (1928 р.).— ЦПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 286, арк. 73—90; його ж. Промова при відкритті Всесоюзної наради наркомів земельних справ союзних і автономних республік в м. Харкові.— «Комуніст», 27 листопада, 1928 р.; його ж. Боротьба за генеральну лінію партії та завдання соціалістичного будівництва.— Друга конференція КП(б)У, Харків, стор. 17—21; його ж. Про стан та заходи до підняття сільського господарства України. Доповідь на пленумі ЦК КП(б)У, 8 квітня 1929 р.— ЦПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 304, арк. 93—135; його ж. Наші чергові політичні і господарські завдання.— «Комуніст», 27 жовтня 1929 р.; його ж. Доклад ЦК КП(б)У о работе в деревне на пленуме ЦК ВКП(б) (ноябрь 1929 г.).— ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 441, вип. 2, арк. 61—73; його ж. Про підсумки пленуму ЦК ВКП(б). Доповідь на пленумі ЦК КП(б)У 18 листопада 1929 р.— ЦПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 315, арк. 92—94; його ж. На новому історичному етапі соціалістичного будівництва. Підсумки пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Листопад, 1929, Харків, 1929; його ж. Про масову колективізацію, ліквідацію куркуля як класу і чергові завдання партії; Харків, 1930; його ж. Незаможникам про колективізацію, Харків, 1930; його ж. Про колективізацію.— «Комуніст», 28 березня 1930 р.; його ж. Партія буде твердо проводити свою лінію на соціалістичну перебудову села.— «Пролетарій», 23 квітня 1930 р.; його ж. Підсумки XVI з'їзду ВКП(б), Харків, 1930.

¹⁷ С. В. Косіор. Виступ на другому зльоті колгоспників-ударників Харківщини.— «Комуніст», 30 червня 1933 р.; його ж. Про підсумки осенньої засівної кампанії, про хлібозаготовлю та збиральну кампанію і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів, Харків, 1932; його ж. По-більшовицькому організуємо збирання врожаю і хлібозадач, Харків, 1933; його ж. Підсумки хлібозаготовель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства України, Харків, 1933; його ж. По-більшовицьки підготувати і провести збиральну кампанію, К., 1934; його ж. Зразковим проведенням весняної сівби забезпечити високий урожай, К., 1935; його ж. Вивести сільське господарство Чернігівщини на широкий шлях соціалістичного розвитку, К., 1935; його ж. Итоги июньского пленума ЦК ВКП(б), М., 1935; його ж. Роль агронома в колгоспному виробництві; Промова на прийомі кращих трактористів і комбайнерів Донеччини, 5 грудня 1935 р.; Промова на прийомі кращих трактористів Одещини, 14 грудня 1935 р., в кн. С. В. Косіор. Статті і промови. 1933—1936 рр., стор. 265—269; 327—330; 331—333; його ж. Ширити рух за 200 пудів зернових у лісостепу і 120 пудів з гектара в степу в 1936 році, К., 1936; його ж. Про весняну засівну кампанію 1936 року та заходи по забезпеченню високого врожаю, К., 1936; його ж. Про збирання та заготовлю зернових, К., 1936; його ж. Україна на большом подъеме.— «Правда», 31 жовтня 1936 р.; його ж. Про підсумки 1936 сільськогосподарського року і завдання по піднесенню врожайності на Україні в 1937 році, К., 1937; його ж. Про підсумки соціалістичного змагання стахановців сільського господарства в 1937 році і про завдання на 1938 рік.— «Комуніст», 28 грудня 1937 р.

¹⁸ С. В. Косіор. Про завдання кооперації.— «Кооперативная Сибирь», 1924, № 27, стор. 1—2; його ж. Що сказали місця і основне завдання кооперації. Промова на пленумі Сибкрайкому РКП(б).— «Советская Сибирь», 1 вересня 1924 р.; його ж. Чергові завдання сільськогосподарської кооперації.— «Советская Сибирь», 7 травня 1925 р.; його ж. Наші чергові політичні і господарські завдання.— «Комуніст», 27 жовтня 1929 р.; його ж. Промова на жовтневому Пленумі ЦК ВКП(б) (1931 р.) при обговоренні звітної доповіді Наркомпостачу та Центросілки про виконання постанов ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про розгортання радянської торгівлі і поліпшення постачання робітників.— ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 484, арк. 59—61; його ж. Промова на вересневому — жовтневому Пленумі ЦК ВКП(б) (1932 р.) при обговоренні питання про розвиток радянської торгівлі.— ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 500, арк. 49—51; його ж. Чотири роки боротьби за соціалізм і завдання Радянської України; С. В. Косіор. Статті і промови 1933—1936 рр., стор. 75—77; його ж. Ліквідувати збитки в споживчій кооперації, К., 1935.

Активний учасник партійного керівництва складним і тривалим процесом культурної революції в СРСР, зокрема на Україні, С. В. Косіор постійно звертався у своїх працях до проблем ліквідації культурної відсталості, створення і розвитку системи народної освіти, формування радянської інтелігенції, піднесення науки, становлення і розквіту справді народної культури, зокрема української соціалістичної культури, літератури і мистецтва¹⁹.

Революційний процес переходу від капіталізму до соціалізму неодмінно включає в себе ліквідацію експлуататорських класів, докорінну зміну становища всіх класів суспільства. Комуністична партія в найскладніших умовах науково керувала цими перетвореннями. Природно, що розробка проблем соціальної структури радянського суспільства, класової боротьби в перехідний період, розвитку і зміцнення союзу робітничого класу і селянства на всіх етапах соціалістичного будівництва посідають велике місце у творчій спадщині С. В. Косіора. Це, насамперед, праці, присвячені робітничому класу — керівній силі в боротьбі за повалення самодержавства і капіталізму, творенню нової соціалістичної формації, його зміцненню, розвитку, потребам, завданням на різних етапах історії нашої Батьківщини²⁰.

Посилення позицій бідняка і середняка в боротьбі з куркулем, а отже — Радянської влади на селі, створення і розвиток організації малоземельних і безземельних селян, підвищення їх ролі у розв'язанні чергових завдань боротьби за соціалізм, — усе це знайшло відбиття у статтях і виступах С. В. Косіора: «Продподаток і комнезамі»²¹, «Досвід партії в справі організації селянської бідноти», «Доповідь на засіданні Оргбюро ЦК ВКП(б) 28 травня 1926 р.»²², «Привітання VI Всеукраїнському з'їзду комнезамів»²³. Чимало праць С. В. Косіора присвячено соціальним процесам у сибірському селі часів відбудови народного господарства, розвитку союзу робітничого класу і селянства в цьому величезному районі²⁴.

Пошуки конкретних шляхів посилення змички міста і села, дальшого згуртування трудового селянства навколо робітничого класу в боротьбі за соціалізм у період між XIV і XV з'їздом — такий був зміст розділу «Робота на селі» організаційного зві-

¹⁹ С. В. Косіор. К итогам обсуждения вопросов кино.— «Революция и культура», 1928, № 1, стор. 5—7; його ж. Підсумки липневих пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У.— «Комуніст», 16 липня 1928 р.; його ж. Підсумки листопадового пленуму ЦК ВКП(б) і завдання культурного будівництва на Україні, ДВУ, 1929; його ж. Підсумки листопадового пленуму ЦК ВКП(б). Доповідь на Пленумі ЦК КП(б)У.— ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 315, арк. 92—94; його ж. Радянську літературу на рівень завдань побудови безкласового соціалістичного суспільства, Харків, 1934.

²⁰ С. В. Косіор. Вступна промова при відкритті II Сибірської партконференції.— «Советская Сибирь», 28 листопада 1925 р.; його ж. Постановка массовой роботи на підприємстві.— «Известия ЦК ВКП(б)», 1927, № 2—3, стор. 1—3; його ж. Массовая работа на підприємстві.— «Коммунистическая революция», 1927 р., № 3, стор. 3—9; його ж. Организационный отчет ЦК ВКП(б) XV съезду ВКП(б). XV съезд ВКП(б). Стенографический отчет, стор. 91—118; його ж. Пройденный путь — залог преодоления всех трудностей. Речь на IV Всеукраинском съезде профсоюзом 1 декабря 1928 г.— «Пролетарий», 2 грудня 1928 р.; його ж. Наші чергові політичні й господарські завдання.— «Комуніст», 27 жовтня 1929 р.; його ж. За чітку роботу.— «Вісті ЦК КП(б)У» 1929 р., № 21—22, стор. 1—3; його ж. Привіт пролетарям Донбасу.— «Комуніст», 20 січня 1930 р.; його ж. Всі сили партії і робітничого класу на боротьбу за третій рік соціалістичної п'ятирічки.— «Комуніст», 10 вересня 1930 р.; його ж. Про стахановський рух, К., 1935.

²¹ «Коммунист», 28 травня 1921 р.

²² «Известия ЦК ВКП(б)», 1926, № 1, стор. 2—3.

²³ «Киевский пролетарий», 1 січня 1929 р.

²⁴ С. В. Косіор. Работа партии в деревне.— «Сибирская деревня» 1924, № 1, стор. 16—20; його ж. О работе в деревне.— «Советская Сибирь», 15 квітня 1924 р.; його ж. О работе в деревне.— «Советская Сибирь», 22 квітня 1924 р.; його ж. Очередные задачи работы в деревне.— «Советская Сибирь», 26 листопада 1924 р.; його ж. Доклад о работе бюро крайкома на Пленуме Сибкрайкома РКП(б).— «Советская Сибирь», 1 квітня 1925 р.; його ж. Что делать и чего не делать в деревне.— «Советская Сибирь», 19 лютого 1925 р.; його ж. О кулаке, зажиточном и среднем.— «Советская Сибирь», 15 травня 1925 р.; його ж. Текущий момент и задачи партии в деревне.— «Советская Сибирь», 6 червня 1925 р., його ж. К итогам пленума ЦК РКП(б).— «Советская Сибирь», 15 октября 1925 р.; його ж. На пленуме Сибкрайкома РКП.— «Советская Сибирь», 21 жовтня 1925 р.; його ж. О работе в деревне. Доклад на II Сибирской партконференции.— «Советская Сибирь», 1 грудня 1925 р.

ЦК ВКП(б) XV з'їздові, доповіді на засіданні Оргбюро ЦК ВКП(б) «Досвід пар- в справі організації селянської бідноти»²⁵.

Глибоко аналізував С. В. Косіор розвиток класової боротьби в українському і та її особливості в період закладання фундаменту соціалізму (1926—1932 рр.), рунтовував необхідність рішучої боротьби з куркульством, а потім ліквідації його класу²⁶.

Полум'яний інтернаціоналіст, С. В. Косіор самовіддано боровся за перетворення киття ленінської програми партії в національному питанні, за зміцнення дружби юдів СРСР, зокрема російського й українського, виступав проти будь-яких проявів жужазного націоналізму та великодержавного шовінізму. Узагальненню й теоретич- му осмисленню практики розв'язання національного питання в СРСР, інтернаці- льного виховання трудящих присвячено ряд його праць²⁷. Аналізуючи історичний свід боротьби українського народу за соціалізм, С. В. Косіор робить висновок: дність дій трудящих різних національностей і визначила розгром усієї контррево- щії, крах інтервенції, велетенський розмах соціалістичного будівництва Союзу в ці- му і окремих національних республік, в тому числі й Української... Тільки завдяки ітримці й допомозі російського пролетаріату робітничий клас і селянство України і керівництвом Комуністичної партії створили соціалістичну, вільну від національ- го гноблення Україну»²⁸.

До числа найбільших соціальних проблем, що їх мусить розв'язати людство в оху переходу до соціалізму, є жіноче питання. Статті С. В. Косіора «Нові завдан- »²⁹, «До міжнародного дня робітниць»³⁰, «Наше завдання»³¹, «Робота серед селя- ж»³², «Піднести і організувати політичну активність робітниць і селянок»³³, «На- огнати втрачене»³⁴, промови: на I Всеукраїнському з'їзді робітниць і селянок жовтня 1920 р.³⁵, на Сибірській крайовій нараді по роботі серед жінок (вересень 1924)³⁶, «Про роботу профспілок і відділів робітниць парткомів серед робітниць»³⁷, дбивають різні сторони процесу соціалістичної емансипації жінки, її зростання у мо- тивну силу суспільного прогресу в ході будівництва соціалізму.

Де б не працював С. В. Косіор, він завжди був другом і порадиником радян- кої молоді. Його праці присвячені високому покликанню Ленінського комсомолу донині зберегли свою актуальність³⁸.

²⁵ «Известия ЦК ВКП(б)», 1926, № 1, стор. 2—3.

²⁶ С. В. Косіор. Підсумки липневих Пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У.— «Комуніст», 18 липня 1928 р.; його ж. Треба взятися за роботу.— «Комуніст», 8 серпня 1928 р.; його ж. Виступ на пленумі ЦК КП(б)У 4 листопада 1928 р.— ІА ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 288, арк. 50—54; його ж. Боротьба а генеральну лінію і завдання соціалістичного будівництва.— Друга конференція П(б)У, стор. 21—23; його ж. У похід на куркуля.— «Комуніст», 28 січня 1930 р.; ого ж. Привітальна промова на VII Всеукраїнському з'їзді незаможних селян.— Вісті ВУЦВК», 28 березня 1930 р.; його ж. Привітання незаможникам.— «Кому- ніст», 9 травня 1930 р.; його ж. Хлібозаготовча кампанія на Україні.— «Правда», і вересня 1930 р.; його ж. Завершимо побудову фундаменту соціалістичного су- пільства.— «Правда», 31 грудня 1931 р.

²⁷ С. В. Косіор. Завдання партії та робота українського інституту марксизму- тенізму.— «Комуніст», 20 жовтня, 1928 р.; його ж. Підсумки листопадового Пле- чуму ЦК ВКП(б) і завдання культурного будівництва на Україні, Харків, 1929 р.; його ж. Бесіда з учасниками культурного походу луганських робітників, що при- іхали до Харкова.— «Диктатура труда», 14 березня 1929 р.; його ж. Славетні дати.— «Комуніст», 16 червня 1929 р.; його ж. Політичний звіт ЦК КП(б)У XI з'їз- дові КП(б)У, Харків, 1930; його ж. Промова на XVI з'їзді ВКП(б).— XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет, М., 1930, стор. 177—181; його ж. Українізована газета «Вісті ЦВК УРСР». До п'ятнадцятиріччя.— «Комуніст», 25 травня 1935 р.; його ж. Звіт ЦК КП(б)У XIII з'їздові КП(б)У, К., 1937; його ж. Двадцять ро- ків.— «Комуніст», 7 листопада 1937 р.; його ж. Промови до виборців, К., 1937

²⁸ С. В. Косіор. Статті і промови 1933—1936 рр., стор. 463.

²⁹ «Коммунист», 8 травня 1921 р.

³⁰ «Советская Сибирь», 8 березня 1923 р.

³¹ «Советская Сибирь», 8 березня 1924 р.

³² «Красная Сибирячка», 1925, № 9.

³³ «Комуніст», 8 березня 1929 р.

³⁴ «Известия I Всеукраинского съезда работниц и крестьянок», 1920, № 1, стор. 4—5.

³⁵ «Коммунист», 9 липня 1921 р.

³⁶ «Советская Сибирь», 11 вересня 1924 р.

³⁷ «Правда», 17 травня 1927 р.

³⁸ С. В. Косіор. Виступ в дебатах на доповідь про роботу серед молоді.— Бю- летьень V Всеукраїнської конференції КП(б)У, № 6, Харків, 1920, стор. 47—48; його ж. Комсомол мусить стати таким же залізним, як РКП(б).— «Советская Си-

Предметом особливої уваги С. В. Косіора був захист ленінського вчення про диктатуру пролетаріату, розробка питань державного будівництва, організації й діяльності Рад депутатів трудящих, розвитку соціалістичної демократії. Він займався правовими науками не лише як партійний керівник, член ЦВК СРСР і ЦВК УРСР багатьох скликань, але й як голова Інституту радянського будівництва ЦВК УРСР у 1929—1932 рр. Серед його виступів з питань утвердження і зміцнення Української радянської держави слід відзначити — «Про третій з'їзд Рад України. Доповідь на засіданні Київської Ради 19 лютого 1919 р.»³⁹. «Про діяльність виконкому Київської Ради робітничих депутатів»⁴⁰ та ін. Чільне місце займають питання держави і права в таких працях С. В. Косіора: «Виступ на квітневому Пленумі ЦК РКП(б) (1925 р.)»⁴¹, де він наголосив на необхідності зміцнювати революційну законність, «Організаційний звіт ЦК ВКП(б) XV з'їздові ВКП(б)»⁴², «Радянські осередки і поліпшення держaparату»⁴³, «Про перевибори до Рад»⁴⁴, «На порозі дванадцятого року пролетарської диктатури»⁴⁵ та ін. Діяльна участь Станіслава Вікентійовича у підготовці й роз'ясненні нової Конституції СРСР 1936 р. також знайшла своє відбиття у його літературній спадщині⁴⁶.

С. В. Косіор віддав усе своє життя, світлий розум, талант і енергію служінню партії. Йй — політичному вождю й авангарду робітничого класу і всього народу належить центральне місце в усьому написаному Станіславом Вікентійовичем.

Палкий учасник боротьби партії проти різних антиленінських груп і фракцій, С. В. Косіор рішуче викривав їх ідейну й теоретичну неспроможність, самовіддано захищав генеральну лінію партії. Доповіді й виступи на IV та V конференціях КП(б)У, стаття «Принципи робітничої демократії»⁴⁷, промова на зборах бюро осередків і активних працівників Новомиколайівської (нині Новосибірської) парторганізації⁴⁸ у грудні 1923 р., доповіді на II Сибірській конференції РКП(б) 1 грудня 1925 р., на XIV з'їзді ВКП(б)⁴⁹, на лютневому Пленумі ЦК ВКП(б) (1926 р.)⁵⁰, виступи на лютневому Пленумі ЦК ВКП(б) (1927 р.)⁵¹, організаційний звіт ЦК ВКП(б) XV з'їздові ВКП(б) і заключне слово⁵², доповідь і заключне слово на VII райпартконференції Пролетарського району Москви (листопад 1927 р.)⁵³ тощо, — є важливими документами ідейного і політичного розгрому троцькістської опозиції, захисту чистоти марксизму-ленінізму, ленінської єдності партії.

С. В. Косіор нещадно викривав згубність капітулянтської політики правих для справи соціалізму, рішуче захищав генеральну лінію партії, мобілізував комуністів України на розгром правого опортунізму і примиренства з ним⁵⁴. Вивчення його

биль», 1 липня 1924 р.; його ж. Промова на жовтневому 1928 р. Пленумі ЦК ЛКСМУ.— ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 316, арк. 139—155; його ж. Комсомол на боротьбу за уголь, Харків, 1931; його ж. Комсомол і молодь стають за вирішальну силу на виробництві, Харків, 1933; його ж. Комсомольцям, комсомолкам, молодим колгоспникам і колгоспницям Київської області.— «Комсомольская правда», 6 січня 1936 р.; його ж. Питання комсомольської роботи, К., 1936; його ж. Комсомол у боротьбі за побудову безкласового соціалістичного суспільства та завдання комуністичного виховання молоді. 3 промови на IX з'їзді ЛКСМУ 7 квітня 1936 р.; У керівництві партії — сила комсомолу, К., 1965, стор. 107—115, там же, стор. 116—117.

³⁹ «Киевский коммунист», 20 лютого 1919 р.

⁴⁰ «Киевский коммунист», 23 лютого 1919 р.

⁴¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 179, арк. 33.

⁴² XV съезд ВКП(б). Стенографический отчет, т. I, М., 1927, стор. 402—411.

⁴³ «Известия ЦК ВКП(б)», 1926 р., № 49, стор. 1—2.

⁴⁴ Там же, 1925 р., № 50—51, стор. 1—2.

⁴⁵ «Комуніст», 7 листопада 1928 р.

⁴⁶ С. В. Косіор. Про зміни в Радянській Конституції, К., 1935; його ж. Конституція переможного соціалізму, К., 1936; його ж. Промови до виборців, К., 1938; його ж. Промова на засіданні I сесії Верховної Ради СРСР. 15 січня 1938 р.— «Известия», 16 січня 1938 р.; його ж. Промова на засіданні I сесії Верховної Ради СРСР 17 січня 1938 р.— «Правда», 18 січня 1938 р.

⁴⁷ «Коммунист», 22 березня 1928 р.

⁴⁸ «Советская Сибирь», 30 грудня 1923 р.

⁴⁹ «Советская Сибирь», 4 грудня 1925 р.

⁵⁰ XIV съезд ВКП(б). Стенографический отчет, М., 1926, стор. 310—314, 890—892.

⁵¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 246, вип. 2, стор. 24—27.

⁵² Там же, од. зб. 276, вип. 3, арк. 55—56; вип. 4, арк. 34—35.

⁵³ XV съезд ВКП(б). Стенографический отчет, стор. 91—118; 402—411.

⁵⁴ ПА ІІП МК і МК КПРС, ф. 80, оп. 1, од. зб. 256, арк. 16—48; од. зб. 258, арк. 48—72.

⁵⁵ С. В. Косіор. Підсумки пленуму ЦК ВКП(б).— «Комуніст», 18 липня 1928 р.; його ж. Підсумки пленумів ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), Харків, 1928; його ж. Про

праць з цього питання, як і інших видатних діячів Комуністичної партії та Радянської держави, дозвольть науковцям, що працюють у галузі суспільних наук, ще глибше розкрити боротьбу КППС з меншовиками, троцькістами, правими опортуністами, націонал-ухильниками та іншими ворожими партії течіями і групами, як цього вимагає постанова ЦК КППС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві».

С. В. Косіор залишив після себе цінні праці з теорії і практики партійного будівництва. Аналізові й узагальненню досвіду, форм і методів організаційно-партійної роботи, питанням партійного будівництва присвячено статті: «Про організаторів»⁵⁶, «Що говорять підсумки партперепису»⁵⁷, «Робота партії на селі»⁵⁸, «До наступного всесоюзного партійного перепису 1927 р.»⁵⁹, «Чергові завдання партійної роботи. Перед перевиборами партійних органів»⁶⁰, «Про роботу на селі»⁶¹, «Про чергові завдання партійного будівництва на селі»⁶², «Про роботу Сибірської КК на пленумі Сибірського крайкому партії»⁶³. На всесоюзній нараді по партійній інформації і статистиці⁶⁴, «За чітку роботу»⁶⁵, «За бойові темпи у партроботі»⁶⁶, «Про партійну роботу»⁶⁷ та ін.

Пропагандист ленінської школи, С. В. Косіор повсякденно дбав про ідейне озброєння народу. Його думки про завдання, зміст, методичку й організацію агітації та пропаганди і зараз зберігають свою актуальність⁶⁸.

Запитами життя, потребами осмислення пройденого шляху, ідейного виховання молодих комуністів, молоді було викликане те, що засновник КППС великий Ленін, його учні стали першими істориками партії. Чимало зробив С. В. Косіор для розробки історії Комуністичної партії, зокрема КП України. Разом з Г. І. Петровським та М. О. Скрипником він увійшов до складу колегії створеного в квітні 1921 р. Істпарту і вів у ньому активну роботу. Для розгортання досліджень з історії КП України та ЛКСМУ велике значення мали опубліковані за його підписом циркулярні листи ЦК КП(б)У про роботу Істпарту⁶⁹ і про створення історії комсомолу України⁷⁰.

Перу Станіслава Вікентійовича належить ряд статей і виступів з історії КППС. Так, висвітленню окремих епізодів з життя В. І. Леніна присвячені спогади С. В. Ко-

внутрипартійне становище. Доповідь на VI об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У.— ПАП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 304, арк. 1—11; його ж. Наші чергові політичні й господарські завдання.— «Комуніст», 27 жовтня 1929 р.; його ж. На новому історичному етапі соціалістичного будівництва, Харків, 1929; його ж. Про підсумки Пленуму ЦК ВКП(б). Доповідь на пленумі ЦК КП(б)У 18 листопада 1929 р.— ПАП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 315, арк. 92—94; його ж. Боротьба за генеральну лінію партії та завдання соціалістичного будівництва та прикінцеве слово.— Друга конференція КП(б)У, стор. 23—28; 114—118; його ж. Промова на XVI з'їзді ВКП(б). XVI съезд ВКП(б). Стенографічний звіт, М., 1930, стор. 177—181; його ж. Партія сильна своєю єдністю і згуртованістю— дасть нищівну відсіч всяким вилазкам правих і «лівих» опортуністів.— «Пролетарій», 1 червня 1930 р.; його ж. Політичний звіт ЦК КП(б)У XI з'їздові КП(б)У. XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, Харків, 1930; його ж. Підсумки XVI з'їзду ВКП(б), Харків, 1930; його ж. Промова на об'єднаному грудневому Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б).— ЦПА ІМЛ при ЦК КППС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 460, арк. 87.

⁵⁶ «Коммунист», 4 травня 1922 р. (Додаток до газети).

⁵⁷ «Коммунист», 6 квітня 1922 р.

⁵⁸ «Сибирская деревня», 1924, № 1, стор. 16—20.

⁵⁹ «Правда», 21 жовтня 1926 р.

⁶⁰ «Вісті ВУЦВК», 7 жовтня 1928 р.

⁶¹ «Советская Сибирь», 15 квітня 1924 р.

⁶² «Советская Сибирь», 19 лютого 1925 р.

⁶³ «Советская Сибирь», 20 жовтня 1925 р.

⁶⁴ «Правда», 24 квітня 1926 р.

⁶⁵ «Вісті ЦК КП(б)У». 1929, № 21—22, стор. 1—3.

⁶⁶ «Вісті ЦК КП(б)У. 1929, № 23—24, стор. 3—7.

⁶⁷ С. В. Косіор. Статті і промови, стор. 391—400.

⁶⁸ С. В. Косіор. Промова на серпневому Пленумі ЦК ВКП(б) в питанні про політичне виховання ленінського призову.— ЦПА ІМЛ при ЦК КППС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 143, арк. 36—37; його ж. Промова на Пленумі Сибірського крайкому РКП(б) — «Советская Сибирь», 18 жовтня 1925 р.; його ж. До постанови ЦК ВКП(б) про масову роботу на підприємствах.— «Правда», 25 лютого 1927 г.; його ж. Про поліпшення роботи серед сезонних робітників.— «Правда», 27 квітня 1928 р.; його ж. Про пропаганду і агітацію, К., 1936; його ж. Питання комсомольської роботи, К., 1936.

⁶⁹ «Коммунист», 28 березня 1922 р.

⁷⁰ «Коммунист», 25 липня 1922 р.

сіора «З минулого»⁷¹. Однією з перших спроб виробити періодизацію історії створення Комуністичної партії України, дати огляд її діяльності в роки громадянської війни була стаття С. В. Косіора «Основні етапи»⁷². Перемогам народів Країни Рад над іноземними інтервентами і внутрішньою контрреволюцією присвячені статті «Знаменна дата», «Слава нашій соціалістичній Батьківщині»⁷³. Він написав ряд змістовних статей з історії комнезамів⁷⁴, боротьби за хліб на Україні⁷⁵.

В численних працях Станіслав Вікентійович підсумовує діяльність КП України, успіхи УРСР за ряд років⁷⁶.

С. В. Косіор надавав великого значення підвищенню ролі всіх суспільних наук, дальшій розробці марксистсько-ленінської теорії на основі узагальнення практики соціалістичного будівництва. Особливо цікава в цьому плані промова «Завдання партії та робота Українського інституту марксизму»⁷⁷.

Певне місце в творчій спадщині С. В. Косіора належить міжнародному революційному і комуністичному руху⁷⁸.

Праці, про які йшлося вище, звичайно, не вичерпують творчу спадщину С. В. Косіора. Попереду ще дуже велика робота по збиранню його творів. У партійних і державних архівах, безперечно, є ще чимало стенограм і протоколів численних виступів та промов Станіслава Вікентійовича, що не публікувалися і являють значний науковий інтерес. Необхідно зібрати й дослідити його епістолярну спадщину.

Багатогранна творча спадщина С. В. Косіора, як і інших видатних діячів партії, переконливо спростовує твердження антикомуністів про застій теоретичної думки в СРСР в роки будівництва соціалізму. Якомога ширше розгортання вивчення досягнень марксистсько-ленінської думки в нашій країні, творчої спадщини провідних партійних і державних діячів, зокрема на Україні — С. В. Косіора, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, Ф. А. Сергєєва (Артема), П. П. Постишева, В. П. Затонського, Д. З. Мануїльського, О. Г. Шліхтера та інших — буде найкращою відповіддю наклепникам і плутаникам, допомогою партійним організаціям у розв'язанні теоретичних і політичних завдань періоду будівництва комунізму.

М. Б. ПОГРЕБІНСЬКИЙ

⁷¹ «Красная сибирячка», 1924 р., № 2, стор. 73—74; Ленин в 1917 году. Воспоминания, М., 1967, стор. 257—258.

⁷² «Коммунист», 7 листопада 1921 р.

⁷³ С. В. Косіор. Статті і промови, стор. 506—508, 509—511.

⁷⁴ С. Косіор. Рік боротьби комнезамів.— «Вісті ВУЦВК», 14 і 15 травня 1921 р.

⁷⁵ С. Косіор. Чотири роки революції та продроботи.— «Вісті ВУЦВК», 7 листопада 1921 р.

⁷⁶ С. В. Косіор. До нових перемог.— «Комуніст», 7 листопада 1929 р.; його ж. На боевом посту.— «Правда», 5 червня 1930 р.; його ж. У розгорнутій наступ.— «Комуніст», 7 листопада 1930 р.; його ж. Чотири роки боротьби за соціалізм і завдання Радянської України», К., 1935; його ж. К XIII съезду большевиков Украины.— «Правда», 26 травня 1937 р.; його ж. Двадцять років.— «Комуніст», 7 листопада 1937 р.; його ж. Україна — Радянська соціалістична республіка. До XX роковин Радянської влади.— «Комуніст», 24 грудня 1937 р.

⁷⁷ «Комуніст», 20 жовтня 1928 р.

⁷⁸ С. В. Косіор. Зовнішнє і внутрішнє становище СРСР.— «Советская Сибирь», 26 вересня, 1924 р.; його ж. Підсумки липневих пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У.— «Комуніст», 28 серпня 1928 р.; його ж. За соціалістичне будівництво, за оборону країни.— «Комуніст», 1 вересня 1928 р.; його ж. Боротьба за генеральну лінію партії та завдання соціалістичного будівництва.— Друга конференція КП(б)У. Стенографічний звіт, стор. 7—13; його ж. Слава нашій соціалістичній Батьківщині.— «Правда», 12 червня 1935 р.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

НАРИСИ ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Видавництво політичної літератури
України, К., 1968, 256 с.

Виконання величних завдань комуністичного будівництва великою мірою залежить від повсякденної діяльності місцевих партійних організацій, кожна з яких має свою історію, нагромадила багаторічний досвід організаційної та ідейно-виховної роботи. Приклади з їх діяльності дають можливість переконливіше показати торжество ленінізму, велич перемог радянського народу в будівництві комунізму.

Останнім часом у видавництві політичної літератури України вийшли з друку «Нариси історії Волинської обласної партійної організації».

У них дано аналіз соціально-економічного становища Правобережної України, зокрема Волині, наприкінці XIX ст. На значному фактичному матеріалі розглянуто процес формування робітничого класу, висвітлено його участь у боротьбі за своє соціальне визволення. Революційний рух трудящих Волині розвивався під благотворним впливом героїчної боротьби робітничого класу пролетарських центрів країни, під керівництвом більшовицької партії.

Авторський колектив переконливо показав вплив ленінських ідей на політичне загартування робітників і селян Волині, розповсюдження там праць В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «До сільської бідноти», численних більшовицьких листівок, в яких розкривався зміст ленінських настанов. Одним з пунктів для транспортування з-за кордону «Іскри» та іскрівських видань було с. Грибовиця Володимир-Волинського повіту.

У «Нарисах...» є значний узагальнюючий матеріал про розвиток соціалістичної революції на Волині, де вже у листопаді—грудні 1917 р. було створено Ради. Але внаслідок окупації краю на початку 1918 р. кайзерівською Німеччиною вони припинили своє існування. Відтоді волинцями поведи багаторічну боротьбу за їх відновлення.

Довгий час у нашій літературі поверхово й навіть суб'єктивно висвітлювалась діяльність Комуністичної партії Західної України, одним з загонів якої була Волинська окружна організація. Авторам рецензованої праці на основі вивчення значного архівного

матеріалу вдалося правильно оцінити діяльність КПЗУ, зокрема Волинської окружної організації, на конкретних прикладах розкрити героїчну боротьбу комуністів у важких умовах підпілля, коли вони сміливо несли в маси визвольні ідеї марксизму-ленінізму.

У книзі наводиться конкретний матеріал про організаторську й ідейно-виховну роботу партійних організацій області у 1939—1941 рр., про перші кроки соціалістичної перебудови пародного господарства.

Про відданість трудящих краю Комуністичній партії, Радянській владі розповідається у розділі, присвяченому Великій Вітчизняній війні. Більшість наведених фактів публікується вперше, їх не можна читати без хвилювання. Вони викликають почуття гордості за партію комуністів, за радянських людей.

Значну частину книги автори, спираючись на загальноприйняту періодизацію, відвели історії Волинської партійної організації у повоєнний період. Тут показано відбудову й розвиток народного господарства області у 1945—1952 рр., всебічно проаналізовано роботу партійних організацій по здійсненню колективізації сільського господарства, вказано на специфічні умови її проведення.

У праці розкрито удосконалення організаційно-партійної та ідеологічної роботи на основі рішень XX—XXII з'їздів КПРС, вміщено дані про ефективність розстановки комуністів на вирішальних ділянках виробництва, підкреслено винятково важливе значення рішень жовтневого й листопадового пленумів ЦК КПРС (1964 р.) для вдосконалення стилю партійної роботи.

В окремому розділі висвітлено боротьбу обласної партійної організації за виконання рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, розкрито форми й методи ідеологічної роботи в цей період, показано діяльність комуністів під час підготовки й святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. На основі аналізу роботи обкому, райкомів партії й первинних партійних організацій докладно розкрито форми й методи партійного керівництва громадськими організаціями, соціалістичним змаганням трудящих мас, їх боротьбою за успішне виконання завдань комуністичного будівництва, висвітлено авангардну роль комуністів на виробництві, наведено прізвиська кращих з них.

У книзі яскраво змальовано допомогу братніх народів СРСР трудящим Волині у

вирішенні завдань господарського й культурного будівництва, проведено ідею дружби й братнього співробітництва народів нашої багатонаціональної Країни Рад, висвітлено плідотворну діяльність обласної партійної організації по інтернаціональному вихованню трудящих.

Автори переконливо викривають вигадки антикомуністів, зокрема українських буржуазних націоналістів, про «кризу» радянської економіки, про нібито тяжке становище трудящих Волині тощо.

Однак «Нариси...» мають і ряд істотних недоліків. Авторському колективу слід було б повніше використати фактичний матеріал про зародження й розвиток революційного руху в краї наприкінці XIX ст. Доцільно було б показати діяльність попередників російської соціал-демократії, прогресивно настроєних письменників.

Недостатньо глибоко розкрито окремі положення, деякі факти висвітлено неповно. Так, у вступі вказано, що більшовицькі групи Волині у дореволюційний час підтримували зв'язок з Петербурзьким, Московським, Київським та іншими комітетами партії (стор. 3). Але це положення не підкріплено конкретними фактами, хоч вони є навіть в опублікованих документальних збірниках.

Слабо показано роботу місцевих партійних організацій серед селянства. Обійдено

роль більшовиків у масових організаціях робітничого класу, особливо у профспілках. Якщо така робота не велася, то слід було б вказати причини, що призвели до цього.

У «Нарисах...» говориться про велику допомогу ЦК КП(б)У комуністам Волині в 1918—1919 рр. (стор. 21). Однак не розкрито вплив рішень з'їзду КП(б)У, що відбулися в той період, на діяльність більшовицьких організацій і розвиток революційного руху в краї.

Істотним недоліком праці є також поверховий показ боротьби більшовиків з дрібнобуржуазними партіями й різного роду націонал-ухильниками.

Деяко описовий характер має виклад питань культурного будівництва. Не вичерпно розкрито роль партійного керівництва цим процесом. Слід вказати на захоплення авторів цифровими викладками, які, до того ж, майже не аналізуються. Збіднює книгу відсутність ілюстративного матеріалу.

Однак указані недоліки не можуть вплинути на загалом позитивну оцінку рецензованої праці. «Нариси історії Волинської обласної партійної організації» багатьма новими змістовними матеріалами доповнюють історію КП України і стануть корисними науковцям, пропагандистам, лекторам, агітаторам.

*В. П. СТОЛЯРЕНКО,
Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН*

*А. А. СОРОКИН. АГРАРНЫЙ ВОПРОС
В ЗАПАДНОЙ БЕЛОРУССИИ
(1920—1939 гг.),
изд-во «Наука и техника», Минск,
1968, 204 с.*

Рецензована книга дає трактовку цілого комплексу складних і важливих проблем історії аграрних відносин в Західній Білорусії у період її перебування в складі буржуазно-поміщицької Польщі. Праця написана на основі найрізноманітніших як радянських, так і польських історичних джерел.

У книзі дається всебічний, досить детальний аналіз розподілу земельної власності між поміщиками і селянами. Автор указує на кричущу несправедливість цього розподілу: землі поміщиків становили понад 55% усіх земельних угідь, а селян — 45%. До того ж, більшість селянських земель була виснажена, низької родючості. Важлива особливість поміщицького землеволодіння полягала в тому, що вони являли собою латифундії. Володіння окремих магнатів досягали часто розмірів невеликих князівств. Такі пережитки феодалізму обумовлювали існування напівкріпосницьких виробничих відносин на селі, необмежену владу поміщиків над навколишнім селянством, яке було в повній економічній залежності від великих землевласників.

Автор добре показав класове розшару-

вання та процес зубожіння основної маси селянства, викрив різні форми закабалення трудівників села з боку тих, кому належала і земля, і влада.

Класовий гніт у Західній Білорусії доповнювався нестерпним національним гнітом. На західнобілоруських землях панував режим, який в багатьох відношеннях нагадував колоніальні порядки. У Західній Білорусії земля була в основному в руках окупантів. 78,5% усієї великої земельної власності належало польським поміщикам.

Глибокі аграрні суперечності в Західній Білорусії перепліталися з національними, а класова боротьба на селі була важливою частиною національно-визвольної боротьби всього білоруського населення. В результаті такого становища, існування реакційного польського режиму та панування польського капіталу тут ніколи не були ні міцними, ні стабільними.

У праці О. О. Сорокіна дано детальний розгляд аграрних реформ, які проводилися в Польщі і, зрозуміло, мали своє специфічне відображення в Західній Білорусії. Автор висвітлює їх класовий зміст і характер, показує їх виключну вигідність для польських поміщиків та капіталістів, оскільки основною метою реформ, як слушно підкреслено в книзі, було сприяння розвитку капіталізму в сільському господарстві Західної Білорусії пруським шляхом. Реформи передбачали також масову експропріацію білоруського селянства, ство-

рення хутірської системи та широке насадження польського осадництва на західно-білоруських землях. За підрахунками автора, на початок 30-х рр. у Західній Білорусії нараховувалося близько 10 тис. осадників. За неповних 20 років для потреб осадників було виділено щонайменше 20 тис. земельних наділів, що становило понад 5% усіх сільських господарств Західної Білорусії.

У рецензованій книзі яскраво показана боротьба білоруського селянства за землю. Причому, аграрний рух поєднувався з класовою пролетарською і загальнонародною боротьбою проти польських поневолювачів і експлуататорів, за соціальне і національне визволення Західної Білорусії та воз'єднання її з Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою.

У боротьбі проти загальнонародного національно-визвольного і революційно-демократичного руху на землях окупованої Західної Білорусії польська санация не зупинялась ні перед якими жорстокостями. В містах і селах каральні загони творили масові безчинства та екекції. Безперервно діяли воєнно-польові суди, що карали тих, хто наслідився боротися за незалежність і свободу. Але, незважаючи на криваві розправи й переслідування властей, полум'я народної боротьби поширювалось, ненависть і гнів наростали.

Після встановлення фашистського режиму в Німеччині польський санаційний уряд одним з перших вступив у союз з Гітле-

ром. Починаючи з 1935 р. буржуазно-поміщицька Польща все глибше вповзала в політичну кризу і нарешті, як відомо, підпала під окупацію Гітлера.

У кінці книги справедливо відзначається, що тільки за допомогою Радянського Союзу та його Збройних Сил народ Західної Білорусії був врятований від нещадного терору і переслідувань, жорсткої експлуатації та пауперизму. Здійснивши своє право на національне самовизначення, Західна Білорусія в 1939 р. воз'єдналась з Радянською Білорусією, ставши її невід'ємною складовою частиною.

Проте слід зауважити, що монографія О. О. Сорокіна висвітлює не всі аспекти і розділи з однаковою повнотою. Зокрема, нам здається, варто було б показати докладніше загальнополітичну обстановку в Польщі в міжвоєнні роки. Адже відомо, що її внутрішнє становище не могло не позначитися на Західній Білорусії. Недоліком книги є також відсутність історіографічного вступу, незначні огріхи і неточності редакційного характеру.

Але вказані недоліки не можуть вплинути на основні принципи й важливі сторони монографії, яка дає широку картину історико-економічних і соціально-політичних процесів у міжвоєнний період на території Західної Білорусії. Рецензована книга є новим помітним кроком у вивченні аграрної історії в білоруській історіографії.

І. Д. КУНДЮБА

КРИТИКА НОВЕЙШЕЙ БУРЖУАЗНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.

*Сборник статей, изд-во «Наука»,
Л., 1967, 382 с.*

Останнім часом значно підвищився інтерес радянських учених до розробки теоретично-методологічних проблем історичної науки, до актуальних питань історіографії нового і новітнього часу. Конкретним проявом цієї тенденції є колективна праця «Критика новейшей буржуазной историографии», підготовлена Ленінградським відділенням Інституту історії АН СРСР. Усі статті збірника, незважаючи на різноманітність їх тематики, характеризуються поєднанням теоретично-історичного і конкретно-історіографічного підходу до дослідження тих чи інших проблем.

За структурою книга поділяється на три розділи — проблеми методології історії, історіографії історії СРСР та історіографії загальної історії.

Перший розділ збірника відкрито статтю відомого радянського історіографа О. Л. Вайнштейна — щодо теоретичних дисциплін історії. Правильно відзначаючи усі ще існуючі неточності та неясності у визначенні теоретичних дисциплін історії,

автор пропонує своє вирішення цього питання. Він висуває ряд положень, що потребують дальшого обговорення.

Згідно з пропозицією О. Л. Вайнштейна з єдиної теорії історії слід виділити такі чотири теоретичні дисципліни: 1) методологія історії, 2) теоретична соціологія, 3) філософія історії, 4) логіка історичного дослідження (пізнання). Такий поділ викликає серйозні заперечення, бо автор недостатньо обгрунтовує, що саме слід розуміти під теорією історії, який критерій потрібно застосувати для розмежування і класифікації теоретичних дисциплін, яке існує співвідношення між ними тощо.

Цілком вірно критикуючи буржуазну «соціологію пізнання», епістемологію, автор неправомірно відкидає соціологію пізнання як науку, а разом з нею й її проблематику, вважаючи їх «вигадкою буржуазних соціологів і філософів-ідеалістів З. Дюркгейма, К. Мангейма і М. Шелера» (стор. 11, примітка).

Справа не в термінології, а в тому, що саме розуміти під тим чи іншим терміном. На нашу думку, в сферу соціології пізнання слід включити такі питання, як соціальна обумовленість знання, партійність історичної науки, значення і цінність історичного знання, його характер у ту чи іншу епоху тощо.

Навряд чи можливо без заперечень погодитися з тезою О. Л. Вайнштейна щодо відсутності у теоретичній соціології свого методу, яка до того ж, за його словами, «не може бути ні чим іншим, як органічною частиною історичної науки» (стор. 26). Соціологія не може бути частиною історії, оскільки вивчає найбільш загальні сторони історичного процесу та закономірності суспільного розвитку, тоді як остання досліджує конкретний прояв цих закономірностей у кожний певний період, розкриває історичний процес в усій його різноманітності й конкретності. Крім цього, існує й певна відмінність у методах дослідження соціолога й історика. Основним методом соціолога є логічний, а не історичний, тоді як в історичному дослідженні домінує метод історичний.

Як правило, для реконструювання історичного минулого історик застосовує сукупність методів, зв'язаних між собою єдністю мети, завдань і предмету дослідження. Автор робить спробу класифікувати методи історичного дослідження і для цього поділяє їх на п'ять груп. Не маючи змоги детально розглянути запропоновану О. Л. Вайнштейном класифікаційну схему, можна лише зауважити, що вона багато в чому є спірною. Зокрема, в ній не визначено надійний критерій для розмежування методів, відсутнє чітке розуміння самого поняття «метод», недостатньо висвітлено особливості й природу окремих з них, не показано принципів відмінності філософських і спеціальних методів історичного дослідження, їх функціональні особливості тощо.

Усі ці критичні зауваження викликані скоріше нерозробленістю самих методологічних питань історичної науки, ніж спробою автора вирішити їх. Якщо окремі положення, висунуті ним, і є спірними, то це тільки ще одне свідчення актуальності й необхідності їх розробки.

Позитивною якістю статті є її гостра політична спрямованість, ґрунтовна критика намагань буржуазних теоретиків розчирити методологію історії в техніці історичного дослідження, вилучити з неї світоглядні питання, що, зокрема, відобразилося в монографіях Л. Альфена, Л. Готтшалка, П. Кірна, І. Вансіна, В. Люсі та в колективній праці «Історія і метод», виданої у Франції під редакцією Ш. Самарана.

У статті В. І. Рутенбурга простежується історичний розвиток теорії прогресу, досліджується проблема прогресу в її еволюції, починаючи з античних теорій вічного круговороту і закінчуючи сучасними буржуазними теоріями («циклічності», «єдиного індустріального суспільства», «технократичними» концепціями та ін.).

Глибоко аналізуючи історіографію питання, автор різко критикує різні теорії прогресу в буржуазній соціальній філософії, особливо теорію «єдиного індустріального суспільства», клерикальні теорії і теорії циклічності, що їх відроджують О. Шпенглер, М. Бердяєв, П. Сорокін, А. Тойнбі.

У статті показано, як невизнання об'єктивних закономірностей в історії, єдності світового історичного процесу призводить до заперечення суспільного прогресу, як буржуазні ідеологи переходять від захисту ідеї прогресу до відкритої боротьби з теоріями, що обґрунтовують прогресивний розвиток людства.

Стаття І. С. Кона присвячена мало дослідженій у нашій літературі проблемі — аналізу критичної філософії В. Дільтея (1833—1911), який мав великий вплив на розвиток буржуазної філософсько-історичної думки. Автор докладно аналізує ідейні і соціально-політичні джерела філософської концепції Дільтея, розкриває ірраціоналістичну і суб'єктивістську суть дільтейської «критики історичного розуму», чи «обґрунтування наук про дух». «Критика історичного розуму» В. Дільтея, підсумовує І. С. Кон, «сама була симптомом глибокої внутрішньої кризи буржуазної філософії» (стор. 90).

У статті Г. Л. Соболева розглядаються проблеми суспільної психології в історичних дослідженнях. Наукова розробка питань суспільної психології набуває особливо актуального значення у зв'язку з формуванням комуністичної свідомості у трудящих, завданням їх комуністичного виховання.

Без глибокого знання принципів, категорій і законів суспільної психології неможливо скільки-небудь повно відтворити картину духовного життя суспільства на певному історичному етапі. Тому, на думку автора, суспільна психологія повинна стати предметом ретельного вивчення істориків. Свої висновки він обґрунтовує за допомогою конкретно-історичного аналізу розвитку психології мас у період від лютого до жовтня 1917 р.

В ряді статей збірки досліджуються деякі питання історіографії загальної історії. Зокрема, привертає увагу стаття А. Д. Люблінської «Про методологію дослідження історії народних мас і соціальних відносин епохи абсолютизму». У ній розглядаються основні проблеми, в тому числі й методологічного характеру, що стосуються соціальної структури французького суспільства першої половини XVII ст. Це, зокрема, ставлення до народних рухів з боку привілейованих станів, рушійні сили і програми повстань, ідеологія і психологія їх учасників та інші питання, що були висунуті у зв'язку з дискусією зарубіжних істориків навколо книги Б. Ф. Поршнева «Селянські повстання перед Фрондою (1623—1648)».

Автор статті правильно наголошує на тому, що народні рухи XVII ст., як і громадянські війни XVI ст. у Франції, були проявом класової боротьби і що вихідним методологічним пунктом при аналізі соціальної структури Франції XVII ст. та виявленні специфіки народних рухів цієї епохи може бути тільки марксистське визначення класів.

Розглядаючи у своїй статті питання класової суті фашизму і його висвітлення в західнонімецькій історіографії, В. С. Дякін також обгрунтовує необхідність класового підходу при вивченні суспільних явищ. Він гостро критикує популярну серед буржуазних істориків антикомуністичну «концепцію віку мас», яка має своєю метою затушкувати справжню природу фашизму і зняти відповідальність за монополістичного капіталу.

А. А. Фурсенко, досліджуючи еволюцію капіталізму в США, викриває апологетичну, антинаукову суть концепцій представників так званої «школи історії бізнесу» (А. Невінс, Е. Сейвет, Д. Адамс, Р. Хайді та ін.), яких прогресивний історик Г. Аптекер влучно назвав «лауреатами імперіалізму».

У статті подано не тільки історіографічний огляд антинаукових теорій, а й розкрито їх методологічні передумови та порочність презентистських принципів, на яких ґрунтуються дослідження «школи історії бізнесу». Стаття значно б покращала, якби автор більш глибоко і детально проаналізував причини спаду буржуазної критики монополій після кризи 1929—1933 рр.

Певний науковий інтерес становить стаття А. М. Носкова про історіографію

історії норвезького руху Опору, а також ті праці, в яких розглянуто проблеми історіографії історії РСРСР. До числа останніх належать статті: І. П. Шаскольського — щодо походження назви «Русь» та її тлумачення сучасними норманістами, А. Л. Гольдберга — про питання російської історії у працях А. Тойнбі, В. І. Білліка — про висвітлення історії Лютневої буржуазно-демократичної і Великої Жовтневої соціалістичної революції в працях західнонімецьких істориків повоєнного періоду та В. І. Кардашова — про способи і методи вивчення радянського партизанського руху в буржуазній історіографії. До книги додано вибірккову історіографію праць з теорії історії, складену А. Н. Білецьким і В. Е. Рутман.

Матеріали рецензованого збірника ще раз підтверджують правильність висновку Програми КПРС про те, що буржуазні вчення і школи не витримали історичної перевірки.

Загалом збірка є значним внеском у дослідження проблем сучасної буржуазної методології історії та історіографії.

А. Ф. КІЛУНОВ

EDUARD WINTER. FRÜHAUFKLÄRUNG. DIE KAMPF GEGEN DEN KONFESSIONALISMUS IN MITTEL- UND OSTEUROPA UND DIE DEUTSCH-SLAWISCHE BEGEGNUNG,

Akademie-Verlag, Berlin, 1966, 424 s.

ЕДУАРД ВІНТЕР. РАННЄ ПРОСВІТИТЕЛЬСТВО. БОРОТЬБА ПРОТИ КОНФЕСІОНАЛІЗМУ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА НІМЕЦЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКІ КОНТАКТИ, вид-во «Академія», Берлін, 1966, 424 с.

Едуард Вінтер — відомий німецький історик, директор Інституту історії та віцепрезидент Академії наук Німецької Демократичної Республіки. Він спеціалізується в дослідженні питань з історії ідеології і наукової думки та їх впливу на історичні структури суспільства в країнах Східної та Центральної Європи. Радянській науковій громадськості Е. Вінтер відомий, головним чином, своїми працями з історії Ватикану.

Рецензована монографія присвячена малодослідженій у радянській історичній літературі проблематиці і має синтетичний характер. Питання генезису та становлення Просвітництва автор висвітлює з позицій марксизму-ленінізму у тісному зв'язку з соціально-економічним та політичним розвитком великого історико-географічного району Європи. Монографія охоплює (з деякими відхиленнями) період з 1650 до 1750 р. Початок раннього Просвітництва

ва пов'язано з виходом у світ книги англійського філософа Т. Гоббса «Левіафан, або матерія, форма та влада держави церковної і громадянської» (1651 р.).

В центрі уваги дослідника — складна проблема визначення взаємного зв'язку розвитку суспільства, ідеології та наукового мислення. Він вважає, що головне ідеологічне значення епохи раннього Просвітництва полягає в тому, що тоді водночас із становленням буржуазного за своїм класовим генезисом світогляду закладалися й основи сучасного наукового знання. Ця дуже плідна і важлива щодо методології думка дозволяє дослідити вплив прогресивних елементів надбудови на історичний процес загалом. Позитивною рисою монографії є також трактування епохи раннього Просвітництва як початку єдиного загальноєвропейського процесу інтелектуального піднесення, що був підготовлений перемогою нідерландської та англійської буржуазних революцій кінця XVI — першої половини XVIII ст.

У вступі автор висвітлює головні моменти, з якими пов'язане раннє Просвітництво, а саме: поява та розвиток конфесіонального (віросповідного) абсолютизму, виникнення наукового мислення та проникнення просвітництва до церковної організації.

XVI — перша половина XVIII ст. є періодом становлення і розвитку абсолютистських монархій. Проте досі не зверталось належної уваги на значний вплив на ці державні організми ідеологічних чинників. Рецензована праця певною мірою заповнює цю прогалину. Щодо ідеологічного ха-

Розглядаючи у своїй статті питання класової суті фашизму і його висвітлення в західнонімецькій історіографії, В. С. Дякін також обгрунтовує необхідність класового підходу при вивченні суспільних явищ. Він гостро критикує популярну серед буржуазних істориків антикомуністичну «концепцію віку мас», яка має своєю метою затушкувати справжню природу фашизму і зняти відповідальність з монополістичного капіталу.

А. А. Фурсенко, досліджуючи еволюцію капіталізму в США, викриває апологетичну, антинаукову суть концепцій представників так званої «школи історії бізнесу» (А. Невінс, Е. Сейвет, Д. Адамс, Р. Хайді та ін.), яких прогресивний історик Г. Аптекер влучно назвав «лауреатами імперіалізму».

У статті подано не тільки історіографічний огляд антинаукових теорій, а й розкрито їх методологічні передумови та порочність презентистських принципів, на яких ґрунтуються дослідження «школи історії бізнесу». Стаття значно б покращала, якби автор більш глибоко і детально проаналізував причини спаду буржуазної критики монополій після кризи 1929—1933 рр.

Певний науковий інтерес становить стаття А. М. Носкова про історіографію

історії норвезького руху Опору, а також ті праці, в яких розглянуто проблеми історіографії історії РСРС. До числа останніх належать статті: І. П. Шаскольського — щодо походження назви «Русь» та її тлумачення сучасними норманістами, А. Л. Гольдберга — про питання російської історії у працях А. Тойнбі, В. І. Білліка — про висвітлення історії Лютневої буржуазно-демократичної і Великої Жовтневої соціалістичної революції в працях західнонімецьких істориків повоєнного періоду та В. І. Кардашова — про способи і методи вивчення радянського партизанського руху в буржуазній історіографії. До книги додано вибіркву історіографію праць з теорії історії, складену А. Н. Білецьким і В. Е. Рутман.

Матеріали рецензованого збірника ще раз підтверджують правильність висновку Програми КПРС про те, що буржуазні вчення і школи не витримали історичної перевірки.

Загалом збірка є значним внеском у дослідження проблем сучасної буржуазної методології історії та історіографії.

А. Ф. КІЛУНОВ

EDUARD WINTER. FRÜHAUFKLÄRUNG. DIE KAMPF GEGEN DEN KONFESSIONALISMUS IN MITTEL- UND OSTEUROPA UND DIE DEUTSCH-SLAWISCHE BEGEGNUNG,

Akademie-Verlag, Berlin, 1966, 424 s.

ЕДУАРД ВІНТЕР. РАННЄ ПРОСВІТИТЕЛЬСТВО. БОРОТЬБА ПРОТИ КОНФЕСІОНАЛІЗМУ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА НІМЕЦЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКІ КОНТАКТИ,

вид-во «Академія», Берлін, 1966, 424 с.

Едуард Вінтер — відомий німецький історик, директор Інституту історії та віцепрезидент Академії наук Німецької Демократичної Республіки. Він спеціалізується в дослідженні питань з історії ідеології і наукової думки та їх впливу на історичні структури суспільства в країнах Східної та Центральної Європи. Радянській науковій громадськості Е. Вінтер відомий, головним чином, своїми працями з історії Ватикану.

Рецензована монографія присвячена малодослідженій у радянській історичній літературі проблематиці і має синтетичний характер. Питання генезису та становлення Просвітництва автор висвітлює з позицій марксизму-ленінізму у тісному зв'язку з соціально-економічним та політичним розвитком великого історико-географічного району Європи. Монографія охоплює (з деякими відхиленнями) період з 1650 до 1750 р. Початок раннього Просвітництва

ва пов'язано з виходом у світ книги англійського філософа Т. Гоббса «Левіафан, або матерія, форма та влада держави церковної і громадянської» (1651 р.).

В центрі уваги дослідника — складна проблема визначення взаємного зв'язку розвитку суспільства, ідеології та наукового мислення. Він вважає, що головне ідеологічне значення епохи раннього Просвітництва полягає в тому, що тоді водночас із становленням буржуазного за своїм класовим генезисом світогляду закладалися й основи сучасного наукового знання. Ця дуже плідна і важлива щодо методології думка дозволяє дослідити вплив прогресивних елементів надбудови на історичний процес загалом. Позитивною рисою монографії є також трактування епохи раннього Просвітництва як початку єдиного загальноєвропейського процесу інтелектуального піднесення, що був підготовлений перемогою нідерландської та англійської буржуазних революцій кінця XVI — першої половини XVIII ст.

У вступі автор висвітлює головні моменти, з якими пов'язане раннє Просвітництво, а саме: поява та розвиток конфесіонального (віросповідного) абсолютизму, виникнення наукового мислення та проникнення просвітництва до церковної організації.

XVI — перша половина XVIII ст. є періодом становлення і розвитку абсолютистських монархій. Проте досі не зверталось належної уваги на значний вплив на ці державні організми ідеологічних чинників. Рецензована праця певною мірою заповнює цю прогалину. Щодо ідеологічного ха-

рактеру та впливу церкви на суспільну організацію та політику європейський абсолютизм XVI—XVII ст. визначається як конфесійний. Поява та становлення раннього Просвітництва збігається з поступовим перетворенням (внаслідок вимог життя) конфесійного абсолютизму в освічений.

Процес остаточного зникнення старої форми абсолютизму і переходу її на вищий щабель розвитку на ґрунті лаїцизації (звільнення від засилля церкви та її ідеології) суспільно-політичного життя за визначенням автора відбувався наприкінці XVII—на початку XVIII ст. (у Англії край цьому поклала «Славна революція» 1688 р., а у Франції—поразка у війні за іспанську спадщину, а також смерть Людовика XIV, який виступав лідером войовничого католицизму).

Монографія складається з 6 розділів. Перший присвячено Німеччині. Одним з найбільш цікавих його параграфів є той, що висвітлює історію раннього Просвітництва в Бранденбургу—Пруссії. Сприятливий збіг обставин об'єктивного і суб'єктивного характеру (чимале значення тут посідає цілеспрямована політика курфюрстів з дому Гогенцоллернів, які, керуючись принципами тліючого державознавства, вважали, що чим більше в державі населення під владою монарха і чим більше фахівців високої кваліфікації: ремісників, фабрикантів, купців є серед підданих,—тим вона могутніша) мав наслідком створення політичного клімату віротерпимості, звільнення держави і права від лабет конфесіоналізму. Це привело до того, що Пруссія стала на той час другою батьківщиною для тисяч французьких гугенотів, які змушені були залишити свою країну внаслідок скасування реакційним урядом Людовика XIV Нантського едикту. Як зазначає автор, з 1690 р. Берлін став центром Просвітництва у Німеччині. Ця обставина проливає світло на причини зростання могутності воєнізованої держави Гогенцоллернів, яка спиралася не тільки на помішників але й на буржуазію. Досі в історичній літературі звертали більше уваги на воєнно-юнкерський характер Бранденбургу—Пруссії, що постійно розширювалася внаслідок хижацького загарбання сусідніх земель. Але такий наголос не дозволяв правильно пояснити причини небаченого зростання воєнного потенціалу Пруссії, який ґрунтувався передусім на економічному піднесенні країни, розвитку її продуктивних сил. Відомо, що хижацьку, розбійницьку політику в Європі того часу провадила не одна Пруссія. Протягом цілих століть пострахом для всієї південної частини Східної Європи була розбійницька держава Кримських ханів, але в другій половині XVII—першій половині XVIII ст. вона почала занепадати саме тому, що була заснована і трималася виключно на примітивній воєно-феодалній основі і пограбуванні чужих земель.

Другий—четвертий розділи монографії присвячені розвитку Просвітництва в дунайських та суміжних з ними країнах: Австрії, Чехії, Словаччині, Угорщині. На переконливому фактичному матеріалі автор розкриває специфічні особливості розвитку Просвітництва, які зумовлювались, з одного боку, політико-географічним становищем цих країн як бастиону західноєвропейської цивілізації проти загрози турецької експансії, а з другого—традиційним впливом італійського гуманізму.

У п'ятому розділі висвітлюється розвиток Просвітництва в межах Речі Посполитої. На нашу думку, цей розділ дещо штучний. Так, тут показано розвиток данцізького та західноукраїнського Просвітництва, хоч було б доцільніше данцізьке Просвітництво віднести до прусського, а західноукраїнське—розглянути в рамках Російської імперії, оскільки саме на землях Лівобережної України були сконцентровані головні сили українського Просвітництва, які через Києво-Могилянську академію мали свій ідеологічний і організаційний вплив на всі українські землі, що, з рештою, і не заперечує автор.

На нашу думку, автор необґрунтовано твердить, що найбільші труднощі Просвітництва зустріло саме в Польщі, і пояснює це переважно негативним впливом контрреформації. Але контрреформація здобула перемогу не тільки в Польщі, а й в Австрії та Франції, проте успіхи Просвітництва в цих країнах у період 1650—1750 рр. не потребують коментарів. Безперечно, Просвітництво в Польщі в досліджуваній період мало свої труднощі, але вони впливали, в першу чергу, з тяжких умов, в яких перебувала Польща внаслідок багаторічних війн другої половини XVII—перших десятиріч XVIII ст. та внутрішнього становища Речі Посполитої. Становище в Польщі в першій половині XVIII ст. багато чим нагадувало становище Німеччини після закінчення Тридцятирічної війни, але в умовах нового співвідношення сил на європейській арені це означало для феодальної польської держави справжню катастрофу.

До речі, Е. Вінтер наводить великий фактичний матеріал, який спростовує його ж тезу. Згідно з фактичними даними і дальшими висновками автора Просвітництво в Польщі мало значні успіхи, хоч воно спочатку, як і в Австрії, мало конфесійний характер, багатодіячів польського Просвітництва належали до ордену єзуїтів, який не зміг протистояти владі часу і зазнавав помітного впливу прогресивних ідей і осіб. Яскравим прикладом щодо цього був реформатор польської літературної мови Ф. Богомолец (стор. 251).

У підрозділі «Західноукраїнське Просвітництво» Е. Вінтер допустить фактичну помилку. Він стверджує, що український народ у межах польської держави (тобто на землях Правобережної України і Гали-

чини) був ідеологічно розколотий між уніатами та прихильниками православної церкви після відомого синоду в Замості 1720 р., на якому єпископи української церкви проголосили унію з Ватіканом. Уся територія України на захід від Дніпра стала суцільно уніатською, за винятком двох-трьох монастирів, які до того ж не мали своїх парафій.

До розколу дійшло тільки під час Коліївщини, в 1768 р., коли до православ'я повернулося понад 500 парафій уніатської церкви в Брацлавському та Київському воеводствах. Уніатській церкві вдалося відновити свої позиції тільки на початку 1780 р. Під владою ортодоксального православ'я залишилися Чигиринський, Шполянський і Турійський деканати — всього 195 церков.

Останній, шостий розділ монографії, присвячено ранньому Просвітительству в Росії та на Лівобережній Україні. Він складається з двох підрозділів. В першому розглянуто розвиток раннього Просвітництва в Росії. Е. Вінтер пов'язує його з іменем Петра I і вживає термін «петровське Просвітительство»; час до 1709 р. розглядає як підготовчий період петровського Просвітництва, а 1709—1725 рр. як його розгорнуту фазу. Така періодизація, на нашу думку, цілком правомірна.

Як і в інших частинах Європи, раннє Просвітительство в Росії розвивалося в тісному зв'язку з розкладом натурального господарства і переходом його в грошове.

Багато місця приділяє автор ролі іноземців, зокрема німців, у збагаченні інтелектуального життя Росії. З Західної Європи йшли не тільки шукачі пригод і кондотьєри, але й математики, астрономи, архітектори, інженери, лікарі, педагоги — носії прогресивної європейської суспільної думки, міцно зв'язані з головними осередками Просвітництва на Заході. Європеїзація суспільного і державного життя країни була головним завданням Петра I, який намагався таким шляхом зміцнити економічне і політичне панування класу поміщиків над іншими класами і групами російського суспільства, насамперед над покріпаченим селянством та народними масами національних окраїн, а також підготувати Росію до напруженої зовнішньополітичної боротьби за свої інтереси з державами-суперниками. З діяльністю Петра I пов'язаний кінець конфесіональної форми російського самодержавства та перехід його в стадію освіченого абсолютизму, який, зокрема, знайшов свій вираз у скасуванні патріархату й обмеженні впливу православного духовенства на офіціальну ідеологію і політику уряду.

Слід зазначити, що Е. Вінтер дещо ідеалізує просвітительську діяльність Петра I та його оточення, нічого не говорить про тяжку криваву ціну, що її сплатили народи Росії за модернізацію державної машини в умовах постійних війн 1700—1725 рр.

Дискусійною є також аналогія, яку вбачає автор у реформах Петра I і Йосифа II. Петро I здійснював свої реформи в інтересах дальшого зміцнення, розвитку і поширення кріпацького ладу на користь рабовласників-поміщиків, а Йосиф II провадив політику оновлення державної і суспільної структури австрійської імперії напередодні Французької буржуазної революції, коли в Габсбургській монархії швидко розвивалися капіталістичні відносини.

Другий підрозділ присвячено Просвітительству на Україні. Раннє Просвітительство тут, як зазначає автор, мало свої відмінності. Воно значною мірою дало поштовх для розвитку російського Просвітництва (стор. 321), особливо після возз'єднання України з Росією в 1654 р. Особливістю розвитку України до 1648 р. було те, що буржуазія на Україні відігравала більш активну роль, ніж російське міщанство і купецтво, оскільки національне гноблення в Речі Посполитій рано розбудило національну самосвідомість українських городян. Яскравим прикладом цього були братства, які добре розвинулись під стягом православної ортодоксії. В братських школах пізній гуманізм подає руку ранньому просвітительству (стор. 321).

Особливості географічного становища України сприяли її функції моста (die Brückfunktion) між Заходом і Росією. Шляхи з Москви на Балкани, до Італії, Угорщини і Австрії вели через Україну. Завдяки своїм тривалим зв'язкам з Польщею Україна значно тісніше була пов'язана з Центральною Європою, ніж Росія. Крім того, Україна брала активну участь у духовному житті Польщі, а отже — Центральної Європи (стор. 326).

Е. Вінтер зупиняється на таких провідних представниках раннього українського Просвітництва, як І. Гізель, А. Зерникав, Д. Ростовський, але і словом не згадує одну з центральних постатей українського культурного і політичного життя другої половини XVII ст. — Л. Барановича, який зробив великий вклад у розвиток суспільно-політичної думки того часу, був фундатором Чернігівської друкарні, автором численних художніх і публіцистичних творів.

Розвиток раннього Просвітництва на Україні у XVIII ст. Е. Вінтер показує в серії нарисів про видатних діячів руху: Ф. Прокоповича, С. Тодорського, Г. Сковороду та ін., але чомусь не характеризує українських діячів періоду освіченого абсолютизму, не подає їх зв'язків з прогресивними діячами в галузі культури і науки, хоч для цього є достатньо фактичного матеріалу. Зокрема, майже не сказав про діяльність останнього гетьмана К. Г. Розумовського, тільки згадав про невдачу його клопотання перед Катериною II щодо заснування в Києві університету (стор. 342).

Є в книзі окремі дрібні помилки. Наприклад, на стор. 343 йдеться про «знамените гайдамацьке повстання 1760 р.» Очевидно,

автор мав на увазі Коліївщину 1768 р.
Загалом монографія Е. Вінтера є видатним досягненням історичної науки і повинна стати поштовхом для більш деталь-

них досліджень з історії Просвітительства окремих країн, зокрема Росії і України.

А. Л. ПЕРҚОВСЬКИЙ

А. А. ФУРСЕНКО. ДИНАСТІЯ РОКФЕЛ-
ЛЕРОВ,

изд-во «Наука», Ленінград, 1968, 293 с.

У книзі стисло подано історію трьох поколінь однієї з наймогутніших у США династій мільярдєрів. В ній, зокрема, відбито криваві шляхи накопичення капіталів Рокфеллерами, зростання могутності їх монополій, показано як вони дедалі більше підкорювали собі закон, суд, державний апарат. Через призму цієї історії висвітлено вплив фінансової олігархії на внутрішню і зовнішню політику Сполучених Штатів Америки, які стали головним вогнищем імперіалістичної агресії, обер-жандармом світової реакції.

Наведений автором величезний фактичний матеріал з особливою силою підкреслює всю архаїчність, всю несумісність з інтересами людства капіталістичного ладу, що віддає колосальну економічну і політичну силу в руки купки олігархів, для яких не існує інших стимулів, крім безмежної жадоби наживи. Великий інтерес викликають ті сторінки книги, що висвітлюють надзвичайну активність Рокфеллерів на ідеологічному фронті, їх роль пропагандистів і верховних жреців культу грошей, культу великого бізнесу. «Я вірю, — говорив Джон Рокфеллер старший, — що здібність робити гроші — це дар небес, подібний до таланту в мистецтві, музиці, літературі... Обдарований цим талантом, я вважаю своїм обов'язком робити якнайбільше грошей.» У книзі показано також, які потоки ідеологічної отрути фабрикує рокфеллерівська династія, що відіграє в ідео-

логічному наступі імперіалізму не меншу роль, ніж у капіталістичній економіці.

На жаль, у праці О. Фурсенка є прикрі недоліки. Автор не подав глибокого аналізу питання, куди веде «торжество плутократії», не показав, що це «торжество» не послаблює, а посилює капіталістичні суперечності, не гальмує, а прискорює дію тих закономірностей капіталістичної системи, які засуджують її на гниття й загибель. Не розкрито також те, чому США перевершили всі інші капіталістичні країни за темпами і масштабами концентрації капіталів і зростання промислової могутності, чому саме тут набув найбільшого поширення варварський культ грошей і наживи, чому, отже, США стали вотчиною мізерної купки мільярдєрів. Автор не згадує і про створення «доктрини Ейзенхауєра — Рокфеллера», яка проголошує право і обов'язок США знищувати вогнем і мечем визвольні рухи народів Близького Сходу, не наводить і такий цікавий факт з політичної біографії Нельсона Рокфеллера, як проголошення ним у 1963 р. «року визволення України». Можна було б без усякої шкоди для книги пропустити чимало нікчемних дрібниць з побуту членів династії мільярдєрів, а також малоцікаві газетні цитати, і натомість повніше показати політичну активність Рокфеллерів.

Незважаючи на ці недоліки, книга О. Фурсенка дуже корисна тим, що вона висвітлює вирішальну роль фінансової олігархії у визначенні внутрішньої і зовнішньої політики США, показує масштаби ідеологічного наступу капіталізму, підкреслює необхідність посилення ідеологічної боротьби проти нього.

М. Ю. ВІЛЬБАУМ

Хроніка та інформація

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В ЧЕРНІВЦЯХ

10—11 грудня 1968 р. у Чернівецькому державному університеті на честь 28-ої річниці возз'єднання Північної Буковини, Хотинського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Українською РСР відбулася міжвузівська наукова конференція. У її роботі взяли участь викладачі Ізмаїльського, Бельцького та Івано-Франківського педінститутів, науковці Інституту історії АН УРСР, Інституту суспільних наук у Львові, Інститутів економіки АН УРСР та АН Молдавської РСР, Чернівецького державного архіву та університету.

На пленарному засіданні з доповіддю «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині» виступив секретар Чернівецького обкому КП України, кандидат історичних наук В. М. Курило. Він підкреслив, що слідом за російським та українським народами трудящі маси Буковини розгорнули боротьбу за встановлення Радянської влади. На початку 1918 р. Радянська влада перемогла в Хотинському повіті. Але австро-німецькі імперіалісти, а вслід за ними румунські бояри військовою силою ліквідували революційні завоювання народу і встановили тяжкий окупаційний режим.

Про боротьбу трудящих мас Північної Буковини проти румуно-боярських окупантів, за возз'єднання з Радянською Україною (1918—1940 рр.) говорив доцент Л. І. Васюк (Чернівці) у доповіді «Комуністична партія Буковини на чолі боротьби трудящих краю». Значний інтерес викликав виступ доктора історичних наук А. М. Шлепакова «Зарубіжні відгуки на возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною». Доповідач розповів про ставлення прогресивних і реакційних кіл Заходу до возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною. Питанням наукової періодизації історії Буковини була присвячена доповідь доктора історичних наук Ф. П. Шевченка. Учасники конференції заслухали виступ К. Ф. Март'янова «Радянська Україна і визвольна боротьба трудящих Бессарабії».

На конференції працювали три секції. На першій з них — історичній було виголошено і обговорено 10 доповідей. Кандидат історичних наук Б. О. Тимошук (Чернівці) у повідомленні «Нові дані про населення Буковини в I тисячолітті н. е.»

розповів про пам'ятки зарубинецької, черняхівської культур та типово слов'янські VI—IX ст., виявлені на території Чернівецької області. Дослідження їх дозволяють зробити висновок, що Північна Буковина була складовою частиною східнослов'янської території. Про українське населення Північної Буковини доби феодалізму говорив кандидат історичних наук Я. Д. Ісаєвич (Львів) у доповіді «Критика концепцій румунської буржуазної історіографії з питань історії і культури Північної Буковини доби феодалізму». Доцент І. М. Теодорович (Чернівці) у своєму виступі «Деякі риси національно-визвольного руху на Буковині і в Галичині в період імперіалізму» показав, як поступово національно-просвітительський рух переростав у рух за возз'єднання всіх українських земель. Доповідач наголосив, що лозунг об'єднання західноукраїнських земель в рамках Австро-Угорської імперії був реакційним і служив цілям німецько-австрійського імперіалізму. Доцент В. В. Тимченко (Чернівці) у доповіді «Поширення марксистсько-ленінських ідей на Буковині та їх вплив на суспільно-політичне життя трудящих краю на початку ХХ ст.» на конкретному матеріалі з'ясував роль марксистсько-ленінських ідей у формуванні політичної свідомості народних мас Буковини на початку ХХ ст. Старший викладач Чернівецького медичного інституту А. М. Глуговський у доповіді «Революційний рух на Буковині під прапором пролетарського інтернаціоналізму (1919—1920 рр.)» показав, як в гострій боротьбі з ідеологією буржуазного націоналізму та ідеями «культурно-національної автономії» в робітничому русі Буковини утверджувалися принципи пролетарського інтернаціоналізму. Вони знайшли практичне втілення в спільних революційних діях трудящих-українців, росіян, молдаванів та інших національностей під час Хотинського повстання та повстання Буковинського полку в 1919 р., в дні масових страйків, демонстрацій і мітингів. Боротьбу трудящих Північної Буковини за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною підтримував румунський пролетаріат, Комуністична партія Румунії, про що свідчать партійні документи. Саме цьому присвятив свою доповідь «Боротьба за возз'єднання Буковини

з УРСР на сторінках видань Комуністичної партії Румунії (1918—1940 рр.)» чернівецький журналіст М. І. Брофман. Працівник Чернівецького обкому КП України І. П. Фостій охарактеризував багатогранну діяльність комуніста, редактора газет «Борець» і «Боротьба», професійного революціонера Івана Дмитровича Стасюка.

На конференції значний інтерес викликали доповіді про революційну боротьбу трудящих Бессарабії проти румуно-боярських окупантів в. о. доцента Ізмаїльського педінституту В. П. Кокоша — «Участь молоді в боротьбі проти румуно-боярської окупації за Радянську владу на півдні Бессарабії (1918—1940 рр.)» та доцента Бельцького педагогічного інституту Ю. Д. Рошкова — «Проти спроб фальсифікації історії Татарбунарського повстання». Останній надав глибокому аналізу і докладній критиці концепції румунських буржуазних вчених З. Хусареску, Г. Тетереску, М. Кологнома, американського історика Ю. А. Кларка та французького буржуазного історика А. Бабеля у висвітленні історії революційного руху в Бессарабії.

Про соціалістичне будівництво в Чернівецькій області йшлося в доповіді В. П. Першина (Івано-Франківськ) «Робота комуністів Північної Буковини по створенню і зміцненню сільських парторганізацій в роки колективізації (1944—1950)», у повідомленнях аспірантів В. П. Харченка, А. В. Ткачука та П. А. Рудика.

На економічній секції також було виголошено і обговорено 10 доповідей. Показу колоніального характеру економіки Буковини за часів румунської окупації були присвячені доповіді доцента Г. С. Іванушко (Чернівці) — «Колоніальний характер економіки Буковини за часів румунської окупації (1918—1940 рр.)» та Б. Й. Сидора (Чернівці) — «Економічна криза на Північній Буковині (1929—1933 рр.)». Виступаючи широко висвітлили розвиток економіки Радянської Буковини. Доповіді виголосили викладачі М. В. Земляна (Чернівці) — «Зростання виробництва сільськогосподарської продукції Чернівецької області за роки Радянської влади», А. М. Кравчук (Чернівці) — «Вдосконалення економічних відносин між державою і колгоспами — важливий фактор зростання оплати праці колгоспників (на матеріалах Чернівецької області)», Б. Ф. Білецький (Чернівці) — «Діяльність Чернівецької обласної партійної організації по здійсненню електрифікації колгоспного села» в. о. доцента А. О. Янюк (Чернівці) — «Чернівецька обласна організація КП України в боротьбі за розвиток сільського господарства (1956—1965 рр.)», доцент В. М. Малишко та викладач

Е. М. Волос (Чернівці) — «Боротьба Чернівецької обласної організації КП України за виконання рішень партії по зміцненню матеріально-технічної бази колгоспів в роки семирічки», кандидат економічних наук П. З. Городенський — «Економічні зв'язки Чернівецької області в системі народного господарства Української РСР», доцент М. В. Загайний (Чернівці) — «Піднесення матеріального добробуту трудящих області в роки семирічки». Кандидат економічних наук П. П. Борщевський (Кишинів) виступив з доповіддю «Підвищення економічного і культурного розвитку Молдавії за радянський період».

На секції, присвяченій розвитку культури, виступило 13 чоловік. Про розвиток української культури на Буковині в дорадянський час розповіли у своїх повідомленнях доцент Д. М. Щербина (Чернівці) — «Боротьба трудящих за народну освіту в період румуно-боярської окупації», викладачі О. С. Романець (Чернівці) — «Революційна преса Північної Буковини в боротьбі за возз'єднання (1919—1931 рр.)» та Д. Т. Панцир (Чернівці) — «Роль російської і радянської літератури у визвольній боротьбі 20—30-х років на Буковині». Сучасне літературно-мистецьке життя Буковини знайшло своє відображення в доповідях доцентів Чернівецького університету Л. М. Чернецья — «Тема боротьби трудящих Буковини за возз'єднання з УРСР в драматургії», Г. І. Сінченка — «Народнопоетична творчість про возз'єднання західноукраїнських земель», С. І. Діхтяра — «Образ комуніста в буковинській прозі», ст. викладачів А. М. Добрянського — «Нариси про буковинських комуністів-підпільників» та Б. І. Мельничука — «О. Кобилянська і радянська література».

Культурні перетворення, що сталися на Буковині за роки Радянської влади, були висвітлені в доповідях доцентів Чернівецького університету О. М. Ліщенко — «Роль депутатів трудящих Чернівецької області в роботі за розвиток народної освіти в післявоєнні роки», Н. Й. Сироти — «Культурне будівництво на Буковині за роки Радянської влади», К. Ф. Ліщенко — «Піднесення загальноосвітнього і культурного рівня трудящого селянства Буковини за роки Радянської влади» та ст. викладача А. Я. Волощука — «Піднесення культурно-технічного рівня колгоспного селянства Буковини — велике завовання Жовтня».

Учасники конференції висловили побажання наступну конференцію скликати на честь 30-ої річниці возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною.

Б. О. ТИМОЩУК

НА ЧЕШЬ 50-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПОЛЬЩІ ТА 20-РІЧЧЯ ПОРП

16 грудня 1968 р. у Вищій партійній школі при ЦК КП України відбулися урочисті збори трудящих Києва, присвячені важливій події польського і міжнародного революційного руху — 50-річчю створення Комуністичної партії Польщі і 20-річчю утворення Польської об'єднаної робітничої партії.

На зборах були присутні: член Політбюро, секретар ЦК КП України І. К. Л у т а к, Генеральний консул ПНР у Києві С т е п а н С т е ц, керівники республіканських міністерств і відомств, представники партійних, радянських і громадських організацій, активісти Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби, співробітники Генеральних консульств ПНР, НДР і ЧРСР у Києві.

Доповідь про 50-річчя створення Комуністичної партії Польщі і 20-річчя утворення Польської об'єднаної робітничої партії зробив директор Інституту історії партії ЦК КП України, доктор філософських наук, професор І. Д. Н а з а р е н к о.

Охарактеризувавши основні етапи історії Комуністичної партії Польщі, доповідач зазначив, що КПП була передовою, найпрогресивнішою і найреволюційнішою силою польського народу, одним з бойових загонів світового комуністичного руху, вірним марксизму-ленінізму і пролетарському інтернаціоналізму. Неоціненна роль в розвитку революційного руху в Польщі, у створенні КПП, в боротьбі за вільну Польщу належить великому Лешіну.

Гідними спадкоємцями бойових революційних марксистсько-ленінських традицій КПП стали Польська Робітничая Партія і Польська об'єднана робітничая партія.

З самого початку свого утворення ПОРП стала провідною силою Польської Народної Республіки, визначним вождем трудящих мас у боротьбі за перемогу соціалізму.

Комунисті Польщі, підкреслив доповідач, протягом всієї своєї історії виявляли глибоке розуміння того, що для розквіту Польщі шлях будівництва соціалізму — це шлях непорушної єдності з ленінською партією — КППС і першою країною соціалізму — СРСР.

Наша партія високо цінує той вклад, який внесли польські комунисті у зміцнення дружби народів Радянського Союзу і Польської Народної Республіки. Те, що ми досягли в цій галузі, є результатом нашого щирого довіря між нашими партіями і народами, результат практичного застосування принципів соціалістичного інтернаціоналізму.

Тепло зустріли присутні виступ Генерального консула ПНР у Києві Степана Стеца.

У вітальному листі Головному правлінню Товариства польсько-радянської дружби учасники зборів висловили своє палке побажання трудящим ПНР добитись нових успіхів у будівництві соціалізму, у боротьбі за виконання рішень, накреслених V з'їздом Польської об'єднаної робітничої партії.

В. З.

НАУКОВА І МЕТОДИЧНА РОБОТА КАФЕДРИ

На викладачів історії КППС вищих навчальних закладів покладено складні і відповідальні завдання. З одного боку, вони мають виховувати студентів у душі великих ідеалів комунізму, озброювати майбутніх спеціалістів народного господарства і культури глибокими знаннями марксистсько-ленінської теорії; з другого — брати безпосередню участь у розробці революційної теорії, досліджувати актуальні проблеми історії партії. Таке поєднання викладача і науковця в одній особі викликається насамперед загальними потребами історико-партійної науки, а також специфікою вузівської роботи.

Виконуючи рішення XX—XXIII з'їздів партії, постанову ЦК КППС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», кафедра історії КППС та наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту поліпшила зміст і

методи викладання суспільних дисциплін, організувала наукові дослідження з важливих соціально-економічних і політичних проблем сучасності.

Найхарактернішими рисами творчої атмосфери на кафедрі є колективізм, взаємимогливість і сумлінність кожного викладача. Члени кафедри брали участь у написанні вузівського учбово-методичного посібника з курсу історії КППС обсягом 29 друкованих аркушів (видання Київського і Харківського університетів, 1964—1968 рр.). Це перший у республіці посібник на допомогу студентам втузів для підготовки до семінарських занять.

Протягом останніх років на кафедрі значна увага приділяється науковій методиці впровадження технічних засобів в учбовий процес. З цієї метою вивчено спеціальну літературу, переглянуто її обговорено всі історико-революційні та документально-хронікальні фільми, проаналі-

зовано понад 40 тис. м кіноплівки, що відбивають діяльність В. І. Леніна і Комуністичної партії Радянського Союзу, а також її складової частини — Компартії України. Члени кафедри працювали в Центральних державних архівах кінофотофонодокументів СРСР (Красногорськ) і УРСР (Київ), у музеях Москви, Ленінграда, Харкова, Одеси. Зібраний матеріал вони систематизували відповідно до програми курсу, написали сценарій, на основі якого Республіканська студія учбових фільмів при Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка створила учбово-документальний кінофільм «Сторінки ленінського плану», що містить унікальні кадри про боротьбу ленінської партії за соціалістичні перетворення радянської промисловості й сільського господарства. Таке поєднання історико-партійної науки з документальним матеріалом має величезне виховне значення.

Важливою підмогою в учбовому процесі є діафільми, створені кафедрою з усіх тем курсу історії КПРС. Чимало зусиль щодо цього доклали В. А. Молостов, О. В. Македон, В. Ф. Цветков, І. Г. Кирда.

За дорученням відділу пропаганди і агітації ЦК КП України колектив кафедри у співдружності з викладачами історії партії Української сільськогосподарської академії (П. Л. Величай, Л. Й. Майорчик та ін.) готують діафільми за програмою шкіль основ марксизму-ленінізму в мережі партійної освіти. Уже написано і здано на виробництво до Української студії хронікально-документальних фільмів 12 сценаріїв з цієї серії. Діафільми: «Утворення РСДРП. Виникнення більшовизму (1883—1904 рр.)», «Партія в роки першої російської революції (1905—1907 рр.)», «Партія — вождь Жовтня» та інші незабаром вийдуть з друку тиражем 20 тис. примірників кожний.

Питання методики викладання історії КПРС і наукового комунізму, а також ведення досліджень у цій галузі часто розглядаються на засіданнях кафедри та її секцій.

Рішенням колегії Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР 12 квітня 1968 р. кафедра затверджена як опорна в республіці. При ній організовано спеціальну науково-дослідну групу, в обов'язки якої входить розробка принципів застосування технічних засобів у навчанні, створення необхідних учбових образотворчих і довідкових матеріалів (кінострічок, діафільмів, анотованих каталогів тощо), узагальнення досвіду, надання допомоги іншим вузам України.

Постійне піклування про творче зростання кадрів, допомога викладачам у підвищенні їх наукової кваліфікації — насушена турбота кафедри. Один з її членів успішно захистив докторську й двоє — кандидатські дисертації. Доценти В. О. Іванова, В. І. Туваєв, М. Я. Цалюк готують докторські, А. І. Кондратюк і В. А. Моло-

стов найближчим часом захищать кандидатські дисертації. При кафедрі працює недавно організована аспірантура з історії КПРС. Висновки з досліджень науковці й аспіранти систематично публікують у спеціальних і періодичних виданнях. За останні десять років вони написали 141 працю (загальним обсягом 328 друкованих аркушів), зокрема 6 монографій і 107 наукових статей.

Колектив кафедри розробляє такі наукові проблеми, як ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність; життя, діяльність, літературна спадщина В. І. Леніна та його найближчих соратників; міжнародні зв'язки більшовицької партії; інтернаціональне виховання трудящих України тощо¹.

Останнім часом приділяється увага роботі історії історико-партійної науки. У цьому напрямку працюють над монографічними дослідженнями: І. Х. Сас — «В. І. Ленін — вихователь професійних революціонерів України (історіографія питання)», А. Г. Шевелєв — «Історіографія історії братніх зв'язків польських соціал-демократів з більшовиками в 1900—1910 рр.», В. І. Туваєв — «Більшовик Артем (Ф. А. Сергєєв) в радянській та зарубіжній історіографії (1917—1967 рр.)», М. Я. Цалюк, який досліджує проблему створення та розвитку В. І. Леніном концепції переходу селянських мас до соціалізму, значення ленінської методології для радянської аграрної історіографії (1917—1967 рр.).

Кафедра приділяє увагу й такому питанню, як джерелознавство історії КПРС. Зокрема, працюють над темами кандидатських дисертацій: Л. А. Кліменко — «Спо-

¹ М. Цалюк, І. Сас. Розвиток ленінської теорії соціалістичної революції в Програмі КПРС, К., 1965; А. Г. Шевелєв. Братське співробітство большевиков с польскими социал-демократами (1900—1910 гг.), К., 1966; В. І. Туваєв. Артем — публіцист (історіографічний та джерелознавчий аналіз спадщини революціонера-більшовика), К., 1965; В. А. Молостов. Сторінка пролетарського інтернаціоналізму (Відгуки на Україні на вбвство К. Лібкнехта і Р. Люксембург).— «УІЖ», 1964, № 1; В. І. Туваєв, І. Х. Сас. Журнал «Літопис революції» як джерело вивчення історії партії.— «УІЖ», 1967, № 1; іх же. Полум'яні борці за комунізм (книжковий огляд).— «Комуніст України», 1968, № 8; С. О. Рогушин. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У, К., 1968; В. А. Молостов. К истории первой публикации ленинского документа пролетарского интернационализма.— «Вопросы истории КПСС», 1966, № 4; його ж. Історія ленінського документа.— «Україна», 1966, № 45; його ж. Публікація творів В. І. Леніна в більшовицькій пресі України (березень 1918 — серпень 1919 рр.).— «УІЖ», 1968, № 4.

гади українських революціонерів як джерело до біографії В. І. Леніна», Р. А. Трикаш — «Журнал «Пролетарская революция» як джерело вивчення історії Комуністичної партії». З цієї проблематики вже опубліковано кілька наукових статей і повідомлень².

Викладачі нашого інституту брали участь у створенні оригінальних колективних праць — «Нарисів історії Київської обласної партійної організації» (М. Я. Цалюк), «Української Радянської Енциклопедії» і «Радянської енциклопедії історії України» (В. І. Туваєв, А. Г. Шевелєв).

Зібраний і систематизований архівний матеріал використовується (правда, за браком часу зовсім недостатньо) на лекціях і семінарських заняттях. Так, розповідаючи студентам про роботу В. І. Леніна «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію» викладачі наводять дуже цікавий неопублікований лист ЦК РКП(б) губернським партійним організаціям від 27 січня 1923 р., знайдений одним з авторів цих рядків в архіві Курського обкому партії³.

Кафедра залучає викладачів до написання і друкування науково-методичних статей на допомогу слухачам мережі партійного навчання, до підготовки лекцій студентам-заочникам з курсу історії КПРС для передачі їх по республіканському радіо.

Викладачі кафедри брали участь у роботі ряду всесоюзних, республіканських і міжвузівських наукових нарад і конференцій у Москві, Ленінграді, Києві, Львові, Черкасах та ін. Завідуючий кафедрою не-

² «Вопросы истории КПСС», 1966, № 4; «Комуніст України», 1967, № 2; 1968, № 8; «Вестник высшей школы», 1963, № 4; «УІЖ», 1960, № 4; 1961, № 6; 1967, № 1; «Архіви України», 1968, № 3.

³ Партархів Курського обкому КПРС, ф. 65, оп. 1, од. зб. 16, арк. 45.

одноразово виступав з науково-методичними доповідями перед слухачами інститутів підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському і Московському державних університетах.

До науково-методичної роботи кафедри залучаються кращі студенти. Щороку в інституті проводяться факультетські студентські теоретичні конференції з актуальних проблем історії КПРС і світового комуністичного руху. Кращі доповіді заслуховуються на секції суспільних наук науково-технічних конференцій інституту. Тільки в 1967 р. подано 18 наукових праць з історії КПРС і наукового комунізму на Всесоюзний конкурс студентських наукових робіт (наукові керівники П. В. Барбанов, О. В. Македон, В. В. Чигір та ін.).

Три члени кафедри входять до складу науково-методичної комісії Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, ведуть роботу по координації наукових досліджень з історії КПРС у республіці.

Нині члени кафедри готуються до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Розроблено план заходів підготовки до ювілею. Серед них чільне місце відводиться загальноінститутській теоретичній конференції на тему «Жити і працювати по Іллічу». В інституті оголошено конкурс робіт молодих учених, що працюють у галузі суспільних наук. Викладачі пишуть доповіді і лекції, з якими вони виступатимуть перед трудящими Залізничного району м. Києва і підшефного Іванківського району Київської області. Протягом 1969—1970 рр. буде проведено конкурс студентських наукових праць, присвячених засновнику і вождєві Комуністичної партії і Радянської держави великому Леніну.

А. Г. ШЕВЕЛЄВ, І. Х. САС,

В. І. ТУВАЄВ

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ БИТВИ

Після поразки німецьких військ під Сталінградом почався їх відступ. Могутні удари Червоної Армії відкидали фашистську нечисть на захід. Перемога радянської зброї в битві за Дніпро створила умови для визволення від загарбників Правобережної України. Внаслідок успішного наступу частин 1-го і 2-го Українських фронтів на південний схід від Києва та в напрямку Кіровограда угруповання ворожих військ в районі Корсуня-Шевченківського опинилося в оточенні.

Гітлерівське командування розраховувало, що Червона Армія після наступу влітку-восени 1943 р. припинить дії до весни наступного року. Але фашисти прораховувалися. Червона Армія повела рішучі наступальні бої на Правобережній Україні, оточивши й знищивши угруповання

гітлерівців, які відкинули ультиматум радянського командування і відмовились скласти зброю. За 25 днів жорстоких боїв (з 24 січня до 17 лютого 1944 р.) ворог втратив понад 100 тис. солдатів і офіцерів та велику кількість бойової техніки й зброї.

18 лютого 1944 р. столиця нашої Батьківщини Москва 20 артилерійськими залпами з 224 гармат сповістила всьому світові про нову блискучу перемогу Радянських Збройних Сил. Корсунь-Шевченківська битва мала велике значення для дальшого успішного розвитку наших військ і повного визволення від окупантів Правобережної України.

За рішенням РНК Української РСР і ЦК КП(б) України в 1945 р. у м. Корсуні-Шевченківському створено музей на від-

знаку блискучої перемоги Червоної Армії над німецько-фашистськими загарбниками. Працівники музею провели велику науково-дослідницьку роботу. Зібрано десятки тисяч експонатів, які яскраво розповідають про керівну й організаторську роль Комуністичної партії Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, зокрема в розгромі німецько-фашистських військ у Корсунь-Шевченківській битві, розкривають масовий героїзм радянських воїнів різних національностей, бойову співдружність з чехословацькими частинами, що брали участь у цій операції. Вдалося виявити імена понад сто Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього високого звання за подвиги під час Корсунь-Шевченківської операції. Це лейтенанти С. П. Абрамцев і Г. К. Денисенко, підполковник Н. Д. Чеволта та інші.

Експонати музею розповідають про безсмертний подвиг гвардійців взводу Ю. Боброва у лютому 1944 р., коли відбувалися кровопролитні бої за с. Лип'янку Шполянського району. 29 бійців відбили три атаки, внаслідок яких ворог втратив 20 танків і майже сотню солдатів та офіцерів. Завдяки пошукам, які проводить директор музею М. Д. Гупало, стали відомі імена багатьох героїв.

Екіпаж танка Т-34 (командир — лейтенант О. М. Фадін, механік-водій — старший сержант П. К. Дорошенко, заряджаючий — молодший сержант Г. Є. Фетісов і радист — молодший сержант Б. А. Єлсуков) під час бою біля с. Дашуківки Лисянського району знищив три фашистських танки, шістьовольний міномет, два кулемети, кілька автомашин, взяв у полон вісімнадцять ворожих солдат і розстріляв транспортний літак, що приземлився на щойно зайняту нашими військами територію. Батьківщина удостоїла своїх славних синів високих нагород: О. М. Фадіна — ордена Олександра Невського, П. К. Дорошенка — Червоного Прапора, Г. Є. Фетісова (посмертно) і Б. А. Єлсукова — Вітчизняної війни I ступеня.

Журнал бойових дій 29-го танкового корпусу 5-ї гвардійської танкової армії розповідає про героїчний подвиг одного танкового екіпажу (командир — лейтенант О. І. Краюшкін, механік-водій — сержант Б. Черяпкін, командир гармати — сержант М. Зенкін і заряджаючий — ефрейтор М. Гостроухов), який у бою 17 лютого 1944 р. знищив близько 200 гітлерівців. Командуючий 2-м Українським фронтом генерал армії І. С. Конев відзначив відважних танкістів наручними годинниками й оголосив їм подяку. Весь екіпаж був удостоєний також урядових нагород.

В результаті наполегливих пошуків працівникам музею вдалося узнати адресу О. І. Краюшкіна, який надіслав у Корсунь-Шевченківський фотографії та інші цінні документи. Пошуки інших членів екіпажу тривають. У фондах музею зберігається близько 20 тис. експонатів. Це зраз-

ки вітчизняної зброї, ордени, медалі, спорядження й обмундирования радянських воїнів, партизанів, підпільників, топографічні карти тощо. В фондах є також зброя, колекція орденів і медалей фашистської Німеччини, взяті як трофеї в Корсунь-Шевченківській битві. Зібрано більше 100 оригінальних полотен батального живопису, понад 200 плакатів періоду війни, багато червоноармійських газет, листівок, звернень до воїнів, рукописи спогадів І. С. Конєва, П. О. Ротмістрова, командуючих арміями, корпусами, офіцерів і рядових радянських воїнів.

В зв'язку з підготовкою до 25-річчя Корсунь-Шевченківської битви працівники музею поставили за мету виявити всіх, хто брав участь в операції. Випущено листівку-звернення до її учасників, яка публікується в усіх обласних і республіканських газетах країни. Музей звернувся за допомогою також до всіх обласних военкоматів, військових округів, військових академій, училищ, редакцій журналів. У відповідь почали надходити листи, документи, бойові реліквії від представників усіх національностей Радянського Союзу. Це дає змогу постійно оновлювати експозицію.

Останню експозицію музею створено наприкінці 1968 р. групою художників комбінату «Максла» Художнього фонду Латвійської РСР на чолі з І. Р. Зимбалодісом. У ній зібрано матеріали про Корсунь-Шевченківську операцію, яка вважається одним з найважливіших етапів у боротьбі радянського народу проти німецько-фашистських загарбників. Тут також можна ознайомитися з найважливішими подіями на всіх фронтах Великої Вітчизняної війни і подвигами 128 Героїв Радянського Союзу — уродженців Черкаської області.

В першому залі знаходяться матеріали, які розповідають про гіркоту поразок на початку війни і радість перших перемог під Москвою, розгром фашистських військ під Сталінградом, що знаменувало початок корінного перелому в ході війни на користь Радянського Збройних Сил. Привертає увагу фотографія Героя Радянського Союзу снайпера Л. М. Павличенко, яка під час оборони Одеси знищила 187 фашистів. Тут же експонуються Грамота уряду НДР про нагородження її медаллю «Борцю проти фашизму», а також написана нею книга «Героическая бьль» та особисті фронтові речі. Яскраво відображено й героїчний подвиг солдатів з дзота № 11, які перерізали фашистам шлях до головної бази Чорноморського флоту — Севастополя. Їх командиром був старшина 2-ї статті С. С. Рєнко — уродженець с. Черепина Корсунь-Шевченківського району. З бойовим шляхом Героя Радянського Союзу І. М. Зоріна (уродженця Канівського району Черкаської області) знайомить листівка «Пример служения Родине».

Експозиція другого залу дає уявлення про патріотичний рух радянських людей

за всебічну допомогу фронтові й підпільно-партизанську боротьбу проти німецько-фашистських загарбників. Тут приділено значну увагу розкриттю діяльності підпільної партійної організації «Комітет-103», яка діяла у Корсунь-Шевченківському районі. Показано фотографії її керівників А. Ю. Хоменка та П. Є. Мартинюка, радіоприймач з конспіративної квартири, друкарську машинку «Радянська Україна» тощо. Окремий стенд ілюструє діяльність Лебединського, Смілянського, Златопільського й Богуславського підпілля. З численних експонатів відвідувачі дізнаються про старшого лейтенанта С. В. Марченка (уродження с. Сидорівки Корсунь-Шевченківського району), під командуванням якого танкова рота першою увірвалася в м. Орел під час його визволення. Відважний командир загинув у цих боях, а його танк стоїть зараз на центральній площі міста.

В третьому залі експоновано матеріали про форсування Дніпра та початок оточення німецько-фашистських військ у районі Корсуня-Шевченківського військами 1-го і 2-го Українських фронтів. За участь у форсуванні Славутича і визволенні Києва багато черкашан було удостоєно звання Героя Радянського Союзу, серед них О. П. Волошин, Й. П. Корчак, О. І. Захарчук, О. В. Тканко, І. І. Гайворонський, М. С. Цибульський, А. П. Харковець. Тут же можна познайомитися з діяльністю командуючого 60-ю армією двічі Героя Радянського Союзу генерала армії І. Д. Черняховського, який також народився в Черкаській області. Під час форсування Дніпра і визволення Черкас воїнам 52-ї армії подали допомогу десантники й партизани. У цих боях відзначилися С. П. Петросян, І. П. Кондратьєв, А. А. Блувштейн, І. Ф. Смирнов, І. А. Онопрієнко, Д. Ф. Тарасков, О. П. Суриков, В. М. Молотков, В. А. Подневич, М. В. Пилипенко. Вони стали Героями Радянського Союзу. Їх фотографії, а також кандидатська картка й комсомольський квиток льотчика С. І. Махтулова, пробиті ворожою кулею під час висадки десантників у лісах Канівського району, привертають особливу увагу відвідувачів.

У цьому ж залі можна дізнатися про подвиги Героїв Радянського Союзу С. Г. Постєвого, О. Ф. Бурди, Н. Ф. Чеволі, І. І. Загрядського, В. А. Асфандьярова і В. М. Пермякова. Тут же експонуються фотографії й особисті речі командира 5-ї повітряно-десантної бригади П. М. Сидорчука, секретаря Черкаського підпільного райкому партії С. Н. Пальохи, командирів партизанських загонів: «Баті» — К. К. Солодченка, Черкаського — Г. Е. Іващенко, Чигиринського — П. А. Дубового.

Великою електрифікованою картою-схемою починається експозиція, присвячена Корсунь-Шевченківській битві. 28 січня 1944 р. 5-а гвардійська танкова армія зустрілася з ударною групою 6-ї танкової армії у Звенигородці, замкнувши кільце

навколо корсунь-шевченківського угруповання німецько-фашистських військ. А 31 січня кавалеристи 5-го гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу 2-го Українського фронту з'єдналися у с. Вільшані з піхотинцями 180-ї стрілецької дивізії 1-го Українського фронту, створивши внутрішнє кільце оточення. Про це свідчать документи, фотографії та речові експонати четвертого залу.

Про участь 1-ї Окремої чехословацької бригади під командуванням генерала Людвіка Свободи в боях на зовнішньому фронті під час Корсунь-Шевченківської операції в складі 40-ї армії можна дізнатися з матеріалів п'ятого залу, а шостий — дає уявлення про бойову діяльність партизанських загонів та допомогу місцевого населення військам Червоної Армії в розгромі фашистського угруповання. Тут є зброя, одяг, спорядження, нагороди, документи й фотографії командирів та бійців партизанських загонів ім. Т. Г. Шевченка (командир М. О. Дудченко), «Истребитель» (П. М. Могильний), ім. Боженка (Я. П. Підтикан), ім. Щорса (К. С. Легкодух), Лисянського загону (А. А. Макартичан), партизанських з'єднань «Рижого» (В. К. Щедров), ім. Кутузова (Ф. Є. Яковлев), «Грозний» (Я. І. Сиворонов). Матеріали окремої вітрини присвячені юному партизану Віталію Проценку, який загинув у лютому 1944 р. під час бою з фашистами в с. Гусаково Звенигородського району. З експозиції видно, що лише в с. Квітках 500 чоловіків влилися в склад 180-ї стрілецької дивізії, а близько 600 жінок, стариків і підлітків рили окопи, підносили патрони, снаряди, виносили з поля бою поранених і подавали їм першу допомогу. Викликає захоплення подвиг простої радянської дівчини, комсомолки із с. Гулі Миронівського району Каті Бобровицької, яка, замінивши пораненого кулеметника, знищила 50 фашистів, за що була нагороджена орденом Вітчизняної війни II ступеня.

Експозиція сьомого залу розповідає про завершення Корсунь-Шевченківської битви: вручення ультиматуму командуванню оточених ворожих військ, знищення млівсько-городиської групи гітлерівців, визволення м. Корсуня, бойові дії авіації, останній день битви. Пильну увагу відвідувачів постійно привертають зразки вітчизняної зброї, зокрема реактивний снаряд від «Катюші», а також малюнки, виконані в лютому 1944 р. на полі бою художником П. О. Кривоноговим, його картина «Корсунь-Шевченківське побоїще», яка була на виставках у різних країнах світу й принесла автору заслужену славу.

На спеціальному стенді викарбувано імена Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання за подвиги в Корсунь-Шевченківській битві. Багато частин і з'єднань Червоної Армії були нагороджені орденами Радянського Союзу. 23 дістали почесне найменування «Корсунських» і

6 — «Звенигородських». Їх назви занесено на окремий стенд.

Харківськими художниками-баталістами І. Я. Єфроїмсоном, В. В. Парчевським і В. Л. Мокрожицьким у музеї створено діораму «Корсунь-Шевченківська битва 1944 р.», де відтворено останній день боїв.

У наступному залі — матеріали про відбудову народного господарства на визволеній землі й боротьбу радянських військ за остаточне вигнання окупантів з Правобережної України.

В останньому, десятому залі відвідувачі знайомляться з матеріалами, які розповідають про переможне закінчення Великої Вітчизняної війни.

У кінозалі постійно демонструється документальний фільм «Ліквідація оточених німецьких дивізій в районі Корсуня-Шевченківського», випущений в березні 1944 р. Центральною студією кінохроніки (режисер І. Сеткіна, звукооператор В. Котов). На майданчику перед музеєм демонструється вітчизняна зброя: танк Т-34, самохідна гармата СУ-76, гвардійський міномет «катюша», зенітна гармата, гаубиця тощо.

Крім основної експозиції, є ще такі: «Історичне минуле краю», «Наші славні земляки», «Корсунська битва 1648 року», «Корсунь-Шевченківський район за роки Радянської влади». Науковий колектив планує також відкрити картинну галерею, де будуть представлені зразки образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва, та виставку плакатів на честь 25-річчя Корсунь-Шевченківської битви.

Знайомство з історією цієї події доповнюють музей-пам'ятник на Бойковому полі (місце остаточного розгрому оточених ворожих військ) і спеціальна екскурсія на місця боїв (тут збудовано пам'ятники кожній армії, 5-му гвардійському Донському кавалерійському корпусу та 1-й Окремій чехословацькій бригаді, що брали участь у битві).

Рік у рік зростає кількість відвідувачів музею. Так, лише за 7 місяців 1968 р. в ньому побувало 53 тис. чоловік, що на 8 тис. більше, ніж за весь попередній рік. Сюди приїжджають екскурсанти не тільки з усіх куточків нашої країни, а й з-за кордону. Їх знайомлять з експозицією досвідчені екскурсводи. Більшість відвідувачів — це учні, молодь, воїни. Матеріали музею сприяють вихованню в них любові до Батьківщини й бажання бути гідними спадкоємцями ратної слави батьків.

Крім екскурсійної роботи, працівники цього закладу приділяють значну увагу засобам музейної пропаганди. Велику популярність серед населення мають лекції з демонстрацією фотодокументів та кінофільму про Корсунь-Шевченківську битву.

Для допризовників і призовників організуються лекції, екскурсії, а також зустрічі з учасниками Великої Вітчизняної війни. Хвилюючою була зустріч майбутніх воїнів з генерал-лейтенантом Р. Є. Булдовичем, який під час Корсунь-Шевченківської битви був членом Військової ради 27-ї армії. Цікаво пройшла бесіда допризовників з Героєм Радянського Союзу полковником запасу Ф. М. Зінченком, полк якого в 1945 р. брав рейхстаг. Вечір трьох поколінь для учасників революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн і молодих воїнів був організований у будинку культури працівниками музею.

З наближенням ювілею до музею приїжджають учасники Корсунь-Шевченківської битви: командир 13-ї Київської артилерійської дивізії генерал-майор запасу Д. М. Краснокутський, командуючий артилерією 4-ї гвардійської армії генерал-майор запасу Д. Є. Глебов, комендант 54-го укріпленого району генерал-майор запасу М. Т. Карначов, начальник артилерії 373-ї стрілецької дивізії М. С. Бондаренко, розвідник 206-ї стрілецької дивізії О. Ф. Жигарьов та інші. Вони зустрічалися з учнями шкіл і училищ, колгоспниками, робітниками, службовцями.

За участю працівників музею було проведено по місяцях бойової слави похід учнів місцевого педучилища, школи-інтернату і середньої школи № 1 під девізом «Ніщо не забуде, ніхто не забутий», а також тижневий лижний похід студентів Черкаського педагогічного інституту по місяцях Корсунь-Шевченківської битви. Велику допомогу подав музей червоним слідопитам районного Будинку піонерів. Учасники походів зустрічалися з ветеранами війни та праці, упорядковували братські могили, збирали цінний краєзнавчий матеріал, виступали перед трудящими з концертами художньої самодіяльності.

Широко використовують фонди музею для своїх уроків учителі історії місцевих шкіл і училищ. Це сприяє кращому засвоєнню конкретних фактів. Тут же відбуваються піонерські лінійки, на яких виступають ветерани минулих воєн, старі комуністи. Важливу роль у вихованні молоді відіграють куточки бойової слави та кімнати, створені на матеріалах музею.

Всебічна діяльність його колективу спрямована на те, щоб усі армії, з'єднання, підрозділи були гідно представлені в експозиції. Наукові працівники пишуться тим, що вносять свій скромний вклад у справу увічнення подвигу Червоної Армії у Великій Вітчизняній війні, патріотичного виховання трудящих на бойових традиціях нашого народу.

В. К. ХАРЧЕНКО

БОЛЕХІВСЬКИЙ НАРОДНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Напередодні 50-річчя Радянської влади у м. Болехові Івано-Франківської області при масовій бібліотеці відкрито на громад-

ських засадах народний краєзнавчий музей. Тут близько 700 експонатів розміщені у п'яти відділах: природничому, історично-

му, етнографії й побуту, літератури та мистецтва, сучасної економіки.

Численні експонати дають уявлення відвідувачам музею про корисні копалини, рослинний і тваринний світ Болехова та його околиць. На стендах є багато матеріалів про опришківський рух на Болахівщині, в тому числі про походи одного з талановитих і сміливих ватажків опришків Івана Бойчука.

Центральне місце займають експозиції, які висвітлюють страйковий рух робітників, діяльність місцевого комітету КПЗУ та його окремих членів, боротьбу трудящих за своє соціальне й національне визволення та за возз'єднання з Радянською Україною.

У відділі літератури та мистецтва відвідувачі знайомляться з життям і діяльністю талановитої письменниці, ініціатора й організатора руху за емансипацію жінок Західної України Н. Кобринської, яка жила в місті з 1884 до 1920 р.; експонати розповідають і про перебування тут письменників І. Франка, О. Кобилянської, Д. Лукіяновича, М. Павлика, скульптора М. Гаврилка, чеського етнографа Ф. Ржегоржа. Представлені виробы талановитих майстрів різьби по дереву, серед яких виділяється оригінальний годинник В. Васи-

левського, виготовлений ще в 90-х роках XIX ст.

У п'ятому відділі є матеріали про соціалістичні перетворення у місті, зразки продукції фабрик і заводів Болехова.

Музей користується великою популярністю у місцевого населення, а також у туристів. Протягом року в ньому побувало близько 200 груп екскурсантів, зареєстровано понад 6 тис. відвідувачів. Він допомагає партійним і комсомольським організаціям виховувати радянських людей на героїчних бойових і трудових традиціях минулого й сучасного, викликає інтерес до історії міста. Про це переконливо свідчить запис учнів Болахівської середньої школи у книзі відгуків: «Ніколи не думали, що наше місто має таку цікаву історію».

Активно діє Рада музею, яку очолює завідувачка бібліотекою Р. Т. Скворій. Вона листується з музеями та архівами інших міст, з людьми, які брали участь у визволенні Болехова, залучає громадян збирати історичні цінності та виготовляти експонати й стенди.

За прикладом болахівчан створюються музеї і в інших містах та селах області.

П. С. СИНЕНКО

ВІСТІ З ШКІЛ

Школа-інтернат № 21 м. Києва уже кілька років є членом Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби. У шкільному інтернаціональному музеї зібрано багато цінних документів з історії Болгарії, реліквії, що свідчать про дружбу радянських і болгарських воїнів, а

також учнів братніх країн, різні книги, фотографії, картини. Більшість з них одержано від юних болгарських друзів.

Кияни надіслали учням с. Червона Вода «Кобзар» Т. Г. Шевченка, чимало творів київських поетів і композиторів та інші подарунки.

Експурсії до столиці

Старшокласники середньої школи № 72 м. Києва часто подорожують. Вони відвідали міста-герої і героїчну фортецю Брест, філіал музею оборони якої створили в своїй школі.

Нещодавно група учнів, очолювана істориком, організатором позакласної роботи Г. П. Допіро, повернулася з екскурсії до

м. Москви. За кілька днів вони відвідали найвизначніші історичні місця столиці, побували в Кремлі, на Виставці досягнень у народному господарстві, в театрах, були гостями письменника лауреата Ленінської премії С. С. Смирнова, з яким давно підтримують дружнє листування.

Клуб інтернаціональної дружби

В Димерську середню школу, що під Києвом, уже кілька років надходять листи з штемпелями Куби, В'єтнаму, Болгарії, Чехословаччини. Учні не тільки одержують, а й висилають подарунки друзям. Недавно вони надіслали в'єтнамським шко-

лярам власноручно виготовлений художній альбом «Ми живемо в СРСР», а також чимало листівок, книг, зошитів тощо.

Часто запрошують учні в школу, на вечори зустрічей іноземних студентів, які навчаються у вузах столиці України.

Історико-краєзнавчий музей у школі

Сулимівка, Яготинського району, Київської області — село звичайне і незвичайне. Воно славне своїм земляком — генералом А. Г. Кравченком, життя якого — приклад для підростаючого покоління. Він — двічі Герой Радянського Союзу, пам'ятник йому — в центрі села. У шкільному музеї його імені розповідається і про інших героїв Великої Вітчизняної війни з

Яготинського району, зокрема про двічі Героя Радянського Союзу М. З. Бондаренка та ще про п'ятого Героїв Радянського Союзу. На стінах — портрети 147 сулимівців, котрі не повернулися з поля бою.

Ініціаторами створення музею є директор школи А. С. Постіл та вчитель історії Г. Й. Шевченко.

Майор «Вихор» пише в Горностаївку

Учні Горностаївської восьмирічної школи Херсонської області під керівництвом піонервожатої Лариси Ковбасенко організували листування з героями уславленої радянської розвідгрупи, про яку створено кінофільм «Майор «Вихор». Вони одержали листа від Євгена Степановича Березняка, який прослужив прообразом героя фільму, колишнього безстрашного розвідника, а нині начальника управління шкіл Міністер-

ства освіти УРСР, заслуженого вчителя республіки, який розповів учням про своє життя до війни і героїчні вчинки своєї розвідгрупи в боротьбі з фашизмом.

Лист від хороброї розвідниці Асі Жукової-Церетелі, нині лікаря — також дуже схвилював учнів. Одержали вони і ще кілька листів від активних учасників боротьби з фашизмом.

Галерея бойової і трудової слави

В галереї портретів заслужених людей, відкритій у Бондурівській середній школі Чечельницького району Вінницької області, зібрано фото учасників громадянської війни, фундаторів місцевого колгоспу, героїв Великої Вітчизняної війни, що народилися

в селі, а також тих, що тримали тут оборону в 1941 р. і визволяли село від гітлерівців у 1944 р. Галерея відіграє важливу роль у вихованні підростаючого покоління.

Цікава екскурсія

Вчителька історії Е. О. Сколинчук, делегат Всесоюзного з'їзду вчителів, працює в Любитівській середній школі Ковельського району Волинської області організатором позакласної роботи. Недавно вона влаштувала екскурсію учнів до м. Львова. Екскурсанти відвідали філіал Центрального музею В. І. Леніна, де ознайомилися з життям і революційною діяльністю вели-

кого вождя і вчителя трудящих, більше дізналися про революційну роботу його соратників і учнів.

Школярі побували в театрах і музеях міста, на Личаківському кладовищі, де поховані видатні діячі вітчизняної культури, вклонилися могили Героя Радянського Союзу розвідника М. І. Кузнецова, покладали на Холмі Слави живі квіти.

Музей дружби

На межі трьох братніх Радянських республік — РРФСР, УРСР, БРСР — розташовані сс. Нові Юрковичі, Сеньківка і Круговець-Калініно. Учні вирішили спільними силами обладнати музей дружби. Найкраще приміщення знайшлося в с. Круговець-Калініно, тобто в Білорусії.

Сеньківські школярі Городнянського району Чернігівської області допомогли

круговець-калінінським учням обладнати його експозицію, передавши до нього велику кількість цінних експонатів. Тепер у музеї є матеріали з усіх союзних республік нашої Батьківщини, зокрема тільки книг з автографами українських авторів — 89, білоруських — 52. Чимало експонатів для музею одержано також від учнів Польщі, НДР, Угорщини, Чехословаччини.

Шляхами героїв

Учні Артемівської середньої школи Чутівського району Полтавської області — учасники республіканського огляду «Шляхами комсомольської слави». Вони старанно і уважно вивчають бойові подвиги батьків, зокрема, зібralи матеріали про Героїв Радянського Союзу, земляків

Г. С. Кобаківського, П. П. Гордієнка, Лялю Убийвовк, партизана П. Г. Крицького, кавалера трьох орденів Слави А. Т. Артюшенка, комсомольця Івана Хмару, що загинув під час дослідження Антарктиди. Всього виготовлено понад 20 фотоальбомів на тему «Герої поруч з тобою».

Листи ідуть в Сваляву

Активно працює в Свалявській школі-інтернаті на Закарпатті загін червоних слідопитів, що вивчає документи з історії свого міста, листується з відомими людьми. Учні переглянули всі матеріали, що є у

райвійськкоматі про героїв, які полягли за визволення їх міста від гітлерівських орд, і написали їх рідним і близьким. Надійшло чимало подяк за увагу до пам'яті героїв.

Герої не вмирають

З такою літературно-історичною композицією виступили перед батьками учні Віньковецької середньої школи Хмельницької області. Тематичний вечір відкрила вчителька історії П. К. Василюшина.

Потім було оголошено, що вечір юних слідопитів проходить під девізом: «Ніхто не забутий, ніщо не забуте».

Присутні на вечорі ветерани громадянської і Великої Вітчизняної війн, зокрема

Б. О. Круцько, привітали дітей. До них з теплими словами звернулася активна учас-

ниця війни Н. Д. Пасічник. Пісню «Вільківчанка» шкільний хор закінчив вечір.

У братню республіку.

Кращі 38 учнів м. Жидачів Львівської області нещодавно їздили в екскурсію до братньої Литви. З ними — вчителі Т. Г. Хорощман, Л. К. Ермолович. Вони відвідали м. Вільнюс, де колись жили генії світової культури Адам Міцкевич і Тарас Шевченко, видатні письменники П. Цвірка і Я. Купала. Особливо запам'ятався учням

пам'ятник двічі Герою Радянського Союзу генералу І. Д. Черняховському, пам'ятник на честь перемоги над хрестоносцями в Грюнвальдській битві, історична башта Гедимінаса.

Ініціатором і організатором екскурсії до друзів була вчителька, секретар райкому комсомолу Г. І. Свид.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ С. А. ВОЛЬСЬКИМ І А. В. САНЦЕВИЧЕМ

26 листопада 1968 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідуючим кафедрою марксизму-ленінізму Одеського інституту інженерів морського флоту доцентом С. А. Вольським на тему: «Історія героїчної оборони Одеси в перший період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу».

Офіційними опонентами на захисті виступили: доктор історичних наук професор І. В. Ганевич, доктор історичних наук професор С. З. Голіков, доктор історичних наук професор В. І. Клоков. В обговоренні дисертації взяла участь доктор філософських наук професор Б. Г. Кубланов, заступник директора Інсти-

туту історії партії ЦК КП України професор Г. М. Мултих.

Всі виступаючі відзначали наукове значення докторської дисертації С. А. Вольського, яка є результатом багаторічної роботи автора над проблемами героїчної оборони м. Одеси в 1941 р. і є значним вкладом у вивчення історії Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).

З досліджуваної проблеми С. А. Вольський підготував 12 праць обсягом понад 30 друк. арк., у тому числі монографію «Величний подвиг». На докторську дисертацію та опубліковані праці надійшли позитивні відгуки від багатьох наукових установ та окремих учених з різних кінців Радянського Союзу.

Вчена рада Інституту односторонньо ухвалила присвоїти С. А. Вольському вчений ступінь доктора історичних наук.

Г. Г. ГОЛУБОВА

* * *

3 грудня 1968 р. на засіданні Вченої Ради Інституту історії відбувся прилюдний захист докторської дисертації на тему «Проблеми історії України 1945—1965 рр. в радянській історіографії» старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР А. В. Санцевичем.

Офіційними опонентами на захисті виступили академік І. І. Мінц (Москва), доктор історичних наук професор М. О. Буцько і доктор історичних наук професор І. Л. Шерман (Харків).

З великим інтересом й увагою присутні вислухали змістовний відзив академіка І. І. Мінца, який відмітив, що праця дисертанта є оригінальним дослідженням і має велику актуальність у світлі загостреної ідеологічної боротьби, яка відбувається на сучасному етапі. Позитивною якістю

дисертації є вмиле розв'язання ряду складних питань, зокрема періодизації, визначення основних проблем історіографії обраного періоду, рекомендацій, направлених на подальше поліпшення історичних досліджень.

У своїх виступах офіційні опоненти доктори історичних наук М. О. Буцько, І. Л. Шерман та неофіційний опонент доктор історичних наук Г. М. Шевчук також відзначили, що дисертаційна робота А. В. Санцевича заслуговує високої оцінки, а її автор — здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.

Члени Вченої ради односторонньо проголосували за присудження А. В. Санцевичу наукового ступеня доктора історичних наук.

Л. М.

РЕЗЮМЕ

С. С. Каплин.— **К ленинской стратегии и тактике в гражданской войне.** В статье характеризуются принципы ленинской науки побеждать, на основе конкретного материала показано, как умелое применение ленинской теории, непосредственное руководство вождя привели к победоносному окончанию гражданской войны, явились основой советской военной доктрины, которой руководствуются Вооруженные Силы нашего государства.

Значительное место в статье отведено критике буржуазной историографии.

Е. М. Галушко.— **Организатор и руководитель революционно-освободительной борьбы трудящихся Западной Украины.** В статье исследуется процесс создания Коммунистической партии Западной Украины, основанной на принципах марксизма-ленинизма и пролетарского интернационализма, подчеркивается роль РКП(б), КП(б)У и лично В. И. Ленина в создании и укреплении КПЗУ. Большое место отведено освещению деятельности КПЗУ по руководству борьбой трудящихся за социальное и национальное освобождение, за воссоединение с Советской Украиной.

С. У. Забилик.— **КПЗУ во главе революционного движения западноукраинских трудящихся в 1934—1938 гг.** В статье поднимается еще недостаточно освещенный вопрос об интернационалистской деятельности КПЗУ в период борьбы за единый народный фронт против социального и национального гнета, фашизма и войны в 1934—1938 гг. Проводя в жизнь решения XII Конгресса Коминтерна и IV съезда КПЗУ, коммунисты и комсомольцы развернули напряженную деятельность по интернациональному воспитанию и сплочению трудящихся всех национальностей, населявших тогда Западную Украину. Наивысшее проявление интернационалистской деятельности КПЗУ выразилось в пропаганде успехов социалистического строительства в СССР.

О. М. Швыдак.— **В борьбе против антирабочих законов, за созыв рабоче-крестьянского конгресса.** В статье рассказывается об одной из ярких страниц революционной борьбы трудящихся против антирабочих законов буржуазно-помещичьего правительства Польши в 1933—1934 гг. Автор показывает руководящую роль Компартий Польши и Западной Украины по сплочению народных масс с целью создания единого пролетарского фронта, за созыв рабоче-крестьянского конгресса.

В. Г. Сарбей, А. В. Санцевич.— **Историческая наука в системе Академии наук УССР (1919—1969 гг.).** Статья показывает большой путь, пройденный историческими учреждениями АН УССР с момента ее создания. Авторы подробно рассматривают этапы формирования, становления и прогресса украинской советской историографии, ее проблематику, роль, которую играют в развитии исторической науки соответствующие учреждения АН УССР.

И. Г. Шовкопляс.— **Археологи АН УССР за 50 лет.** Статья посвящена достижениям археологической науки на Украине. Автор показывает роль, которую играют в этом соответствующие учреждения АН УССР — Комиссия по составлению археологической карты Украины, Археологическая комиссия, Всеукраинский археологический комитет, Кабинет антропологии, Институт истории материальной культуры, Институт археологии и др.

И. К. Билодид.— **Вклад украинских ученых в мировую славистику.** Автор статьи, академик АН УССР, характеризует состояние славяноведческих исследований на Украине в последние годы, подводит итоги достижениям ученых АН УССР в этой области, раскрывает также значение VI Международного конгресса славистов в Праге (август 1968 г.) как важного этапа в развитии мировой славистики.

SUMMARIES

S. S. Kaplin.—On Lenin's Strategy and Tactics in the Civil War. The principles of the Lenin science to gain victory are characterized. On the basis of concrete material it is shown that skilful application of the Lenin theory and direct guidance of the leader resulted in triumphant end of the civil war and were the grounds of the Soviet military doctrine which is a guiding principle of the victorious Armed Forces of our state.

A considerable attention in the article is paid to criticism of bourgeois historiography.

E. M. Galushko.—Organizer and Leader of Revolutionary-Liberatory Struggle of Working People in the Western Ukraine. The article deals with the process of creation of the Communist Party of the Western Ukraine (WUCP), which was based on the principles of proletarian internationalism. The role of Russian Communist Party (of bolsheviks), Ukrainian Communist Party (of bolsheviks) and of V. I. Lenin personally in creation and strengthening of the WUCP is emphasized. A great attention is paid to description of the WUCP activity in guiding the struggle of the working people for their social and national liberation, for reunification with the Soviet Ukraine.

S. U. Zabilik.—The WUCP at the Head of Revolutionary Movement of Western Ukrainian Working People in 1934—1938. The author discusses still insufficiently elucidated problem on internationalist activity of the WUCP in the period of struggle for united people's front against social and national oppression, fascism and war in 1934—1938.

Realizing the decisions of the 12th Congress of the Comintern and the 4th Congress of the WUCP, the communists and komsomol members developed intensive activity directed to international education and unity of working people of all the nationalities which inhabited then the Western Ukraine. The internationalist activity of the WUCP was mostly expressed in propaganda of the successes of socialist construction in the USSR.

O. M. Shvydak.—In the Struggle against Anti-Labour Laws for Convocation of the Workers and Peasant Congress. The article deals with one of the bright pages of revolutionary struggle of working people against anti-labour laws of the bourgeois-landlord government of Poland in 1933—1934. The author shows the leading part of the Polish and Western Ukrainian Communist Parties in uniting of peoples for creation of the common proletarian front, for convocation of the Workers' and Peasants' Congress.

V. G. Sarbei, A. V. Santsevich.—Historical Science in the System of the Ukrainian Academy of Sciences (1919—1969). The article describes a great path covered by historical institutions of the Ukrainian Academy of Sciences since its creation. The authors consider in detail the stages of formation and progress of Ukrainian Soviet historiography, its problems, and part in the development of historical science which is played by corresponding institutions of the Ukrainian Academy of Sciences.

I. G. Shovkopylas.—Archaeologists of the Ukrainian Academy of Sciences for Fifty Years. The article is devoted to achievements of archaeological science in the Ukraine. The activities of such institutions as Commission for Compiling the Archaeological Map of the Ukraine, Archaeological Commission, All-Ukrainian Archaeological Committee, Department of Anthropology, Institute of History of Material Culture, Institute of Archaeology and others is shown to be of great importance in the development of Ukrainian archaeological science.

I. K. Bilodid.—Contribution of Ukrainian Scientists to World Slav Philology. The author of the article, Member of the Ukrainian Academy of Sciences, describes the state of researches in Slav philology in the Ukraine during recent years. He sums up the achievements of the scientists of the Ukrainian Academy of Sciences in this field and speaks on the significance of the 4th International Congress of specialists in Slav philology in Prague (August, 1968) as on an important stage in the development of world Slav philology.

ПОПРАВКИ

В № 1, 1969 р. на стор. 30 в рядку 24 зверху читати: «...Вони, а також Н. С. Віловнов і брати Ессен...»; в рядку 13 знизу читати: «...М. М. Болдирева...».